

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

गुं प्र०

सं. क्र.

१५

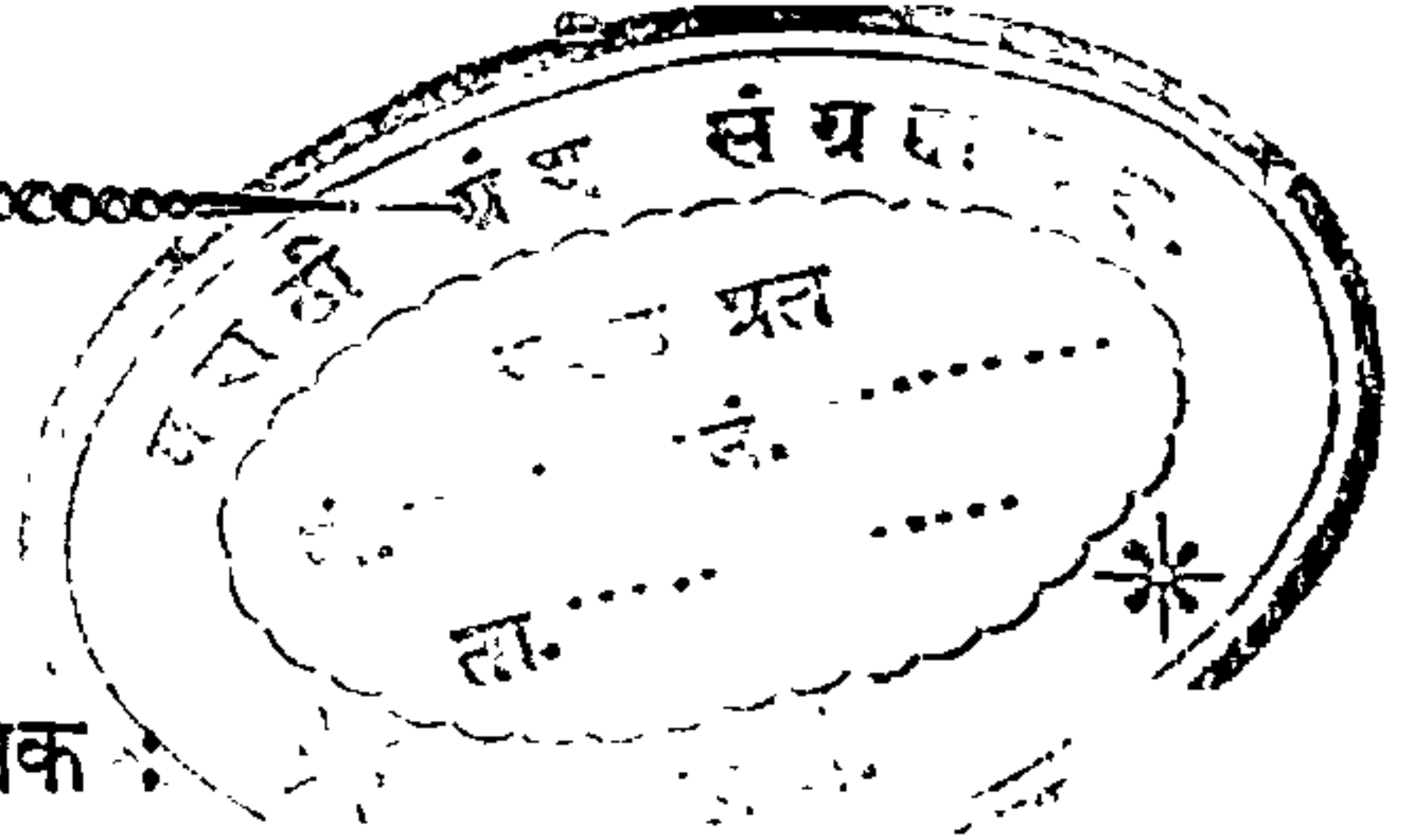

REFBK 0019713

REFBK-0019713

पृ.पं. १५

हिमालयांतील पर्याय

लेखक :

आचार्य श्री. काका कालेलकर

REFBK-0019713

अनुवादक :

भाऊ धर्माधिकारी

किंमत १॥ रु.

प्रकाशक :

गोविंद वामन कुलकर्णी,

सुलभ-राष्ट्रीय ग्रंथमाला,

३७३ शनिवार, पुणे २.

[या आवृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन.]

मुद्रक :

कृ. ह. सहस्रबुद्धे,

श्रीज्ञानेश्वर प्रेस;

कोल्हापूर.

अनुवादकाचं दोन शब्द

पुस्तकाला परस्तावना स्वतः लेखकानेंच लिहिली आहे तेव्हां हे अेक पान वाढविण्याचें कांहीं कारण नव्हतें—मनीषाहि नव्हती. पण पुस्तकासंबंधीं कांहीं मार्गदर्शन करणें आवश्यक वाटल्यामुळें हे दोन शब्द लिहिले आहेत.

पुस्तक वाचण्यास सुरवात करण्यापूर्वी प्रारंभी जें शुद्धिपत्र दिलें आहे त्याप्रमाणें त्या त्या ठिकाणीं सुधारणा करून घेणें अत्यावश्यक आहे. अगोदरच हा अनुवाद, त्यांत आणखी अशुद्ध लेखनाची भर पडली म्हणजे मूळ लेखकाचें कितीहि सुंदर लिखाण असलें तरी तें दुर्बोध व रसहीन होण्याचा संभव असतो, म्हणून वाचकानें या सुधारणा अगोदर करून घेणें अवश्य आहे.

पुस्तकाच्या शेवटीं कठीण शब्दांचे अर्थ व वाक्यांचे संदर्भ दिले आहेत. पुस्तक तसें समजण्याला अगदीं सोपें आहे; पण जेथें कांहीं विशिष्ट अर्थांचे शब्द आणि संदर्भवाक्ये आलीं आहेत तेथें थोडी दुर्बोधता वाटण्याचा संभव आहे; त्यासाठीं या टीपा दिल्या आहेत. त्यांचाहि वाचकाला चांगला उपयोग होतील.

या पुस्तकांत अक्षरलेखनांत थोडीशी सुधारणा केली आहे. सर्वत्र अ ची बाराखडी (?) उपयोजिली आहे; जोडाक्षरांच्या बाबतींत अुच्चारणप्रमाणें जोडाक्षरें लिहिण्याची पद्धति स्वीकारली आहे. उदा० ब्र, त्र, त्त, क्त अि. यामुळें मक्ता घेऊन बसलेलीं कांहीं अक्षरें बाद झालीं आहेत. उदा० त्र, क्र, ब्र, क्त अि. छपाईच्या दृष्टीनें तर ही सुधारणा उपयुक्त आहेच, पण अक्षरें शिकतांना अितके प्रकार कमी झाल्यामुळें नवीन शिकणाऱ्यांवरहि कमी ताण पडेल.

गुर्जरप्रांतांत श्री. काकासाहेब हे अेक प्रथितयश आणि अधिकारी लेखक आहेत. त्यांची अेक विशिष्ट भाषाशैली (Style) गुजरातींत गणली जाते. गुजरातींत अितर कोणत्याहि वाङ्मयापेक्षां काकासाहेबांच्या पुस्तकांना गांधीजींच्या पुस्तकांखालोखाल मागणी आहे अितके ते तेथें लोकप्रिय आहेत. त्यांचें प्रस्तुत पुस्तक पांचवी आवृत्ति काढण्याअितकें प्रिय झालेलें आहे. मूळ पुस्तकाच्या भाषेतील गोडी, प्रसाद, लालित्य आणि सौंदर्य अनुवादांत जसेंच्या तसें कसें अुतरणार ? तथापि या सर्व गुणांची वानगी मराठी वाचकांनाहि मिळावी अशी प्रामाणिक खटपट-मात्र अनुवादकानें केली आहे. त्याची परीक्षा वाचकांनींच करावयाची आहे.

शुभं भवतु ।

भाऊ धर्माधिकारी

आपला स्वभाव

ज्या पुस्तकाच्या मुळांत षांच आवृत्त्या होअून गेल्या त्याला नवीन प्रस्तावना ती काय लिहावयाची ? तरीहि मराठींत या पुस्तकाचा पहिलाच प्रवेश असल्यामुळें मराठी वाचकांना अुद्देशून दोन शब्द सांगणें वावगें होणार नाहीं.

श्री शिवाजी महाराजांचा समकालीन मद्रासी कवि वेंकटाध्वरि यानें महाराष्ट्रियांच्या गुणदोषांचें वर्णन करतांना या लोकांना यात्रा करण्याची मोठी खोड लागली आहे असें म्हटलें आहे. अितर प्रांतांतील लोक थकल्या-भागल्यानंतर म्हातारपणीं यात्रा करीत असतील. आपले लोक विद्याभ्यास संपल्याबरोबर जिज्ञासेची आणि पायाची हौस प्रथम भागवून नंतर पायांत लग्नाची ब्रेडी अडकवून घेत असत. ज्ञानेश्वरांच्या वडिलांच्या वेळेपर्यंत तरी निदान ही परंपरा चालूं होतीशी दिसतें. नामदेवांनींदेखील थोडी-थोडकी यात्रा केलेली नाहीं. केस पिकले, तोंडावर सरकुत्या दिसूं लागल्या म्हणजे आपल्या लोकांना माहेराची ओढ लागते आणि ते अुत्तरेचा रस्ता धरतात. सोहिरोबा आंबिये या संतकवीनेंदेखील वृद्धापकाळीं कोंकण सोडून अुत्तरेकडे यात्रा केली आणि तिकडून तो परत आलाच नाहीं. नामदेवांनींदेखील आपला देह पंढरपुरला ठेवला नसून पंजाबमध्ये घुमान गांवीं तो सोडला असें तिकडील अितिहास सांगतो. अुत्तरेच्या अगस्तीनें दक्षिणेंत जाअून वास्तव्य केलें याची जणूं काय परतफेड करण्याचाच दक्षिणी लोकांनीं संकल्प केला होता.

पण आतां आपला हा राष्ट्रीय स्वभाव थोडासा मावळलेला दिसतो. नोकरीसाठीं कुठेंहि पाठवा, जावेच लागतें. रेल्वेचे मक्ते घेअून दूरवर जावें लागलें तरी देखील आम्ही जाअूं ; पण केवळ जीवनांतील आनंद म्हणून देशदेशांतराला जाण्याचें आपण बहुतेक सोडून दिलेलें आहे. धर्म-भावनेनें सगळा देश आणि त्याच्या चार कोपऱ्यांवर असलेलीं चार धामें पाहून येण्याचा आग्रह सध्यां बहुतकरून घराला कंटाळलेल्या विधवांच्या वांट्यालाच अुरलेला आहे. अशा स्थितींत निदान प्रवासवर्णनें. वाचून

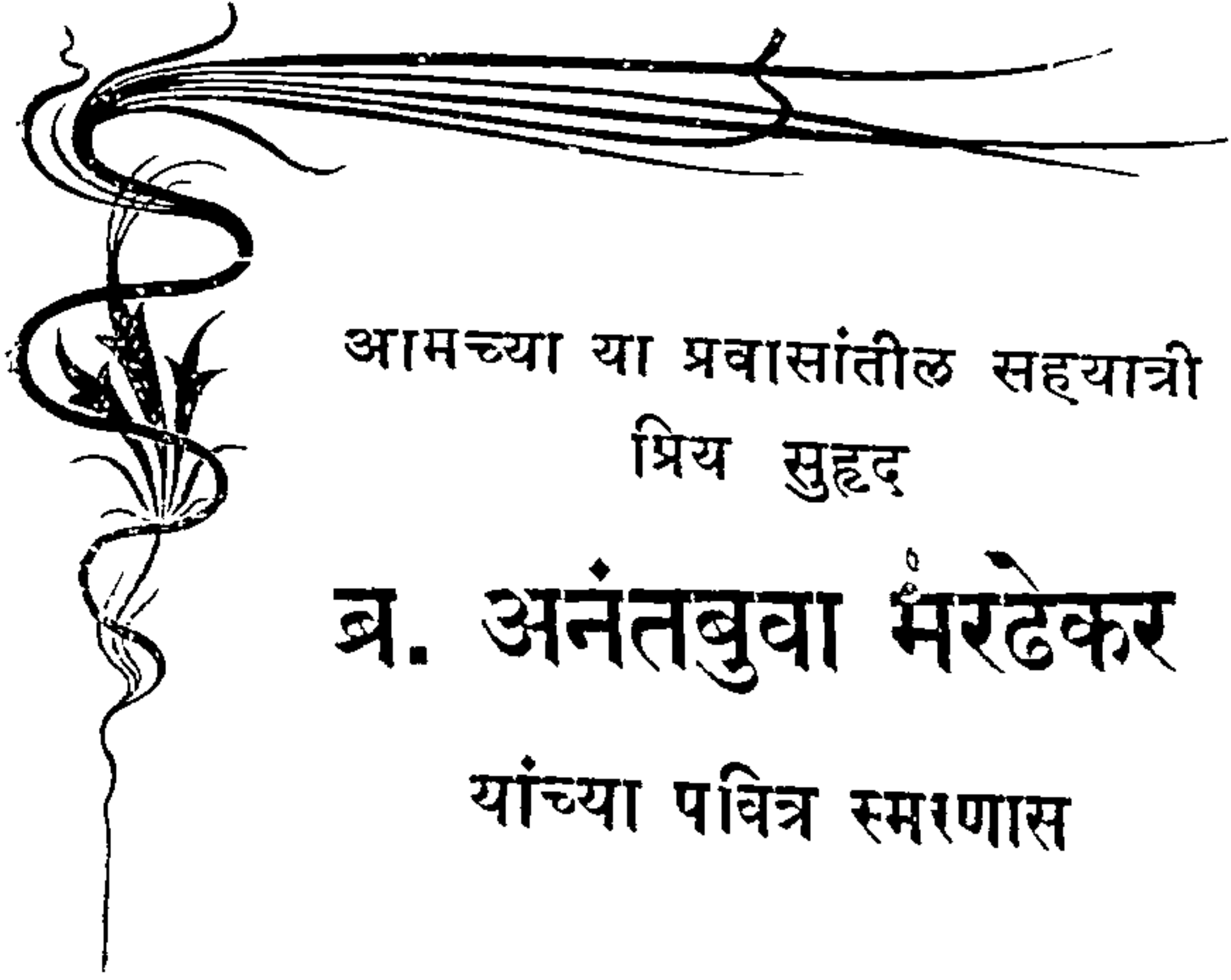
आपल्या जुन्या महाराष्ट्रीय स्वभावाला संतोष द्यावा आणि तो जागृत ठेवण्याचा प्रयत्न करावा हे अत्यंत आवश्यक आहे. मली वाटते महाराष्ट्रांत प्रणयकथा आणि पक्षापक्षांच्या अुखाळ्या पाखाळ्या यानंतर जरू कोणत्या अेखाद्या साहित्याला मागणी असेल तर ती प्रवासवर्णनालाच आहे. माझी ही समजूत कितपत खरी आहे याचा पडताळा पाहाण्यासाठीच जणू काय श्री. भाअू धर्माधिकारी यांनी माझ्या गुजराती पुस्तकाला मराठी रूप दिले. प्रवास करणारा महाराष्ट्रीय, त्याच्या आवडीनिवडी महाराष्ट्रीय, तेव्हां हे प्रवासवर्णन मराठीतच प्रथम लिहावयास पाहिजे होते. आज जरी हे भाषांतर-रूपाने प्रकट होत असले तरी मुळांतच महाराष्ट्रीय अस्यामुळे हे पुस्तक भाषांतर आहे असे वाटू नये असे वाटते. भाअू धर्माधिकारी यांची मराठीची भक्ति अनन्य आहे. त्यांनी या पुस्तकाला शुद्ध मराठी बनविण्याचा कसून प्रयत्न केला आहे. मलाहि थोडेसे रिकामपण मिळाल्यामुळे मी हे भाषांतर साद्यंत पाहून गेलो आहे, आणि यांतील भाषेविषयी आणि शब्द-प्रयोगाविषयी मला पूर्ण संतोष आहे. मी स्वतः मराठीत लिहावयास घेतले असते तर याच्याहून निराळे किंवा अधिक चांगले लिहिले नसते.

एका गोष्टीची मला जाणीव आहे. या पुस्तकाला कांहीं लोक कदाचित् प्रवासवर्णन म्हणणार नाहीत. यांत प्रवासाबाहेरच्या कितीतरी गोष्टींचे अुल्लेख आहेत, आणि विषयांतर हा तर या ग्रंथाचा जणू काय विशेषच आहे. मी नम्रपणे अेवढेच म्हणेन की मी प्रवासाला निघालो म्हणजे केवळ पायांनी आणि डोळ्यांनी प्रवास करित नसतो. चालणाऱ्याचे पाय चालतात; वेदांत म्हटले आहे की त्याचे भाग्यहि चालते; आणि माझा अनुभव असा आहे की चालणाऱ्याचे डोकेंहि भरधांव चालू लागते—मात्र पायांप्रमाणे एकाच दिशेने चालण्याचे बंधन त्याला नसते. जहाजावरचे पक्षी ज्याप्रमाणे मजीला येतील तितक्या घिरट्या घालून पुनः डोलकाठीवर येऊन बसतात आणि क्षणभरांत कटाळून पुनः नव्या भराच्या मारण्यास निघून जातात त्याप्रमाणेच कल्पनाशक्तीचे आहे. मी प्रवासाला निघतांना पाथेय आणि अितर सामान फारसे बाळगले नव्हते. साथीदार असे दोघेच बरोबर होते. पण 'नको नको' म्हटले असतांनादेखील कल्पनाशक्ति,

स्मरणशक्ति, योजनावृत्ति यांचा तांडा मार्गें लागलाच. हे लोक जर माझ्या मालकीचे अद्यते तर त्यांना मी मना केलें असतें. कारण माझा संकल्प होता कीं वैराग्यप्रवण ध्यानशक्तिलाच बरोबर येअूं द्यावयाचें. पण ही सर्व मंडळी अपौरुषेय. ' बरोबर या ' म्हटलें तर यावयाचीं नाहींत, ' नको ' म्हटलें तर अैकावयाचीं नाहींत. तेव्हां शेवटीं त्यांच्याविरुद्ध सत्याग्रह करण्याच्याअैवजीं निराग्रह वृत्तीचेंच सेवन केलें आणि त्यांच्या काचांतून सुटलों.

प्रवासवर्णन लिहितांना या लोकांना मी आमंत्रण दिलें नाहीं. त्यांनाहि फारशी बातमी नव्हती. पण गूळ असेल तिकडे मुंग्या यावयाच्याच या न्यायानें या लोकांनीं मधून मधून लेखणीचा कबजा घेतला आणि मनाला येथील तसें भरकटलें. तेव्हां गुन्हा कबूल करण्याअैवजीं ' अिदं न मम ' असें म्हणूनच मी मोकळा होतो.

—दत्तात्रेय बाळकृष्ण कालेलकर.

आमच्या या प्रवासांतील सहयात्री
प्रिय सुहृद

ब्र. अनंतबुवा भंरडेकर

यांच्या पवित्र स्मरणास

अनुक्रमणिका

			पा. नं.
	अितिहास
१	संकल्प
२	पर्यागराज	...	४
३	अमरपुरी वाराणसी...	...	६
४	गयेचें श्राद्ध	...	१२
४ (अ)	गयेची ख्याति	...	१९
५	बोधिगया ✓	...	२२
६	बेलूर मठ	...	३०
७	भक्तीच्या पुण्यक्षेत्रांत	...	३३
८	रामाची राजधानी	४१
९	आल्मोड्याकडे	...	४५
१०	नगाधिराज ✓	...	५०
११	भीमताल	...	५७
१२	सच्चित्सुख तो तूं परब्रह्म केवळ	...	६१
१३	आल्मोडा	...	६६
१४	खाकीबावा	...	७५
१४	पदंबोरी	...	८१
१५	गोवध	...	९१
१७	धर्मशाळा कीं ऋषिकुल ?	...	९८
१८	रामकृष्ण सेवाश्रम	१०२
१९	तयारी	...	१०७
२०	गंगाद्वार	...	११२
२१	परस्थान	...	११४
२२	हृषीकेशच्या वाटेवर ✓	...	११९
२३	साधूंचें माहेर	...	१२१
		...	१२४

		पा. नं.
२४	नवे नवे अनुभव १३२
२५	देवप्रयाग १३९
२६	श्रीनगरला गेलों नाही.	... १४४
२७	श्रद्धाभक्तीचा स्पर्श	... १४६
२८	टेहरी १४९
२९	बादरूचें गांव १५५
३०	राढीच्या सीमेवर १६०
३१	यामुन ऋषी १६४
३२	राणागाम १६८
३३	जम्नोत्री १७२
३४	अुपरीकोटची चढण...	... १७५
३५	अुत्तरकाशी १८२
३६	गंगोत्री १८८
३७	बुढ्ढा केदार १९२
३८	भोट चट्टी १९९
३९	पवाली आणि त्रिजुगी नारायण	... २०२
४०	केदारनाथ २०५
४१	अुखीमठ आणि तुंगनाथ	... २१०
४२	बदरीधाम २१४
४३	परत फिरतांना २२१
४४	द्वाराहाट २२४
४५	फलश्रुति २२७
४६	शेवटचें २३५
४७	संदर्भ व शब्दार्थ २४५

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६	८	बाजला	बाजूला
१९	९	मुलेंसुद्धां	मुळें सुद्धां
२०	६	अकून अक	अकूण अक
२४	७	विष्णू	विष्णु
२५	२०	फसविलेत	फसविलेत ?
२७	२७	ब्रह्मांड	ब्रह्मांड
४४	४	‘अप् भुवन—’	‘अय् भुवन—’
४८	२२	नारळ घेअून.	नारळ घेअून येतो,
४८	२८	तेव्हां	जेव्हां
४९	२५	म्हणणे	म्हणजे
५९	९	बालगीता	बालगीतें
६५	११	(शकशषमासा)	(शक्-शष्-मासा)
६८	८	जाकून	जाअून
७१	१६	टाकलें होतें. जननीलाच नव्हे जन्मभूमीलासुद्धां	टाकलें होतें—जननीलाच नव्हे जन्मभूमीलासुद्धां.
९९	२५	जन्तुशास्त्र खाने	जन्तुशास्त्रखातें
११६	२८	देअळ	देअूळ
१२०	१	ग्यानि	ग्यानिमा
१३७	२८	पाया;	पाया—
१३९	१३	स्वस्थ बसलों नाहीं.	स्वस्थ बसलों—नाहीं
१५६	३	अंमलादराचे	अंमलदाराचे
१६४	२४	लीकांसारखी	लोकांसारखी
१७७	१९	असेल;	असेल
१८२	१३	दत्तात्रय	दत्तात्रेय

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१८२	२२	अनिकेत अनागरिक	अनिकेत—अनगारिक
१८२	२५	अबदार	अबूदार
१८५	१६	गंगानाणी	गंगनाणी
१९०	२	सकलगात्रार्दीकरणं	सकलगात्रार्दीकरणं
१९०	१९	भिजलेल्या	थिजलेल्या
२०७	१६	केदारभूचें	केदारप्रभूचें
२१३	८	जफारखाना	शफाखाना
२१७	२९	परो	पय्यो
२२३	१६	जात्यांतीत खरखरतील	जात्यांतील खरखर तींत
२२७	२	रोचनार्थी	रोचनार्था
२२९	१२	...दिलांची...दिलांची	...पिलांची...पिलांची
२२९	२२	पवित्र म्हटल्या	पवित्र म्हटल्या गेलेल्या
२३३	२३	काय	कार्य
२३३	२८	संकृति	संस्कृति
२३४	७	प्रान्त देश	प्रान्तदेश
२३८	२६	श्यामचीतपर्यंत	श्यामचीनपर्यंत

ही लेखमाला मूळ छापण्याच्या अुद्देशानें लिहिलीच नव्हती. आश्रमांतील सहकाऱ्यांना आणि विद्यार्थ्यांना संतोषविण्यासाठीं तेथील अेका हस्तलिखित मासिकाकरितां ही सुरू केली होती. ज्या प्रवासाचें वर्णन या लेखमालेंत केलें आहे त्या प्रवासांत आम्ही तिघेजण होतो—मी, स्वामी आनन्द आणि आम्हां दोघांचे आत्मीय मित्र अनंतबुवा मरढेकर. आमच्या या त्रिकुटानें हिमालयाच्या प्रवासांत जो आनंद आणि अनुभव मिळविला त्याचें वर्णन संपतां संपणार नाहीं. आम्ही तिघेहि या प्रवासाचें वर्णन अलग अलग लिहिणार होतो.

माझी लेखमाला खाजगी स्वरूपाची आणि विस्तृत व्हायची होती. षण ती नियमितपणें किंवा क्रमबद्ध लिहिली गेली नाहीं.

०

दिल्ली दरबारानन्तर झालेल्या दडपशाहीमुळें राष्ट्रीय शिक्षणाची प्रिय प्रवृत्ति अशक्य झाली म्हणून मला यात्रा सुचली. १९१२ च्या सुरवातीला मीं घर सोडलें. बडोदा सोडून प्रयागाचा म्हणजे अलाहाबादचा रस्ता धरला. तो दिवस अक्षय्य तृतीयेचा होता, असें मला स्मरतें. प्रयाग, काशी व गया या तीन तीर्थांच्या यात्रेला त्रिस्थळी यात्रा म्हणतात. ही यात्रा पुरी करून मला पितृऋणांतून मुक्त व्हायचें होतें. त्यानंतर स्वामी विवेकानन्दांचा बेलूर मठ पहाण्याचा आणि 'श्रीरामकृष्ण कथामृत' लिहिणारे श्री. महेन्द्रनाथ गुप्त यांचें दर्शन घेण्याचा संकल्प पुरा करायचा होता. सुदैवानें बेलूर मठाला मी वैशाख पूर्णिमेला पोचलों. त्यामुळें मठाधिपति स्वामी प्रेमानन्द आणि अितर मठवासी यांच्याबरोबर बुद्ध भगवानांची पूजा तेथें आम्हांला करतां आली. त्याच दिवशीं खरडह नांवाच्या गांवीं चैतन्य संकीर्तन अैकण्यासाठीं आम्ही गेलों होतो. भगिनी निवेदितानें आपल्या अेका लेखांत या

- स्थानाचें माहात्म्य सांगितलें आहे. माझे मित्र बुवा रामदासी संप्रदायाचे. त्यांचा संकल्प अयोध्येचें दर्शन घेण्याचा होता. तो पुरा करून आम्ही स्वामी आनंदांना भेटायला आल्मोड्याला गेलों. वैशाख महिना आम्ही तेथेंच काढला. तिकडून स्वामी आनंदांना घेऊन परत येऊन आम्ही हरिद्वाराहून रीतसर यात्रेला सुरवात केली. ते दिवस गंगापूजेचे दशहराचे होते. जसजसा आमचा प्रवास वाढत चालला तसतसा यात्रेचा संकल्पहि वाढूं लागला; आणि शेवटीं जमनोत्री, गंगोत्री, केदारनाथ व बदरीनाथ हीं अत्तराखंडांतील चारीं धामें पुरीं करून परत आम्ही आल्मोड्याला गेलों. याच यात्रेचें वर्णन या ठिकाणीं दिलें आहे.

यात्रा करणें हें फार कठीण काम आहे असें लोक समजतात. माझ्या मतें यात्रा करण्यापेक्षां यात्रेचा वृत्तांत लिहिण्यासाठीं वेळ मिळविणें हेंच अधिक कठीण आहे. येथें हिमालयाच्या ज्या प्रवासाचा वृत्तांत दिला आहे, तो प्रवास आम्ही चाळीस दिवसांत पुरा केला होता. त्याचें वर्णन लिहिण्याची सुरवात केली १९१९ मध्ये म्हणजे प्रवास पुरा केल्याला सात वर्षे अुरूटून गेल्यानंतर. या जुन्या आठवणी सगळ्याच सारख्या ताज्या कशा राहाणार? आणि ज्या आठवणी ताज्या नाहींत. त्या देण्यांत गोडी तरी काय ?

अनेक प्रकारच्या परिस्थितीमुळें थोडी थोडी करतां करतां माझी ही लेखमाला पंधरा वर्षे लिहिलीच जात होती. तिच्यांत अेकरूपता तरी कोटून येणार? वाचक लक्षपूर्वक पहातील तर या लेखमालेंत जीवन-रसाचीं बदलतीं वळणें त्यांना आढळून येतील. शेवटचीं पांच सात प्रकरणें घाभीघाभीनें लिहिलीं असल्यामुळें त्यांच्यांत वर्णनांचा विहार कमी दिसून येतील. अेक तर हीं संस्मरणें पुष्कळशीं पुसून गेलेलीं आणि दुसरें प्रवासाचा शेवटचा भागहि थोड्या थकव्यांतच पुरा केलेला. या मूळ थकव्याची छापहि या शेवटच्या भागावर पडली आहे. वाचकांची जी अपेक्षा होती, आणि ज्या अपेक्षेला मी जबाबदार आहे ती अपेक्षा जर येथें तृप्त झाली नसेल तर ते अुदार हृदयानें मला क्षमा करतील अशी आशा आहे.

मी आशा करतो कीं, महाराष्ट्राचें त्याचप्रमाण साऱ्या हिंदुस्थानचें तरुण प्रवासांचें महत्व अधिकाधिक समजू लागतल्लें, चहूं दिशांना फिरून येअून देशाचें तसेंच देशबंधूंचें अवलोकन करतील आणि भारत-भक्तीनें ओथंबलेलीं अशीं अनेक प्रवासवर्णनें प्रसिद्ध करून स्वभाषेलांश्रंगारतील. मातृभूमीचें आणि मातृभूमीच्या असंख्य बालकांचें अनेक रीतींनीं दर्शन घेअून त्यांचें वर्णन करणें ही अेक पूजाच आहे. या पूजेचें प्रथम पुष्प म्हणून या लेखमालेचें स्मरण थोडे दिवस राहिलें तरी तिचें सार्थक झालेसें मी मानीन.

दत्तात्रय बालकृष्ण कालेलकर.

—

गच्छति पुरः शरीरं,
धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

हिमालयाला जाण्याची माझी इच्छा प्रबळ होती; पण गंगनाथ विद्यालयांत मी आचार्यांचें काम करीत होतो तें कसें सोडतां येणार ? विद्यालय सोडून देण्याचा विचारसुद्धां माझ्या मनाला शिवणें शक्य नव्हतें. हिमालयाला जावें जावें असें वाटत असे; पण कसें जातां येईल याची कल्पनाहि मला नव्हती—चिन्ताहि नव्हती; कारण माझें चित्त सदोदित गंगनाथ विद्यालयांतच गुंतलेलें असे. शेवटीं अेके दिवशीं दिल्ली येथें दरबार भरला. दरबारांत कुर्निश करण्याच्या वेळीं बडोद्याच्या सयाजीरावांच्या कमरेचा कोन लघु (Acute) होण्याअैवजीं विशाल (Obtuse) च राहिला, आणि माझा हिमालयाला जाण्याचा रस्ता मोकळा झाला. माझ्या तोंडून शब्द बाहेर पडले,

“ When I am free how merrily shall I live !

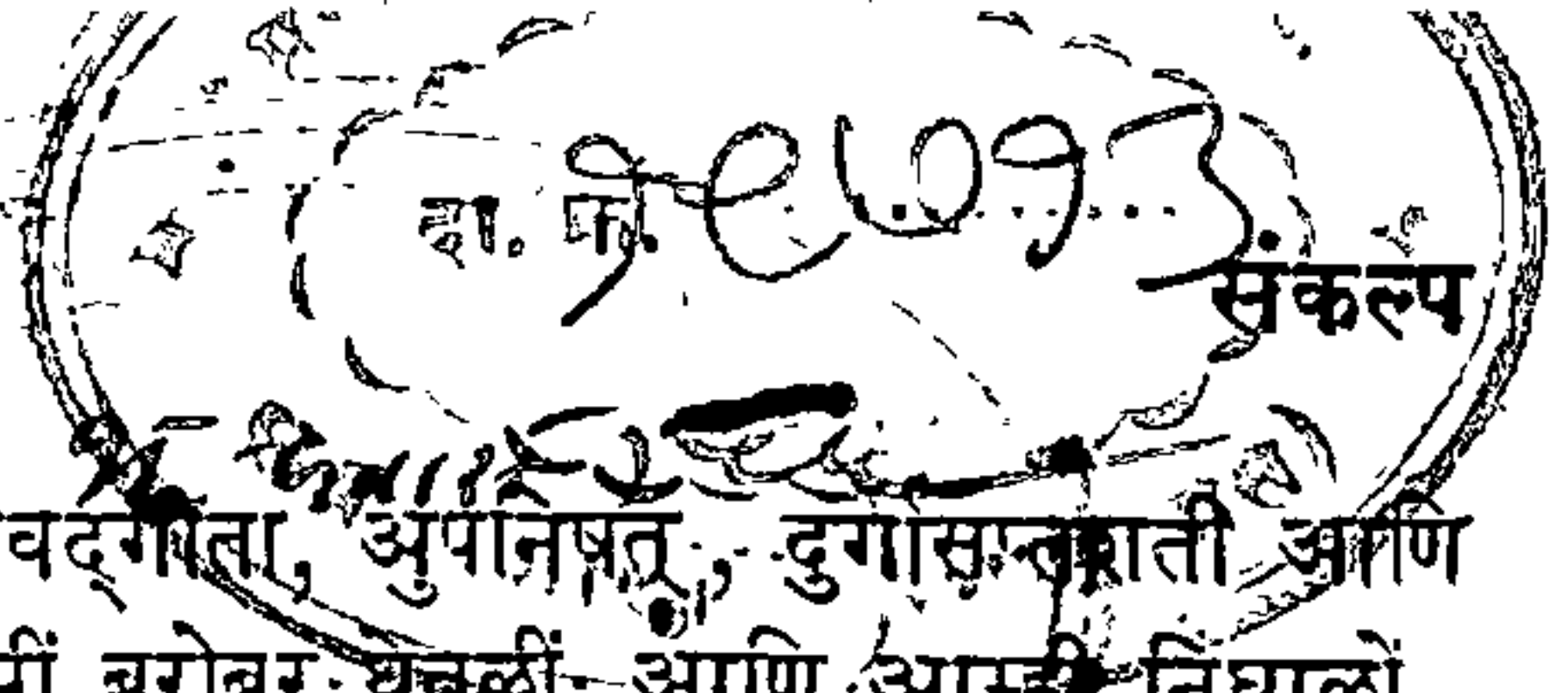
Merrily, merrily shall I live now

Under the blossom that hangs on the bough ”

स्वामींना अेक लांबलचक पत्र लिहून मी विचारलें, “ येअूं का तुजसंगें राहण्या तिथें ? ” बुवा म्हणाले, “ मीहि तुमच्याबरोबर येतो. ” मी म्हटलें, “ चला. ”

पण हिमालयाला जायचें म्हणजे मागली सर्व निरवानिरव केली पाहिजे; म्हणून मी घरच्या मंडळींना घरीं पोचविण्यासाठीं बेळगांवला गेलों आणि पुढच्या तयारीला लागलों. तेथून मी कोठें जाणार हें कोणालाहि न कळवितां ‘ वडिलांच्या अस्थी मला त्रिवेणीसंगमांत सोडायच्या आहेत, त्यासाठीं मी जात आहे. गयेचें श्राद्ध करून आणखी थोडीशी यात्रा करून परत येईन ’ अेवढेंच मी सांगितलें.

५

तुकारामाची गाथा, भगवद्गीता, उपनिषत्, दुर्गासप्तशती आणि मनाचे श्लोक अितकीं पुस्तके मीं बरोबर घेतलीं, आणि आम्ही निघालों.

वाचकांना वाटले कीं, अेवढ्याच पुस्तकांनीं माझ्यासारख्या पुस्तकचुंबकाचें कसें समाधान झालें? शंका ठीक आहे; पण त्यावेळीं मी 'विरक्त दशेच्या मस्ती'त होतो, किंवा त्या दशेंत असल्याचें मी मानीत होतो. तरीहि चांगल्या चांगल्या पुस्तकांची निवड करून त्याची अेक पेटी मी आल्मोड्याला स्वामींकडे पाठवून दिली होतीच !

आम्ही चाललों. ट्रेनच्या वेगानें चाललों; पण आमच्या कल्पना तर पवनवेगानें-पवनवेगानें काय, मनोवेगानें-चालल्या होत्या. मला वाटायला लागलें कीं, मी महाराष्ट्र सोडून जात आहे. कदाचित् परत येणारहि नाहीं; आतां मराठीचे ते गोड गोड बोल पुनः कोठून अेकायला मिळणार ? अेका बाजूला हिमालय ओढीत होता, दुसरीकडे महाराष्ट्राचा मोह सुटत नव्हता. हृदय पुढें धांवत होतें; पण पाअूल अुचलत नव्हतें. शेवटीं विचार केला कीं, गोव्यांतील रमणीय निसर्गश्री पाहाण्यांत आठ दहा दिवस घालविल्याशिवाय नाहीच जायचें. चैत्री पाडव्यापासून रामनवमीपर्यंत गोव्यांत राहिलों, आणि अुदास अन्तःकरणानें गोवा सोडलें.

समुद्रमार्गानें आम्ही मुंबअीला आलों. मुंबअींत माझें काम असें कांहींच नव्हतें; पण कांहीं केल्या मला मुंबअी सोडतां सोडवेना. मुंबअी हें महाराष्ट्राचें शेवटचें दर्शन होतें. महाराष्ट्रावर माझें अितकें प्रेम असेल, मराठी भाषा मला अितकी प्रिय असेल याची कल्पना इतके दिवस मला नव्हती. मी महाराष्ट्रीय आहे ही भावना जेव्हां मी मुंबअी सोडली, तेव्हांच खरोखर खडबडून जागी झाली. मुंबअीहून मी बडोद्याला गेलों. प्रेत झालेला जीवात्मा जसा आपल्या मृत देहाकडे अनेकमिश्रित भावानें पहातो, तसेंच तितक्याच मिश्रित भावानें गंगनाथ विद्यालयाची अिमारत, घोडदौडी (रेसकोर्स) जवळचें आमचें शान्तिनिकेतन, सारेंसारें मी अखेरचें पाहून घेतलें. गुरुजनांचा आशीर्वाद घेतला आणि शिव-जयन्तीच्या दिवशीं सीमोल्लंघन केलें.

वैशाख महिना होता. अन्हाळा कडक होता. आमची गाडी मध्यहिन्दुस्थानच्या विस्तीर्ण प्रदेशांतून जात होती. डबे अितके गरम झाले होते कीं, जणू काय पावरोटी भाजण्याची भट्टीच. दरेक स्टेशनावर पाणी पीत होतो, तरीहि जीव कसा सुकून जात होता. तरी पण एका गोष्टी-मुळें शान्ति वाटत होती. प्रत्येक स्टेशनावर मराठी भाषा ऐकूं येत होती; आणि पुंडलिकाच्या पुण्यक्षेत्राच्या रस्त्यानें जात असल्याप्रमाणें रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला बाभळीचीं झाडें नजरेला पडत होतीं. मराठी भाषा आणि बाभळीचीं झाडें जोवर होतीं तोवर मी महाराष्ट्रांतच आहे या जाणिवेनें मनाला समाधान वाटत होतें. जवळजवळ जबलपुरापर्यंत असें चाललें. जबलपुरांत माझे एक मित्र रहात होते. त्यांना शोधून काढून भेटलों आणि त्यांच्यायेथेंच जेवण केलें. माझ्या मनांत विचार आला कीं हें माझे शेवटचें महाराष्ट्रीय भोजन. विचित्रता अशी कीं, हें भोजनसुद्धां मला गुप्तवेषानें करावें लागलें. कित्येक वर्षापूर्वीं माझे हे मित्र एल्.एल्. वी. चा अभ्यास करीत होते. त्यावेळीं मी त्यांना समजावून दिलें होतें कीं, वकिलीचा घंदा घाणेरडा आहे, त्यापेक्षां राष्ट्रीय शिक्षक होणें चांगलें. या कटांत मी सफळ झाल्यामुळें माझ्या मित्राचे सारे आप्तअिष्ट संतापानें माझ्यावर जळ-फळत होते. मला त्यांनीं पाहिलें नव्हतें, पण माझे नांव ऐकलें होतें. मला बघून माझे मित्र अिंग्रजींत मला म्हणाले, “ गृहस्था, तूं कोण आहेस हें माझ्या आंभीला जर समजलें तर लागलीच तुझ्यावर पुष्पवृष्टि होतील. अर्ध्या तासांत तुला परत जायचें आहे; तेवढ्यांत आणि ही शोभा कोठें करून घ्या ? ” मलाहि त्यांचें बोलणें पटलें आणि चोरा-सारखें गुप्तचुप स्नान करून जेवून घेतलें. नाम आणि रूप यांचा संयोग झाला नव्हता म्हणून विचाऱ्या आर्मीनीं अतिशय प्रेमानें स्वयंपाक करून मला गरमागरम महाराष्ट्रीय जेवण खावूं घातलें. निघायच्या वेळीं त्यांच्या-

पुढें डोकें टेकून मी नमस्कार केला आणि त्या प्रेमळ आशीच्या सान्या शुभ आशीर्वादांसह मी निरोप घेतला. परशुरामापासून कर्णानें अस्त्रविद्या मिळवावी, तसेच हे आशीर्वाद होते.

प्रयागराज हें आमच्या यात्रेचें पहिलें धाम. येथें गंगा यमुनांचा अतिहास-पुराणांत प्रसिद्ध असा रमणीय संगम आहे. अेका बाजूकडून दोन्हीं कांठची सफेत रती अधळीत स्वर्धुनी वाहात येते, दुसऱ्या बाजूनें यमराजाची ब्रहीण आपलें महत्व आणि प्रतिष्ठा संभाळीत हळूहळू पुढें सरकते. संगमापासून दूरवर या दोन नद्यांचे धवल आणि श्याम प्रवाह जणूं वेगळे वेगळे असल्यासारखे वाहातात. प्राचीन काळापासून आपल्या कविवर्यांनीं संगमाच्या या काव्यमय ठिकाणीं आपली सरस्वती वाहविली आहे. धर्मनिष्ठ प्रजेनें अतिशय प्राचीन काळापासून या त्रिवेणी संगमाची असाधारण अत्साहानें पूजा केली आहे. गंगेचें नांव घेतांच हरद्वार आणि ब्रह्मावर्ताची आठवण होते; आणि यमुनेचें नांव ऐकतांच केव्हां कुंजविहारीच्या मथुरा-वृंदावनाचें स्मरण होतें, तर केव्हां शाहजहानूची दिल्ली व आग्रा आठवते. हिंदु आणि मुसलमान संस्कृतीच्या अैक्याचें थोडेसें ओझरतें दर्शन करून देणाऱ्या सम्राट् अकबरानें येथें संगमापाशीं असलेल्या सनातन अक्षयवटाच्या आसपास अेक मजबूत किल्ला बांधला आहे.

आम्ही किल्ला पहायला गेलों. किल्ल्यांत गोन्या लोकांची फौज राहाते. किल्ल्याच्या संगमाकडील दरवाजाकडे जेव्हां पुष्कळ यात्रेकरू गोळा होतात, तेव्हां आंतून अेक शिपायी येअून सान्यांना आंत घेअून जातो आणि अक्षयवटाचें दर्शन करवून दुसऱ्या दरवाजानें बाहेर नेतो. अक्षयवट हा अेका भुयारांत आहे. वट कसला, अेक भलें मोठें खोडच आहे तें. भाविक लोक सांगतात कीं, खोड येथें आहे व फांद्या बोधिगयेंत आहेत. याचा अर्थ समजणें कठीण आहे. याचा अर्थ काय, अेके काळीं चौद्धधर्म बोधिगयेपासून अलाहाबादपर्यंत पसरला होता असा करावा? हिमालयांत सुद्धां महादेवाच्या महालिंगाचा अेक शेवट केदारनाथ येथें आहे आणि दुसरा शेवट नेपाळांत असलेल्या पशुपतिनाथ या ठिकाणीं आहे असें म्हणतात याचाहि अर्थ काय? अेवढेंच काय, हिंदु लोक असेंसुद्धं म्हणायला कमी करीत नाहींत कीं गदाधर श्रीविष्णूचा अेक

पाय गयेंत आहे आणि दुसरा पाय मक्केंत आहे ! कल्पनेच्या साम्राज्यांत संयम कसला ? अक्षयवट असलेलें भुयार बरेंच लांब रुंद आहे, आणि त्यांत अनेक मूर्ति आहेत. कुबेराच्या आणि कपिलमहामुनीच्या मूर्तीकडे माझे लक्ष अधिक गेलें. अेका वेळीं गंगायमुनांचा प्रवाह अक्षयवटाला जवळजवळ लागून जात होता. त्या काळीं कित्येक हिंदु लोक या अक्षयवटावरून प्रवाहांत अुडी घेअून देहत्याग करीत असत. अशा-रीतीनें अक्षयवटावरून अुडी घेअून केलेल्या आत्महत्येंत कांहीं पाप नाहीं, अुलट मोक्ष आहे असें मानीत असत. जणूं काय लोकांच्या या अघोर साधनेला कंटाळूनच संगमानें आपलें स्थान बदललें आणि अकबरानें वडाच्या आसपास किल्ला बांधून अशा आत्महत्येचा संभव कायमचा बंद करून टाकला. लष्करी दृष्टीनें तर किल्ल्याचें महत्व आहेच.

याच किल्ल्यांत बौद्धधर्मी अशोकाचा अेक शिलास्तंभ आहे. त्यावर अशोकाची धर्मलिपि कोरलेली आहे. समुद्रगुप्ताचा राजकवि हरिषेण यानें लिहिलेले कित्येक श्लोकसुद्धां याच स्तंभावर कोरलेले आहेत. इतिहासज्ञ दोन्ही लेख मोठ्या महत्वाचे मानतात.

बरोबरच्या शिपायाची थोडी खुशामत करून अशोकाच्या या स्तंभाजवळ जाण्याची परवानगी मी मिळविली. शिपायी विचारा होता पंजाबी. तो म्हणे, ' तेथें दर्शन करण्यासारखें कांहीं नाहीं. दर्शन सारें अिकडे भुयारांतच आहे. ' विचारा भोळा पंजाबी ! माझ्यासाठीं दर्शनीय काय, हें त्याला काय समजणार ? या दगडी गोल खांबावर दिग्विजयाचे आणि धर्मविजयाचे दोन स्वतंत्र आणि अमर लेख आहेत याची जागती जाणीव त्याला केव्हां होअील ? हिंदुस्थानांत शिक्षण सक्तीचें आणि सार्वत्रिक होअील तेव्हां ? राष्ट्रीयतेची स्फूर्ति घरोघर पोचेल तेव्हां ? कीं कोणी लोककवी प्रजेच्या भाषेंत त्यांचा महिमा गायील तेव्हां !

किल्ल्याच्या नजरेखालीं संगमापुढें रेतीचा अेक विस्तीर्ण पट आहे. त्यांत प्रयागचे पंडे लोक आपापले डेरे ताणून पडलेले असतात. तंबूंच्या या दाटींत आपल्या पंड्याचा तंबू कोणता हें ओळखतां यावें यासाठीं

प्रत्येक तंबूवर विशिष्ट चिन्ह असलेली ध्वजा लावलेली असते. कोणी कपिध्वज, कोणी मकरध्वज तर कोणी नौकाध्वज. नव्या युगाचें सूचन करणाऱ्या ' हवाळी गाड्या ' (मोटारी), आगगाड्या याहि ध्वजावर दिसून येत.

प्रख्यात कुंभ मेळा दर वारा वर्षांनीं येथें भरतो. दरसाल फक्त माघमेळाच भरतो. अशा मेळ्यांना निरनिराळ्या प्रांतांचे साधू, संन्यासी, तपस्वी आणि संतमहंत येतात. धर्मचर्चा होते, तत्त्वज्ञानाचे सामने होतात, नव्यानव्या मुद्द्यांची देवघेव होते. आतुर शिष्यांना गुरूचा लाभ होतो आणि शिष्यवेड्या गुरूंना चेल्यांची प्राप्ति होते. दरएक वादविवादांत प्रमाणें किती मानावी याविषयीं तासन्तास चर्चा चालत असायची. कोणी प्रत्यक्ष आणि अनुमानालाच मानणारे. पुष्कळसे अपमान आणि शाब्दप्रमाणाला मान देणारे. नंगे बैरागी वादविवाद करूं लागले म्हणजे न्यायशास्त्रांत न सांगितलेलीं अशीं दोन प्रमाणें—सोटा आणि शिव्या—यांचा बऱ्याच प्रमाणांत अपयोग होतो. या नंग्यांना मरणाचें भय नाहीं. पण पोलिसांची त्यांना भारी भीति; कारण पोलिसांनीं पकडून चौकींत नेले तर तेथें आपला धर्म पाळतां येणार नाहीं ना ! दंडाबाजींत दहा पांच साधु कामीं आले तर पोलीस येण्याच्या पूर्वी त्यांचे मुडदे रेतींत पुरून रेतीसारखी करून ते वर बसून जातील. हजारों बैरागी तेथें उभे असले तरी पोलिसाला साक्षीदार अेकहि मिळायचा नाहीं. गुन्हेगाराला शिक्षा झाल्यामुळें समाजांतील गुन्हे कांहीं कमी झाले नाहींत, आणि अशा साधूंना शिक्षा न झाल्यामुळें त्यांच्यांत गुन्हे वाढले नाहींत, ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे.

प्रयागराज येथें मला माझ्या वडिलांच्या अस्थि त्रिवेणी संगमांत अर्पण करायच्या होत्या. तें काम पुरें करून मी श्राद्ध केले. नदीकांठीं मिशा काढलेले पुष्कळ लोक पहाण्यांत येत असल्यामुळें उत्तर हिंदुस्थानांत मद्रासी लोकांनीं तळ ठोकला असावा असें वाटत होतें. सिंधी लोकांना आपण पहातो तेव्हां ते अर्धे अंग्रजांसारखें, अर्धे पारशासारखे दिसतात; पण तीर्थक्षेत्रांत अत्यंत भाविकता दाखविणाऱ्या आणि भक्तीनें सद्गदित

होणाऱ्या यात्रेकरूंत सिंधचा पहिला नंबर येतील. महाराष्ट्रीय लोक थोड्या वेळांत आणि थोड्या खर्चांत जास्तीत जास्त किती पहातां येतील, आणि किती पुण्याचा संचय होतील, अिकडेच दृष्टि ठेवणारे असतात. गुजराथी लोक नेहमीं खाण्यापिण्याची सोय शोधित फिरत असतांना दिसतात आणि बंगाली आपल्या भक्तीचा अुमाळा सान्या दुनियेच्या नजरेला बरोबर पडेल अशाविषयीं अधिक अुत्सुक दिसतात. मद्रासी तोंडावरून दिसतात दुष्टार; पण त्यांना हिंदी समजत नसल्यामुळे आणि त्यांच्या विचित्र चाली-रीति आणि पोषाख यांमुळे रोझ*प्रमाणें अिकडे तिकडे फिरत असलेले दिसतात. मजूर आणि गाडीवाले यांच्याबरोबर त्यांचें जमतच नाहीं.

संयुक्त प्रांताच्या लोकांना पर्याग कांहीं परका मुलूख नव्हे. ते आपले रीतसर रूभरू अंगरखे घालून, डोक्यावर टोपी जरा तिरकी ठेवून, पान खात खात पोळासारखे सर्वत्र फिरत असतात. त्यांना बघून कोणीहि म्हणेल कीं, ' आत्मन्येव च संतुष्टः अस्य कार्यं न विद्यते. ' अंग्रजी शिकलेला माणूस वाटेल त्या प्रांताचा असो, त्याची जात वेगळीच पडायची. असल्या यात्रेच्या ठिकाणीं आपण आलों यांत आपल्या शिक्षणाला कांहीं कमीपणा तर आला नाही ना, अशी मुखमुद्रा धारण करून तो अेकलकोंडा फिरतो. आणि या सर्वांचे चित्रविचित्र स्वभाव, पोषाख आणि रीतिरिवाज यांकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून गंगा-यमुनांचा सनातन प्रवाह अमरपुरी-वाराणसीकडे अखंड अविरत वाहातच चाललेला असतो.

* रोझ:-घोड्यासारखें अेक गुजराथमधील जंगली जनावर.

अमरपुरी काशी

३.

काशीला पूर्वी अेकवेळां मी आलों होतों. तरी परिचयामुळे अुत्पन्न होणारी अवज्ञा माझ्यांत अवतरली नव्हती. गाडींत बसून गंगेच्या पुलावरून ज्यावेळीं मी पसार होत होतों त्यावेळीं काशीचें तें अद्भुत दृश्य पाहून मी गद्गदीत झालों. मोहोळावर बसलेल्या माशा गुणगुणत असाव्यात तसा आवाज काशीमध्ये नेहमीं दुरून ऐकूं येतो. ' वारणा ' नदीपासून ' असी ' नदीपर्यंतच्या दृश्यांत औरंगजेबाच्या मशिदीच्या दोन गगनस्पर्शी मनोऱ्यांकडे सर्वांत अधिक लक्ष जातें. हे मनोरें पाहून अेक विचारपरंपरा मनांत जागृत झाली. मीं मनांत म्हटलें, " या दोन मनोऱ्या-मागें हिन्दुस्थानच्या अितिहासाचें परमरहस्य—चरम रहस्य—लपलेलें आहे. औरंगजेबानें धर्मवेडाच्या आवेशांत काशीचें केन्द्र हिन्दुधर्माचा तिलक असें विश्वेश्वरनाथाचें देवालय फोडून टाकलें, आणि त्याच्या जागीं अेक मशीद अुभारली. अझूनहि या मशिदीच्या मागच्या भागांत मूळ देवालयाचे अवशेष पहावयास मिळतात. औरंगजेब मरण पावला. मोगल साम्राज्याला अुतरती कळा लागली. हिन्दू—पद—पादशाही स्थापन करण्याची अिच्छा असणाऱ्या मराठ्यांची आण दिल्लीवर फिरली. मराठा सरदार हरिद्वाराच्या पंड्यांना भूमिदान करूं लागले. तरी पण काशीसारख्या पवित्र धर्मक्षेत्राच्या ठिकाणीं अिस्लामी झेंड्याप्रमाणें विराजणारी औरंगजेबाची मशीद फोडून टाकण्याचा विचारसुद्धां या हिन्दूंच्या मनांत आला नाहीं. आज ही मशीद तेथे अिस्लामी धर्माच्या विजयाची पताका म्हणून नसून हिन्दु लोकांचें साम्राज्य जवळजवळ सर्व देशभर व्यापलेलें होतें अशा वेळीं त्यांनीं दाखविलेल्या परधर्मसहिष्णुतेची ती ध्वजाच जणुं आहे. हिन्दु जातीचा हा प्रेममन्त्र अिग्रज समजूं शकत नाहींत; मग त्याचा स्वीकार कुठला करायला ? म्हणूनच कानपूरच्या विहिरीवर लिहिलेला आपला द्वेष—लेख सुरक्षित राखण्यासाठीं सरकारनें त्या ठिकाणीं गोऱ्यांचा पहारा

ठेविला आहे, आणि दिल्ली शहरासमोर तलवार अुगारून अुभ्या असलेल्या सेनापतीचें बाहुलें अुभें करण्यांत मोठा पुरुषार्थ मानला आहे.

अशा विचारांच्या प्रवाहांत मी बराच वाहात गेलों असतों, पण पुलाखालच्या गंगेच्या शान्त प्रवाहानें मला शान्त केलें; पण ही शान्ति फार वेळ टिकूं शकली नाही. स्टेशनजवळ येतांच माझ्या छातींत धस्स झालें. पंड्यांची झुंड माझ्यापाठीं लागणार असें वाटून माझीं गात्रें दिल्ली पडलीं. रशियाच्या जंगलांत चालणारा अेकादा प्रवासीसुद्धां आपल्या-मार्गे अस्वलांची झुंड लागलेली पाहून अितका घाबरून जात नसेल. भीतभीत मी ट्रेनमधून अुतरलों आणि अेका गाडीवानाजवळ जाअून त्याला सांगितलें, “ बाबा, जें भाडें घ्यायचें असेल तें घे, पण अेकदम मला येथून दुर्गाघाटाकडे घेअून चल.” गाडीवानानें गाडी हांकली, तरी दोन पंड्ये आपल्या चोपड्या बगलेंत मारून माझ्या पाठीमार्गे धांवत सुटलेच. कसाबसा मी त्यांच्या पंजांतून निसटलों आणि अनन्तभटाच्या येथें जाअून पोचलों.

अनन्तभट फार सज्जन माणूस. आपलें कर्मकाण्ड ते चांगल्या रीतीनें चालवीत असत. यजमानाची व्यवस्था आपल्या खानदानीला साजेल अशा रीतीनें करीत आणि आपली प्राप्ति वाढवीत. ते व्याजबट्ट्याचा धंदाहि करीत. निजण्यापूर्वीं माझ्या मनांत पंड्यांचा विचार आला. मला वाटलें, अनन्तभट हे अेक प्रकारचे पंडेच नव्हत का ? ते येथें नसतील तर माझी यात्रा चांगल्या प्रकारें व्हायची नाही. विलायतेंत दरेक मोठ्या शहरांत हॉटेल्स असतात, ‘ हाअुस अेजंट ’ असतात, टॉमस कुकसारख्या कंपन्या असतात, दरेक बंदरावर ‘ शिपिंग अेजंट्स ’ भेटतात. आपले हे पंडे हेंच काम आपल्या जीवनाला अनुकूल अशा ढवीनें करीत नाहीत काय ? पंड्याला पत्र टाकावें कीं तो तुम्हाला न्यायला स्टेशनावर येतो, घरीं घेअून जाअून राहाण्याची सोय करून देतो, पाहाण्यासारखीं देवळें आणि स्थळें दाखवितो, त्या सर्वांचें माहात्म्यहि सांगतो, तुमच्याबरोबर वाजारांतहि येतो, आणि या सान्या कामासाठीं घेतो काय ? तुम्ही बाल तें. अितकी स्वस्त आणि साधी व्यवस्था जगांत दुसरीकडे कोठेंहि

मिळणार नाही. टॉमस कुकसारखे अजंट प्रवाशना राजबंद्याप्रमाणे फिरवितात आणि त्यासाठी मोठा कर घेतात.

तर मग या पंड्याचा आपल्याला त्रास कां वाटू लागतो ? याचें कारण अितकेंच कीं, या पंड्यांना आपण आतां भटजी किंवा पुरोहित न राहातां 'हाथुस अजंट' किंवा 'हॉटेल कीपर' बनलों आहोंत याचें पुरतें भान नसतें. दोन धर्म—दोन आदर्श—संभाळतां संभाळतां त्यांची ही दशा झाली आहे. लोभ आणि निर्लज्जपणा हे दोन त्यांचे मुद्दाम अंगीं बाणवून घेतलेले गुण होअून बसले आहेत. पंडे हे खरें पाहिलें तर यात्रेकरूंचे गुरु म्हणायचे. आपला भलेपणा आणि आतिथ्यधर्म यांना अनुसरून आपल्या यजमानांची राहण्याकरण्याची सोय त्यांनीं सुरवातीला केली असेल. मग धनवान यात्रेकरूंना पाहून ब्राह्मणांचें हृदयहि लोभानें वेधून टाकलें असेल. ब्राह्मण म्हणतात कीं, पंड्यांचा लोभ हा त्यांना सीतेचा शाप आहे. आपल्या गलिच्छ दोषालासुद्धां व्यास किंवा शौनक ऋषींच्या नांवांचा पौराणिक आधार काढून दाखविणाऱ्या ब्राह्मणांची धन्य आहे म्हणायची ! या गंगापुत्रांपैकी काहीं जर आधुनिक पद्धति स्वीकारून 'हाथुस अजंट' आणि 'ट्रॅव्हेलर्स गाअीड' बनतील आणि तो धंदा करूनसुद्धां स्वतःची प्रतिष्ठा संभाळतील तर त्यांचें चांगलें चालेल आणि ते यात्रेकरूंचा दुवा घेतील.

दुसऱ्या दिवशीं आम्ही मणिकर्णिका घाटावर स्नानाला गेलों. तेथें गंगेचेंच पाणी घेअून गंगेला अभिषेक केला. चक्र-पुष्करिणी तीर्थावर आलों. जवळ अुभा असलेला अेक गंगापुत्र म्हणाला, "आअिये महाराज, स्नान कीजिये." मी त्याला 'नाहीं' म्हटलें. बुवा चकित झाले. "कां बुवा, या तीर्थाचें काहीं फारसें माहात्म्य नाहीं वाटतें ?" त्यांनीं विचारलें. मी उत्तरलों, "वाः माहात्म्य कां नाहीं ? यांत अेकदां स्नानाला पडल्यावर पुनः नरकांत जायचं अुरतच नाहीं." बुवा अुमजले. तरी बुवांचें कुतूहल तृप्त करण्यासाठीं आम्ही तीर्थाजवळ गेलों. तीर्थावर अेक संगमरवरी दगड होता. त्यावर अिंग्रजींत व्हिक्टोरिया राणीचें नांव आणि दुसरें काहीं लिहिलें होतें. आणि तीर्थांत ? पांच फूट रुंद आणि

पंचवीस तीस फूट लांब असा खड्डा. पाण्याचा रंग आम्हांला दिसला नाही; कारण या कुंडांत रोज स्नान करणाऱ्या हजारों यात्रेकरूंच्या घामाचा जाड थर पाण्यावर जमला होता. तरीहि आमच्या डोळ्यांसमोर शेंकडों यात्रेकरू मेल्यानंतरचा नरक टाळण्यासाठीं या नरकांत मोठ्या हौसेनें डुबक्या मारीत होते. माझ्या मनांत विचार आला कीं, शरम वाटूनच कीं काय अश्वर या लोकांना नरकवासांतून माफी देत असावा; कारण या कुंडांत स्नान करणाऱ्याला शिसारीच येतील असें कुंड नरकांत तरी अश्वर कोठून आणणार ?

आम्ही स्मशान घाटाकडे चाललों. तेथें फोडलेल्या लाकडांची रास्त करून ठेवण्यांत आली होती. मला वाटलें माझ्यासाठीं तर ही रचून ठेवली नसेल ? काशीमध्ये जो मनुष्य मरतो त्याच्या कानांत स्वतः महादेव तारस्वरानें मन्त्र जपतात आणि काशी विश्वेश्वर नेहमीं शरीराला त्याच्या चिताभस्माचा लेप करतात. त्याग आणि वैराग्याचा हा राग अद्भुत आहे !

पुढें जाऊन आम्ही विंदुमाधवाचें दर्शन घेतलें. शिंदे-होळकरांचीं अन्नछत्रें पाहिलीं. पुण्यश्लोक अहल्याबायींचें स्मरण झालें. त्यांच्या व्यवस्थेमुळें रोज काशीहून रामेश्वरला जाणाऱ्या कावडीचें चित्र माझ्या दृष्टीपुढें अुभें राहिलें. आम्ही विश्वनाथाचें दर्शन घेतलें. तेथील गर्दी, जमिनीवरचा चिखल आणि कुजलेल्या बेलाच्या पानांचा वास हें सर्व कसें जरी असलें तरी काव्यमयच वाटत होतें आणि भक्तिभावांत भरच टाकीत होतें. विश्वेश्वराच्या येथें भेदभाव नाही. सर्वजण सारखे. दर्शन घ्यायला वाटेल त्यानें जावें, वाटेल तेव्हां जावें. 'मत जाओ'चें नांव नाही. मन्दिराच्या गर्भगृहाच्या भिंतींत अेक झरोका ठेवलेला आहे. हा झरोका ठेवण्याचें कारण प्रथम मी समजूं शकलों नाहीं; पण मन्दिराची प्रदक्षिणा करितांना मला दिसून आलें कीं, जगाचा प्रवास करणाऱ्या गोऱ्या 'ग्लोब ट्रॉटर' (तुरगप्रवाशां)ना विश्वेश्वराचें दर्शन घेतां यावें अेवढ्याचसाठीं हा झरोका ठेवलेला आहे. आम्ही गेलों त्यावेळीं त्या झरोक्यापुढें टॉमस कुक्चा अेक अेजंट दोनतीन मडमांता मंदिरा-

विषयीं माहिती देत होता. देवळाच्या शिखराला जडविलेला सोन्याचा पत्रा हें पंजाबकेसरी रणजितसिंहाच्या श्रद्धेचें अेक चिन्ह आहे, असें मला कोणीसैं सांगितलें. जवळच औरंगझेबाची मशीद आहे आणि मध्यें ज्ञानवापी आहे. असें सांगतात कीं, जेव्हां यवन लोक मूळ देअूळ भ्रष्ट करण्यासाठीं आले तेव्हां कलियुगाचें माहात्म्य जाणून विश्वेश्वराच्या मूर्तीनें या विहीरींत अुडी घेतली; ही विहीर थेट पाताळापर्यंत गेल्ली आहे !

तेथून पुढें ज्या मठांत राहून अेकनाथ महाराजांनीं आपला 'नाथभागवत' ग्रंथ पुरा केला होता, तो मठ पहाण्यासाठीं आम्ही गेलों. संस्कृत भाषेचें सामर्थ्य आणि पावित्य माझ्या मराठींतहि आहे, हें या ठिकाणीं सिद्ध झालें. ती आठवण होतांच हृदय भक्तीनें भरून आलें. त्या स्थानाला मी साष्टांग नमस्कार घातला, अेकनाथ-स्वामींचें स्मरण केलें आणि त्रिलिंग स्वामींच्या मूर्तीचें दर्शन घ्यायला गेलों. त्रिलिंग स्वामी हे अेक सुविख्यात दक्षिणी संन्यासी होते. त्यांनीं काशींतील पुष्कळ देवळांचा व अिमारतींचा जीर्णोद्धार करविला होता. तरी अेकहि नवीन देअूळ किंवा अिमारत बांधण्याचें ते नाकारीत असत. असें करण्याचें कारण अुघड आहे. काशीमधील लहानमोठ्या देवळांची आणि त्यांतील मूर्तींची गणती केली तर त्यांची संख्या तेथील लोकसंख्येपेक्षां फारशी कमी भरणार नाही. तेथें नव्या देवळांची भरती आप्खी कशाला पाहिजे ?

हिंदुस्थानांत अनेक साम्राज्यें होअून गेलीं. अनेक राजधान्या झाल्या. आज त्या राजधान्या अेक तर नामशेष झाल्या आहेत किंवा त्यांचें रूपान्तर लहानलहान खेडेगांवांत होअून गेलें आहे. तरीहि ही देवनगरी अनेक साम्राज्यांची चढती आणि पडती यांची साक्षी होअून अजून जशीच्या तशी टिकून राहिली आहे. भूतकाळ जर सजीव पाहायचा असेल, तर तो काशींत पाहायला मिळेल. गंगानदी आपलें घाटरूपी बंधन वारंवार तोडीतच असते, आणि आभीची लाथ खाअूनसुद्धां वासरूं जसें गाभीला प्यायला धांवतच असतें, तसे लोकसुद्धां पुनः पुनः घाट बांधीतच असतात.

वाराणशीत आजहि पूर्वमीमांसावादी 'कर्मकांडी' लोकांचे यज्ञयाग चालत असतात; वेदवृत्ती द्वैत अद्वैताचा झगडा चालवून श्रोतृवृंदाळा खंडनखाद्य देत असतात; वैयाकरणी शब्दन् शब्दाचा कीस पाडतात; बंगाली आणि दक्षिणी नैयायिक 'गदाधरी'चा अर्थ करण्याची धडपड करीत असतात; ख्रिश्चन आणि आर्यसमाजी वाग्युद्धें माजवितात; वेदाभ्यासी दशग्रंथाचा घोष करितात, कारागीर टाकी मारमारून दगडांचे देव बनवितात; आणि कित्येक भूदेव अन्नक्षेत्रांत जेवून आळशीपणें वसून राहून जिवंत दगड बनतात.

याच नगरींत सत्यसंध हरिश्चंद्राला विश्वामित्राच्या ऋणांतून सुटण्यासाठीं अग्रजांनीं आणि अंत्यजांनीं मदत केली होती. याच नगरींत तुलसीदासांनीं रामकथा गायिली होती आणि याच ठिकाणीं कवीरांनीं हिंदु आणि मुसलमान संस्कृति ऐकत्र विणली होती.

बनारसला कित्येक लोक The city of the dead and the dying—मेलेल्या किंवा मरणासन्न झालेल्या लोकांची नगरी—म्हणतात. पण वर सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थानचीं अनेक शहरें नामशेष झालीं तरीहि वाराणसी अजून अमरपुरीच राहिली आहे; कारण काशीमध्ये सनातन धर्माचा वास आहे.

ऐक दिवस आम्ही दशाश्वमेध घाटापासून पुलापर्यंत होडींत वसून फिरावयास गेलों. गंगामातीच्या स्पर्शामुळें शीतल आणि पावन झालेला वारा मन्दमन्द वाहात होता. अनेक प्रकारचीं देवळें 'मला पहा' 'मला पहा' म्हणत डोळ्यांपुढें येऊन अुभीं राहात होतीं. सर्वांना मी श्रद्धापूर्वक नमस्कार करीत होतों. चकमकीच्या दगडाचे वांकडे तिकडे पैलू जसे सुशोभित दिसतात, त्याचप्रमाणें काशीच्या घरांची विशृंखल शोभा दृष्टीला आकर्षक वाटते. सकाळ संध्याकाळ असंख्य स्त्रीपुरुष, मुलें आणि वृद्ध माणसें गंगामातीच्या कडेवर खेळत असलेलीं नजेरेस पडतात.

दशाश्वमेध घाटावर ऐक परमहंस राहात होते. ते नग्न राहात. पहिल्या खेपेला मी बनारसला आलों तेव्हां त्यांचा फोटो घेण्याचा मी प्रयत्न केला; पण तो निष्फळ ठरला. जसाजसा मी फिरे तसे तसे ते

वाराणशीत आजहि पूर्वमीमांसावादी कर्मकांडी लोकांचे यज्ञयाग चालत असतात; वेदपुंती द्वैत अद्वैताचा झगडा चालवून श्रोतृवृंदाळा खंडनखाद्य देत असतात; वैयाकरणी शब्दन् शब्दाचा कीस पाडतात; बंगाली आणि दक्षिणी नैयायिक 'गदाधरी'चा अर्थ करण्याची धडपड करीत असतात; खिश्न आणि आर्यसमाजी वाग्युद्धें माजवितात; वेदाभ्यासी दशग्रंथाचा घोष करितात, कारागीर टाकी मारमारून दगडांचे देव बनवितात; आणि कित्येक भूदेव अन्नक्षेत्रांत जेवून आळशीपणें वसून राहून जिवंत दगड बनतात.

याच नगरींत सत्यसंध हरिश्चंद्राला विश्वामित्राच्या ऋणांतून सुटण्यासाठी अग्रजांनी आणि अंत्यजांनी मदत केली होती. याच नगरींत तुलसीदासांनी रामकथा गायिली होती आणि याच ठिकाणी कबीरांनी हिंदु आणि मुसलमान संस्कृति ऐकत्र विणली होती.

बनारसला कित्येक लोक The city of the dead and the dying—मेलेल्या किंवा मरणासन्न झालेल्या लोकांची नगरी—म्हणतात. पण वर सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थानचीं अनेक शहरें नामशेष झालीं तरीहि वाराणसी अजून अमरपुरीच राहिली आहे; कारण काशीमध्ये सनातन धर्माचा वास आहे.

ऐक दिवस आम्ही दशाश्वमेध घाटापासून पुलापर्यंत होडींत वसून फिरावयास गेलों. गंगामातीच्या स्पर्शामुळें शीतल आणि पावन झालेला वारा मन्दमन्द वाहात होता. अनेक प्रकारचीं देवळें 'मला पहा' 'मला पहा' म्हणत डोळ्यांपुढें येऊन अुभीं राहात होतीं. सर्वांना मी श्रद्धापूर्वक नमस्कार करीत होतों. चकमकीच्या दगडाचे वांकडे तिकडे पैलू जसे सुशोभित दिसतात, त्याचप्रमाणें काशीच्या घरांची विशृंखल शोभा दृष्टीला आकर्षक वाटते. सकाळ संध्याकाळ असंख्य स्त्रीपुरुष, मुलें आणि वृद्ध माणसें गंगामातीच्या कडेवर खेळत असलेलीं नजेरेस पडतात.

दशाश्वमेध घाटावर ऐक परमहंस राहात होते. ते नग्न राहात. पहिल्या खेपेला मी बनारसला आलों तेव्हां त्यांचा फोटो घेण्याचा मी प्रयत्न केला; पण तो निष्फळ ठरला. जसाजसा मी फिरे तसे तसे ते

माझ्याकडे पाठ फिरवीत. त्यावेळीं मी फार खिन्न झाला होतो; पण मागाहून मला सुचलें कीं, अशा परमहंसाच्या शरीराचा फोटो घेणें हा रानटीपणा आहे. या खेपेला मी त्यांच्या दर्शनाला गेलों; पण ते तेथें नव्हते. कोणी सांगितलें कीं, थोड्या दिवसांपूर्वी गंगेला पूर आला होता त्यांत ते वाहून गेले. कित्येक मंडळींनीं त्यांना वांचविण्याचा प्रयत्न केला; पण त्यांनीं परत येण्याचें साफ नाकारलें आणि गंगेमध्ये जलसमाधि घेतली.

काशींत ज्याप्रमाणें अनेक धर्म आणि अनेक संप्रदाय आहेत, त्याप्रमाणें तेथें स्थापत्य आणि शिल्पकलेचे प्रकारहि अनेक आहेत. ते पाहाण्यासाठीं दुसरे दिवशीं आम्ही बाहेर पडलों. सर्व पाहून संध्याकाळीं थिऑसॉफिस्ट लोकांच्या सेंट्रल हिंदु कॉलेजकडे आलों. तेथें सरस्वतीचें एक लहानसें देअूळ पाहिलें. एक दोघे बंगाली विद्यार्थी. अंगावर चादर पांघरून अुघड्या डोक्यांनीं फिरत होते. जवळच थिऑसॉफिकल लॉजमध्ये मिसेस ब्रेझंटचें व्याख्यान होतें. “भविष्यकाळीं माणसें कशीं होतील?” याविषयीं विवेचन चाललें होतें. व्याख्यानामधून ‘रामकृष्ण सेवाश्रमांत’ आलों. तेथें ब्रह्मचारी चंद्रशेखर म्हणून एक साधु होते. त्यांनीं आमचें स्वागत केलें. पुष्कळ ब्रह्मचारी संस्कृत शिकत होते. जवळच्या रुग्णालयांत चारुबाबू आजान्यांची शुश्रूषा करीत होते. सेवाश्रमाची व्यवस्था पाहून मी खूष झालों. अेवढ्यांत दोघेतिघे बंगाली शहरांतून तंबोरा आणि तबला घेअून आले. तंबोरा आणि तबल्याच्या साथीवर त्यांनीं गायन सुरू केलें. संतकवि रामप्रसादाचें पद होतें तें. गाणारे अद्भुत होते. संध्याकाळीं घरीं गेलों. तेथेंसुद्धां गायनाचे सूर माझ्या कानांत धुमत होते.

शेवटच्या दिवशीं आम्ही काळभैरवाच्या देवळांत गेलों. तेथें हातांत आणि गळ्यांत काळा रेशमाचा दोरा बांधून घेतला. देवळांत जाअून

“ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।

भैरवाय नमस्तुभ्यं अनुज्ञां दातुमर्हसि ” ॥

म्हणून काशीच्या या कोतवालाची आम्ही परवानगी घेतली; आणि त्रिस्थळीची यात्रा पूर्ण करण्यासाठीं गंगेला जाण्यासाठीं निघालों. गयेचें

- गयावळ यात्रेकरूंना फार हैराण करतात हे मला माहीत होते; म्हणून गयेत करावयाच्या सर्व विधींची दक्षिणा आणि खर्चाचे पैसे अनन्त
- भटजींना देऊन त्यांची मी पावती घेतली होती. टॉमस कुक कंपनीला प्रवासाचा सर्व खर्च देऊन कूपन बुक घेऊन ठेवण्याअितकी सोय यांत होती.

प्रत्येक हिन्दवासियानें आयुष्यांत अेकदां तरी वाराणसीचें दर्शन घ्यावेंच.

गयेचें श्राद्ध

४

दुनियेंत प्रत्येक वस्तूला मरण आहे. फक्त अेक मरत नाहीं भूतकाल. भूतकाल चिरंजीवि आहे. महासागराला ओहटी लागते, चंद्राचा क्षय होतो, कुबेर निर्धन बनतो, पर्वत धुअून जातात, साम्राज्यें स्मृतिपटावरूनहि पुसलीं जातात; पण भूतकालाला क्षय नाहीं. भूतकाल दिवसेंदिवस समृद्ध होत जातो. पण तुम्ही त्याला राखून ठेवूं शकणार नाहीं. कारण तुम्ही वर्तमानकाळांत आहां. भूतकाळाचा वृक्ष तुमच्या आंगणांत लावा-यचा असेल तर तुमच्याजवळ अमाप स्मृतिजळ असलें पाहिजे.

प्रत्येक मनुष्याची अिच्छा असते कीं, माझीं मुलेंसुद्धां भूतकाळांत असावीं. आपल्या संततिद्वारा त्याला भविष्यकाळांत पाय पसरतां येतात; पण भूतकाळांत प्रवेश करण्यासाठीं भुताप्रमाणें अुलटे पाय असले पाहिजेत. तरी पण माणसानें अेक युक्ति शोधून काढली आहे. दरवर्षीं अेकवेळ मनुष्य भूतकाळांत वास करीत असलेल्या आपल्या पिता, पितामह, प्रपितामह यांचें स्मरण करून श्रद्धांजलि अर्पण करतो आणि भूतकाळा-वरहि आपला वारसाहक्क शाबीत करतो.

तसा तर भूतकाळ सर्वत्र आहेच; पण जसा विष्णु वैकुंठांत राहातो आणि महादेव कैलासांत राहातो, तसा भूतकाळ गयेंत राहातो. आज अितक्या वर्षांनीं गयेंत मी फिरून प्रवेश करीत आहे; तोहि भूतकाळांत थोडासा प्रवेश करण्यासाठींच, प्रत्येक हिन्दु गयेंत जाअून आपल्या पूर्वजांचे श्राद्ध करीत असतो. आज गयेचें श्राद्ध करावें, असें माझ्या मनांत आहे.

आम्ही रात्रीं गयेला पोंचलों. पूर्वीं अेकवेळ तेथें गेलों असल्यामुळें या खेपेला कसलीहि अडचण पडण्याजोगी नव्हती. गया हें तीर्थस्थळ असल्यामुळें हजारों लाखों माणसें अेकंदम आलीं तरी तेथें अडचण होत

नाहीं. प्रत्येक घरात किती माणसें राहूं शकतील याची नोंद म्युनिसि-पालिटीकडून करण्यांत आली आहे. आपल्या लोकांना फारशा सुखसोयींची आवश्यकता नसते, तेव्हां दक्षिणेसंबंधीं जर कांहीं तक्रार नसेल तर यात्रा सुखानें होअूं शकते. तुम्ही स्टेशनवर उतरलांत कीं लागलेच गयावळांचे आडती तुमच्यापुढें येअून अुभे राहातात, आणि तुम्ही कुठले, कुठून आला वगैरे परश्र हिंदुस्थानच्या अेकूम् अेक भाषांतून विचारतात. तुम्ही ज्या भाषेंत अुत्तर द्याल, त्या भाषेंत संभाषण सुरू होतें. हे आंडती (दलाल) कोणत्याहि विद्यापीठाचे स्नातक न होतांसुद्धां हिंदुस्थानच्या सान्या भाषा जाणतात, आणि व्याकरणाची हरकत वाजूला ठेवलीत तर त्या भाषांत अस्खलित बोलतातसुद्धां.

आमच्या वांट्याला कोण पंडा आला होता, त्याची मला आठवण नाहीं, आणि मला वाटतें मला त्याचें दर्शनहि झालें नाहीं. त्याच्या मुनी-माच्या मुनीमाचा मुनीम मला स्टेशनवर भेटला, व तेथून अेका मुक्का-माच्या ठिकाणीं घेअून गेला. त्याच्या वाचाळतेला बळी पडावें लागूं नये म्हणून मी परथमच ब्याला सांगितलें, “हें पहा बुवा, मी अेकवेळ येथें येअून गेलों आहे. यात्रेचे सर्व पैसे मी अनन्तभटांना बनारस येथेंच दिले आहेत. त्यांच्याकडून तुम्हाला मिळतील. आतां मला अितक्या सवलती पाहिजेत, त्यांचे पैसे हे घ्या. मला अुद्यां श्राद्ध करायचें आहे; पण तें कर्णाटकच्या नृसिंहाचार्यांमार्फतच करायचें आहे. त्यांना अुद्यां सकाळीं आठ वाजण्यापूर्वीं अिकडे पाठवून द्या. दुपारीं श्राद्ध संपल्यानन्तर तुमचा चोपडा घेअून या. त्यावर सही करून देअीन. आतां अधिक बोलण्याची जरूर नाहीं. जा, सांगितलेलें काम करा आणि आतां मला आराम घेअूं द्या.” माझा हा रुबाव बघून तो विचारा चकितच झाला आणि अेक शब्दहि न बोलतां सांगितल्याप्रमाणें व्यवस्था करण्यासाठीं चालता झाला. असा अवतार जर मी धारण केला नसता तर या माणसानें आपल्या आशाळभूत गोष्टींत नाहीं म्हटलें तरी माझा अर्धातास खाल्ला असता.

दुसऱ्या दिवशीं फल्गु नदीच्या कांठीं श्राद्ध करण्यासाठीं गेलों. फल्गु नदी जमिनींत आहे. तिला सीतेचा श्राप आहे. वाळूंत खोदावें

तेव्हां पाणी मिळायचें. नदींत नेहमीं यात्रेकरूंची गर्दी असते आणि या गर्दीमधून पुष्ट आणि रूपवान् गयावळ पोळापरमाणें दक्षिणेच्या आशेनें फिरत असलेले दिसतात. मी नदींत स्नान केलें, शेंणकुटें आणून त्यावर चरु तयार केला. नृसिंहाचार्य आले. त्यांना सर्व मंत्र माहित होते. त्यांचे अुंचारहि चांगले होते. म्हणूनच मी त्यांना पत्करलें होतें.

नदीच्या पात्रांत बसून करण्याची किर्या पुरी करून आणि पिण्ड घेऊन मी गदाधराच्या देवळांत गेलों. तेथें शेंकडों यात्रेकरू ठिकठिकाणीं रांगेनें बसले होते आणि श्राद्धाची कवाअीत करीत होते. श्राद्धासारख्या अत्यंत पवित्र भावनामय धार्मिक किरयेला अितकें यांत्रिक स्वरूप दिलेलें पाहून मला फार वाईट वाटलें. पावलोंपावलीं दक्षिणेसाठीं झगडून गरीब अडाणी यात्रेकरूंनीं मागितलेली दक्षिणा दिली नाहीं तर त्यांच्या मेलेल्या आप्तेष्टांना शिव्या देणाऱ्या गयावळांना पाहून, हिंदु धर्माबद्दल कोणाला निराशा वाटली तर त्याला फारसा दोष देतां येणार नाहीं. पिंड अर्पण करण्यासाठीं आम्ही धर्मशिलेजवळ जाऊन बसलों. धर्मशिलेवर श्रीविष्णूचें पाअूल आहे. या विष्णुपदावर लोक पिंड ठेवीत जातात आणि गायी येऊन ते खाऊन टाकतात. असा क्रम सतत चालत असतो. पिंडदानकिर्या पुरी झाल्यानंतर गयापुत्राकडून यात्रेचें सुफळ मिळवावयाचें असतें. यावेळीं गयापुत्रांना मनाला येतील ती दक्षिणा काढतां येते. त्याच्यापुढें हात जोडून आपण अुभें राहिलों म्हणजे तो फुलाची माळ घेऊन आपले हात बांधून टाकतो. आणि तृप्ति होतील अितकी दक्षिणा मिळेपर्यंत ते सोडत नाहीं; खिसा भरला कीं मग तो माळ तोडून टाकतो. पाठीवर थाप मारून यात्रा सफळ झाली असें जाहीर करतो आणि सारे पूर्वज थेट स्वर्गाला पोचल्याची खात्री देतो.

मी सर्व दक्षिणा बनारसलाच चुकती केल्यामुळें येथेंसुद्धां मी वांचलों. आमच्या मुनीमानें अेका गयापुत्राला आमच्यापुढें आणून अुभा केलें. तो वीस अेक वर्षांचा असेल. तो रेशमी सोंवळें नेसला होता. वर रेशमी सदरा आणि जाकीट होतें. क्सेस अिंग्लिश फॅशनचे राखलेले आणि पोमेंटमूनें चांगले चकचकीत केलेले होते. माझी सर्व श्रद्धा महा-

मेहेनतीनें अेकवटून मी त्याच्यापुढें दोन्ही हात जोडले आणि ते माळें बांधूं दिले. गयापुत्र रुसण्याच्या तयारींत होता, अितक्यांत मुनीमानें त्याला सांगितलें, 'दक्षिणेचे पैसे जमा झाले आहेत.' गयापुत्रानें माळ तोडली आणि तो चालता झाला. तो गयापुत्र मला विसरला, असेल; पण मी त्याला विसरलेलों नाहीं.

आमचे अुपाध्याय महाराज म्हणाले कीं, "गयेला येअून श्राद्ध करणें हें माणसाचें गृहस्थ जीवनांतील शेवटचें कर्तव्य आहे. तें पुरें झालें; तेव्हां तुम्ही आतां काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर या षड्रिपूंंचा त्याग केला पाहिजे; पण या कलियुगांत तसें होअूं शकत नाहीं, म्हणून त्या अेवजीं तुम्ही कोणत्या तरी अेका वस्तूचा त्याग करावा." मी विचारलें, "साखरेचा त्याग केला तर?" आसपास अुभे असलेले दहा-पंधरा जण हें अेकून थक्क झाले. ते म्हणाले, "साखर कशी काय बुवा सोडतां येणार?" मी म्हणालों, "आज पांच वर्षे झालीं, मी साखर खात नाहीं." भटजी महाराजांनीं सुचविलें, "कारलीं किंवा कोहाळा असें काहीं सोडा." मी म्हटलें, "धर्माशीं अशी प्रतारणा मी नाहीं करणार. मी क्रोधाचाच त्याग करण्याचा प्रयत्न करीन." आणि मनांत म्हटलें, "अंधश्रद्धेचासुद्धां."

गदाधराचें देअूळ सुंदर आहे. नदीच्या पात्रापासून तें पुष्कळ अुंचीवर असल्यामुळें त्याची शोभा खूप वाढली आहे. दुपारीं आम्ही नृसिंहाचार्यांकडे भोजन केलें, गयामाहात्म्य श्रवण केलें, आणि लागलीच बोधिगयेला जाण्याचें ठरविलें. गयामाहात्म्य हें हिंदुधर्मशास्त्रांतील अेक अद्भुत प्रकरण आहे. निष्काम भावानें परोपकार करणाऱ्या गयासुराच्या तेजानें भिअन जाअून देवांनीं कट केला आणि त्यांत साक्षात् श्रीविष्णूंनीं भाग घेऊन अत्यंत निर्दयतेनें—आणि दगलवाजीनें म्हटलें तरी चालेल—त्याचा खून केला. अशी कथा या माहात्म्यांत आहे.

अैकावी आतां ही कथा—

गयाची रक्षा

४ {अ}

लोकपितामह ब्रह्मदेवांनी असुरवृत्तीपासून असुरांची आणि सद्-भावांपासून देवांची उत्पत्ति केली. या असुरांमध्ये गयासुर महा बलवान् आणि पराक्रमी होता. त्याचें शरीर खूप स्थूल होतें. असुर म्हणजे महापापी, क्रूर, सर्वांना गांजणारा, इंद्राला धाक उत्पन्न करणारा, अप्सरांना पळवून नेणारा असा कोणी मायावी, कपटी राक्षस, असाच भाव मनांत येतो; पण सारेच असुर या प्रकारचे असतात असें नाही. बलिराजाहि असुरच म्हटला जातो. गयासुर याच कोटीचा असुर होता. त्याच्या-पुढें देव कसे दिसत तें आतां आपण पाहूं.

गयासुराला आपण पवित्र व्हावें अशी तळमळ लागली आणि त्यानें कोलाहल पर्वतावर दारुण तप आरंभिलें. हजारों वर्षे श्वास स्थिर करून त्यानें तप केलें; त्यामुळें नेहमीं प्रमाणें देव अतिशय घाबरले. शिरस्त्या-प्रमाणें ते ब्रह्मदेवाकडे गेले; ब्रह्मदेव शंकराकडे आणि शंकर विष्णूकडे. देवांच्या सनातन रिवाजाप्रमाणें सर्वांनीं विष्णूची स्तुति केली. विष्णूनें त्यांना घाबरण्याचें कारण विचारलें.

“ गयासुराच्या भयापासून आमचें रक्षण करा ” त्यांनीं आक्रोश केला.

“ तुम्ही पुढें जा—मी आतां येऊन गयासुराला वरदान देऊन त्याचें तप बंद करतो.” विष्णूनें आश्वासन दिलें.

सर्वांनीं मिळून गयासुराला ‘ वर माग ’ म्हणून सांगितलें. गयासुरानें मागून घेतलें, “ देव, ब्राह्मण, यज्ञ, तीर्थ, ऋषि, मुनि, ज्ञानी, ध्यानी, अत्यादि सर्वांपेक्षां मी पवित्र व्हावें.”

देवांनीं ‘ तथास्तु ’ म्हणून आनन्दानें वर दिला आणि सर्व आपआपल्या घरीं गेले.

पण आतां 'अेक करतां बेक व्हावें' अशी स्थिति झाली. गयासुराचें पवित्र दर्शन घेऊन, त्याला स्पर्श करून सर्वच माणसें वैकुण्ठधामाला जाऊं लागलीं. तीन्ही लोक ओस पडले. यमपुरी अुजाड झाली. तेव्हां यम, इंद्र वगैरे अधिकारी मंडळी ब्रह्मदेवाकडे जाऊन फिर्याद करूं लागली कीं, "हा व्या आमचा राजिनामा. तुम्ही दिलेला अधिकार परत व्या. आमचें आतां कांहीं काम अुरलें नाहीं."

ही टोळी पुनः विष्णुपर्यंत जाऊन पोचली. विष्णू गयासुराला सनद देऊन चुकले होते. म्हणून त्यांनीं देवांना अेक युक्ति सुचविली, 'गयासुराकडे जाऊन त्याचा पवित्र देह यज्ञासाठीं मागून व्या, आणि त्याच्या शरीरावरच यज्ञ करा (?) म्हणजे झालें."

देव ब्रह्मदेवांना पुढें घालून गयासुराकडे गेले. गयासुरानें त्यांचा सत्कार करून ते कांहींहि बोलण्यापूर्वीच त्यांचें काम करून देण्याचें वचन दिलें. ब्रह्मदेव म्हणाले, "यात्रेच्या निमित्तानें मी खूप फिरलों; पण तुझ्या शरीरापेक्षां अधिक पवित्र स्थान मला कुठेंहि आढळलें नाहीं. मला यज्ञ करायचा आहे. त्यासाठीं तुझे शरीर दे."

गयासुराला धन्य धन्य वाटलें. तो ब्रह्मदेवाला म्हणाला, "माझ्या पित्याचा आणि मातेचा असे दोन्ही वंश आज धन्य झाले. तूंच हा देह अुत्पन्न केलास आणि तूंच तो पवित्र केलास. माझी खात्री आहे कीं, तुझा यज्ञ सर्वांच्या अुपकारासाठींच असणार. 'सर्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भविष्यति ।'

अितक्या निर्मळ भावानें प्रेरित झालेला गयासुर देह घायला वेळ कसली लावणार ? तो आडवा पडला. सृष्टि रचणाऱ्या ब्रह्मदेवानें यज्ञाची सामग्री आणि यज्ञाचे ऋषि तिथल्या तिथें निर्माण केले. अितके ऋषी कीं, त्यांच्या नामावलीला अंतच नाहीं. गयासुराच्या शरीरावर मोठा यज्ञ झाला, ब्राह्मणांना दक्षिणा दिली गेली. गयासुर आतां मेला असेल असें समजून सान्यांनीं अुचलून त्याला अेका मोठ्या सरोवरांत टाकून दिलें. अितक्यांत असुर हलूं लागला. अरे भगवान् ! आतां काय करावें ! आश्चर्यचकित झालेल्या ब्रह्मदेवानें धर्मराज यमाला ओरडून आंगितलें,

‘ अरे, तुझ्या घरांत असलेली ती मोठी धर्मशिला आणून याच्या डोक्यावर झट्टिशीं ठेवून दे. माझी आज्ञा आहे. यावेळीं पापपुण्याचा विचार करू नको (!) ’

शिला डोक्यावर ठेवली तरीहि असुर हलू लागला. तेव्हां सर्व देवांनीं त्याच्यावर आपापले पाय ठेवून त्याला चांगलाच दाबून टाकला. तरीहि असुर शान्त होऊनीना. आतां मात्र ब्रह्मा व्याकुळ झाला. क्षीरसागरांत विष्णू निजले होते तिथे ते गेले. द्वारपाळानें विष्णूला खबर दिली. श्रीविष्णूनीं ब्रह्माला आंत बोलावून, येण्याचें कारण विचारलें. ब्रह्म्यानीं सांगितलें, “ आम्ही यज्ञ केला, देवरूपिणी धर्मशिला त्याच्यावर टाकली, रुद्र वगैरे सारे देव त्याच्यावर बसले, तरी तो निश्चल होत नाही. आतां तुम्हीच आमच्यावर दया करा. ”

विष्णूनीं आपल्या शरीरांतून मूर्ति काढून ब्रह्मदेवाला दिली. तिचा भारहि पुरेना. अखेर क्षीरसागरांतून विष्णू स्वतः आले आणि शिलेवर अुभे राहिले. त्याच्या हातांत पुराणप्रसिद्ध गदा होती. विष्णूच्या बरोबर गायत्री, सावित्री, सरस्वती, लक्ष्मी, सीता, यक्ष, मुंघर्व, इंद्र, बृहस्पति वगैरे सर्व देवदेवता येअून गयासुराच्या शरीरावर अुभे राहिले, तेव्हां कुठें तो असुर स्थिर झाला !

‘ सर्वेषामुपकाराय ’ ज्यानें आपल्या देहासुद्धां सर्व अर्पण केलें होतें, त्याच्या हृदयावर या कपटानें आघात झाला. अन्तःकरण व्याकुळ होअून त्यानें देवांना विचारलें, ‘ तुम्ही मला अशा रीतीनें कां बरें फसविलेत ? मी माझे निर्मळ शरीर ब्रह्मदेवाला यज्ञासाठीं दिलें होतें. श्रीविष्णूच्या अेका शब्दानें मी निश्चल झालों नसतो कां, जे तुम्ही आणि विष्णूनें मला आपल्या गदेनें अितकें पिडलें ? असो. मला छळायचेंच ठरलें असेल तर त्याच्या योगानें तरी सर्व संतुष्ट होवोत, अेवढीच माझी अिच्छा आहे.

अूचे गयासुरो देवान् किमर्थं वंचितो ह्यहम् ।

यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ॥

विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलो ह्यहम् ।

यत्सुरैः पीडितोऽत्यर्थं गद्गया हरिणा तथा ॥

० पीड्यश्च यद्यहं देवाः परसन्नाः सन्तु सर्वदा ॥

देवांना शरम वाटली कीं नाही, तें माहात्म्यांत लिहिलेंलें नाही; पण ते गयासुराला म्हणाले कीं, 'आम्ही तुजवर प्रसन्न झालों आहों, वर माग.' गयासुरानें मागितलें, 'जोंपर्यंत ही पृथ्वी, हे पर्वत आणि हे चंद्र, सूर्य, तारे आहेत तोंपर्यंत ब्रह्मा, विष्णु, महेश व अितर देव, त्रिलोकांतील सर्व तीर्थें, गंगादि नद्या, सारेजण माझ्या डोक्यावरच्या या शिलेवर येअून राहा आणि माझ्याकरितां लोकांचें कल्याण करा. येथें जे लोक स्नान, तर्पण, श्राद्ध करतील त्यांच्या हजार पिढ्यांचा अुद्धार होवो, त्यांचें पाप धुअून जावो, सारीं तीर्थें लोकांचें कल्याण करोत; अधिक काय मागूं ? तुमच्यापैकीं अेकाहि देवानें येथून हलूं नये. अेवढें तरी वचन पाळा. समयः प्रतिपाल्यताम् ।”

देव 'तथास्तु' म्हणाले. दैत्य हर्षित झाला आणि सदाचा निश्चल बनला.

* * *

हें महत्कृत्य केल्यानंतर ब्रह्मदेवांनीं देवांच्या देखत ती सर्व भूमि आणि पांच पांच गांवें ब्राह्मणांना दिलीं, त्यांना सर्व साहित्यसामुग्री असलेलीं घरे बांधून दिलीं आणि सांगितलें, 'आतां तुम्ही कोणाजवळ कांहीं मागूं नये.' गदाधराला नमस्कार करून ब्रह्मदेव ब्रह्मलोकाला निघून गेले.

पण ब्राह्मणांच्यानें राहवलें नाही. त्यांनीं धन घेअून यज्ञ करायला सुरवात केली. यज्ञाचा धूर स्वर्गापर्यंत पोचला. तेव्हां ब्रह्मानीं येअून त्यांना दिलेलें सर्व काढून घेतलें.

'तुम्ही सदासर्वदा लोभीच राहायचे !' असें म्हणून ब्रह्मदेवांनीं त्यांना शाप दिला. ब्राह्मण रडायला लागले, 'आमच्या निर्वाहाची कांहीं तरी सोय करा.' ब्रह्म्यांना दया येअून ते म्हणाले, 'आतां भीक मागाल तरच तुम्हाला कांहीं मिळेल. आतां तीर्थांचें अुपाध्येपणच तुमच्या नशिबीं सदा राहिल. तुमच्या पूजेच्या द्वारानेंच लोक माझी पूजा करतील.' ह्या असल्या ब्राह्मणांचे वंशज ते हे गयावळ पंडे !

* * *

आणि आणीबाणीच्या प्रसंगी ब्रह्मदेवांना ज्या धर्मशिलेचें स्मरण झालें, तिचें माहात्म्य काय, तेंहि अैकावें.

अैका पवित्र साधूला धर्मव्रता नांवाची अैक कन्या होती. ती सर्व-लक्षणसंपन्न होती. गुणांत लक्ष्मीहूनहि चढ अशी ती होती. ब्रह्मदेवांचा परम तपस्वी पुत्र मरीचि ऋषि यांच्यावरोवर तिचा विवाह झाला होता. म्हातारपणीं अैक दिवस मरीचि ऋषि जंगलांत फळें फुलें आणण्यासाठीं गेले होते, तेथून थकून भागून ते घरीं आले. धर्मव्रता थकलेल्या पतीच्या पायाला तूप चोळूं लागली. जसा थकवा अुतरूं लागला तशी ऋषीला झोप येअूं लागली. अितक्यांत तेथें ब्रह्मदेव आले. सासऱ्याला पाहून सती अुठली; कारण कीं ते गुरुचे गुरु होते. त्यांना पाय धुण्यास पाणी देअून सुनेनें सासऱ्याची पूजा केली आणि अैक चांगली बैठक घालून दिली. अितक्यांत मरीचि जागे झाले. स्त्री जवळ नाहीं हें पाहातांच संतापून त्यांनीं शाप दिला कीं 'पाय चेपण्याचें काम माझ्या आज्ञेवांचून सोडून तूं गेलीस तेव्हां शिला होअून पड !' सतीला स्वाभाविकच वाअीट वाटलें. ती म्हणाली, 'घरांत वडील आले तर त्यांची सेवापूजा करण्याचें कर्तव्य तुमचें होतें. तुमची धर्मपत्नी म्हणून मी तें केलें, यांत माझा काय दोष ?' मरीचि मुनींना आपली चूक समजली. दोषे मिळून हरीला शरण गेले आणि म्हणूं लागले; 'आमचें रक्षण करा.' अितक्यांत ब्रह्मदेवहि झोपेंतून जागे झाले. सर्वांनीं सतीच्या तपाची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली; पण म्हणाले कीं, 'तुझ्या पतीचा शाप काढून टाकण्याची आमच्या-पैकीं कोणांतहि शक्ति नाहीं; धर्माचें रक्षण होअील असा दुसरा कोणताहि वर मागून घे.' सतीनें मागितलें, 'पतीचा शाप दूर करण्याची शक्ति तुमच्यांत नसेल तर अेवढें द्या कीं, नदी, नद, सरोवरे, तीर्थे, देव, ऋषि, मुनि, प्रधानदेव, यज्ञक्षेत्रें माझ्यामध्ये येअून राहावीं. साऱ्या ब्रह्मांडाची मी पावनी शिला व्हावें. मला पाहून सर्व लोक पातका-अुपपातकांतून मुक्त व्हावे, शिलेवर जे लोक श्राद्ध करतील त्यांना आणि त्यांच्या कुळाला विष्णुलोक मिळावा आणि जोपर्यंत हें ब्रह्मांड आहे तोपर्यंत ही शिला राहावी.' देवांनीं तसा वर दिला; पण पुढें प्रस्तावले. सर्व लोक त्या शिलेला

स्पर्श करकरून वैकुंठाला जाऊं लागले. यमराज घाबरले. त्यांनीं आपला अधिकार आणि ब्रह्मदण्ड ब्रह्मदेवांना परत केला आणि सांगितलें कीं, 'आतां माझे काम अुरलेंच नाही.' ब्रह्म्यांनीं यमराजाला सांगितलें, 'ती शिला उचलून तुझ्या घरांत नेऊन ठेव म्हणजे झालें.' तेव्हांपासून यमराज पुनः लोकशासन करूं लागले आणि लोकांत धर्मशिलेची फक्त कीर्तीच राहिली.

गयासुराच्या शरीरावर यज्ञ केल्यानंतरसुद्धां जेव्हां गयासुर हल्लू लागला, तेव्हां ब्रह्मदेवांनीं यमराजाकडून हीच शिला मागून घेतली. त्या शिलेवर सर्व तीर्थे राहात असल्यामुळे ती अत्यन्त जड आणि अत्यन्त पवित्र झाली होती.

* * *

गयासुराच्या शरीरावर जी गदा घेऊन श्रीविष्णु अुभे राहिले होते, त्या गदेसंबंधीं सुद्धां कथा आहे. वज्रापेक्षांहि दृढ आणि मजबूत अशा गद नांवाच्या असुराजवळून ब्रह्मदेवांनीं त्याचीं हांडें मागून घेऊन विश्व-कर्म्याकडून त्या हाडांची अेक वज्र गदा तयार करवून घेतली होती व हेति नांवाच्या महाबलाढ्य राक्षसाला मारण्यासाठीं श्रीहरीला त्यांनीं ती दिली होती; कारण देवांच्या शस्त्रास्त्रांनीं तुझा वध होणार नाही, असा वर ब्रह्मदेवांनीं स्वतःच त्याला दिला होता.

* * *

अशा अनेक पुण्य परसंगांनीं परसिद्ध झालेल्या भूमीवर—

लोकानां रक्षणार्थाय जगतां मुक्तिहेतवे ।

श्रीआदिगदाधर लक्ष्मीसहवर्तमान अुभे राहिले आहेत. तेथें जे यात्रे-साठीं जातात, त्यांच्या मनकामना तृप्त होतात. मात्र शास्त्रांत लिहिलें आहे कीं, तेथें जाणाऱ्यांनीं ब्रह्मचारी आणि संयमी राहिलें पाहिजे; शुद्ध आणि सतुष्ट राहिलें पाहिजे. दान घेतां कामा नये; अहंकरापासून

निवृत्त राहिले पाहिजे; जितेंद्रिय आणि दानशील झाले पाहिजे; तरच त्याला तीर्थफल मिळेल.

कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा यः सत्यवाक् शुचिः ।

सर्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते ॥

तीर्थान्यनुसरन्धीरः पाखंडं पूर्वतस्त्यजेत् ।

पाखंडं तच्च विज्ञेयं यद्भवेत्कर्म कामतः ॥

धर्मव्रताला शाप देणाऱ्या मरीचीला 'तू दुःखी हो' असा महादेवांनीं शाप दिला; पण त्याला पश्चात्ताप झालेला पाहून 'तुझी गयेंत मुक्ति होईल' असा अशुःशाप दिला. मरीचीनें शिलेवर बसून दुष्कर तप केले. असें तप करायचें कितीतरी पश्चात्तापदग्ध पतींच्या नशिबीं येत असेल. महादेवाच्या शापानें काळा पडलेला मरीचि तपाच्या योगानें शुक्ल झाला आणि हरीच्या वरानें स्वर्गलोकाला गेला.

अिति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

जो मनुष्य हें पवित्र गयाख्यान विचार आणि मननपूर्वक वाचेल अथवा अकेल त्याला सद्गति मिळेल.

बोधिगया

बोधिगया हें असें तसें तीर्थ नाहीं. बोधिगयेचें नांव अैकतांच माथा भक्तीनें नमतो. जुन्या काळीं या स्थानाला 'अुरुवेला' म्हणत असत. अडीच हजार वर्षापूर्वीं नेरंजरा नदीच्या कांठीं या अरण्यांत अेका पिंपळाच्या झाडाखालीं अेक तरुण बसला होता. त्याचें शरीर वाळून गेलें होतें. डोळे कोनाड्यासारखे खोल गेले होते. तरी त्यांतून दया, तप आणि तेजाचें अमृत खवत होतें. छातीचीं अेकूण अेक हाडें मोजतां येत होतीं. दाढी, मिशा आणि केस वाढलेले होते. लांबलांब वाढलेलीं नखें पुष्कळ दिवसांच्या अुपवासामुळें पांढरीं फटफटीत झालीं होतीं. बाहेरून हा तरुण अगदीं शान्त दिसत होता, तरी त्याच्या अन्तरांत महायुद्ध चाललें होतें. भारतीय युद्ध दिवस मावळतांच बंद होत असे; याचें युद्ध अहोरात्र चालत होतें. भारतीय युद्ध अठरा दिवसांत संपलें; याच्या युद्धाला रंगच अठरा दिवसांनंतर चढला. हें युद्ध कोणा माणसाबरोबर नव्हतें. तर माणसाचा सनातन शत्रू जो मार (काम) त्याच्याबरोबर होतें. या युद्धांत मनुष्यजातीच्या हिताखातर लढणारा हा अेकाकी वीर दृढनिश्चय करून बसला होता. 'मनुष्यजातीचं दुःख आतां माझ्यानं पहावत नाहीं, मनुष्य काय अनन्त काळ असाच दुःख सहन करण्यासाठीं जन्मला आहे ? या दुःखाचं औषध कुठंना कुठंतरी असलंच पाहिजे. जर तें असेल, तर त्याच्या शोधांत हें जीवित खर्च करणं यापेक्षां जीविताचं सार्थक दुसरं काय असणार आहे ? आणि तसं औषध मिळण्याजोगं नसेल तर मग जगण्यांत तरी काय अर्थ ? '

त्या ठिकाणीं तो तरुण बसला नव्हता, भारत वर्षाची सनातन श्रद्धा बसली होती. तरुणांचा कुलगुरु, आस्तिकतेचा सागर, निर्भयतेची मूर्ति, अशा भगवान् नचिकेतांचा तो अवतार होता. अक्षय्यस्थान

मागणाच्या राजपुत्र ध्रुवाच्या परंपरेतील तो होत; कारण त्याची निष्ठा-सुद्धां तितकीच ध्रुव होती. तरुणानें निर्धार केला होता कीं, याच आसनावर शरीर सुकून गेलें तरी बेहेत्तर, हाड, मांस आणि कांतडें हवेंत मिसळून गेलें तरी हरकत नाही; पण जोंपर्यंत या भवरोगाचें दुःख नाहीसं करणारें बहुकल्पदुर्लभ बोधि (ज्ञान) मिळणार नाही तोंपर्यंत ही काया येथून हलणार नाही.

सत्यसंकल्प निष्फल झाला आहे, असें आजवर घडलेलें नाही. तरुणाचें समाधान झालें. सिद्धार्थ हें नांव सार्थ झालें. राजपुत्र गौतम आतां गौतम अुरला नाही. तो तथागत बुद्ध झाला. त्याच क्षणीं कोणी अेक श्रद्धावान साध्वी थाळींत पायस (खीर) घेअून तेथें आली, आणि तिनें तें वरान्न या वनदेवाला अर्पण केलें.

हें स्थान म्हणजे बोधिगया. ज्या पुरातन अश्वत्थ वृक्षाखालीं बुद्ध भगवानानें ही शेवटची साधना केली, त्याच्यासमोर आज अेक भव्य मन्दिर अुभें आहे. जोडीला चंकरमणाचें * स्थान आहे. आसपास प्राचीन ऋषींसमान मोठमोठे वृक्ष आहेत. या वृक्षांनीं कितीअेक ऋतू सहन केले असतील, कित्येक प्राण्यांना साहाय्य केलें असेल व कित्येक साधकांच्या श्रद्धाभक्तीचे ते साक्षी झाले असतील !

आम्ही पहिल्यानें अेका झाडाखालीं बसलों. आडाचें पाणी काढून हातपाय धुतले, पाणी प्यालों आणि प्रसन्न अन्तःकरणानें मन्दिरांत दर्शन व्यायला गेलों. मंदिराच्या आंत बुद्ध भगवानाची मूर्ति होती. तिला साष्टांग दंडवत घालून आम्ही मंदिरावर चढून शिखराच्या आसपास फिरलों. कारागिरी भव्य आहे; पण तिच्यांत मार्दव किंवा नाविन्य नाही. खालीं अुतरून मन्दिराला प्रदक्षिणा घातली. जसजसा मी प्रदक्षिणा घालीत होतो, तसतसा माझा भाव बदलत होता. सगळें जीवन डोळ्यांपुढें अुभें राहिलें आणि लगेच दृष्टि शून्य झाली. पाण्यांत पोहतांना मनुष्य बुडी मारून अधिक खालीं जातो, त्यावेळीं जसा तो निर्भय असूनसुद्धां भयभीत

* चंकरमण—धर्मचिंतन करतां करतां फेऱ्या घालणें.

झाल्यासारखा होतो, तशी या क्षणीं माझी अवस्था झाली. जीवनाच्या पृष्ठभागावर मी पुष्कळ फिरलां होतो—पोहलो होतो; पण या क्षणीं मी खोलांत शिरलो. अशी स्थिति मागे ऐकदां ध्यान करित असतां झाली होती; पण ती यावेळच्या प्रमाणांत स्पर्शमात्र होती. माझ्या प्रदक्षिणा पुऱ्या झाल्या, आणि मी पाठीमागच्या अश्वत्थाला नमस्कार करण्यासाठीं गेलों. घराचा त्याग करून मी हिमालयाकडे निघालों होतो, भविष्य काळ अज्ञात होता, माझ्या होडीचे सारे दोर मी कापून टाकले होते, सारीं शिडे चढविलीं होती. होडी पुनः परतून मूळ बंदराला येतील अशी धारणा त्यावेळीं नव्हती. त्यावेळच्या मनोवृत्तीचें वर्णन कसें करणार? मी बाहेरून शांत होतो; पण आंतून ज्वालामुखी धुमसत असल्यासारखी स्थिति होती. मी त्याग करतो आहे याचें मला भान होतें. हें भान आध्यात्मिक अनुभूतीला बाधक आहे हें मला माहित होतें. तरी तें नाहींसें करण्याजोगें नव्हतें. अितक्यांत आंतून ऐक आवाज आला, 'त्याग करणें सोपें आहे; पण केलेल्या त्यागाला लायक बनणें यांतच पुरुषार्थ आहे!' अहंकाराला ऐवढा, सपाटा पुरेसा होता, अुठलो आणि जवळच्या तलावाच्या कांठीं जाऊन बसलों.

तलावांत असंख्य कमळें फुललीं होती; पण त्यांकडे माझे चित्त-नेहमींचें कलारसिक चित्त-आकर्षणें नाहीं. तेथून अुठून जवळ ऐक गढी होती ती बघण्यासाठीं गेलों. तिच्यांत पुष्कळ साधू राहात होते. ती कोणा महंताच्या आखाड्यासारखी वाटली; पण पूसतपास करावीशी वाटली नाहीं. मी पुष्कळ यात्रा केली, हिमालयांत राहून साधना करून समाधान मिळविलें, पण बोधिगयेचा त्या दिवसाचा अनुभव कांहीं औरच होता.

बेलूर मठ

बोधिगयेहून आम्ही बंगालकडे निघालों. बंगालमध्ये मी अगदीं प्रथमच जात होतो. आगगाडींत रात्र घालवून सकाळीं अुठलों तोंच 'सुजला सुफला मलयजशीतला' अशा बंगभूमीचें दर्शन झालें. बंगाल म्हणजे लहानमोठ्या तलावांचा प्रदेश. तिकडचे लोक त्याला 'पुकुर' म्हणतात. पुकुर म्हणजे पुष्कर. माझा बंगालशीं प्रथम परिचय फारसा आनन्ददायक ठरला नाही. रात्रीं झोंपतां झोंपतां विचार येत होते कीं, रामकृष्ण परमहंस आणि स्वामी विवेकानन्द यांची बंगभूमि पाहायला मिळणार; विपिन पाल आणि अरविन्द घोष यांच्या पुण्यभूमीचें दर्शन होणार; खुदीराम बोस आणि कन्हैयालाल दत्त यांचा 'बांगला' मी सकाळीं अुठून बघेन. 'आनन्दमठ' आणि 'अमृतपुलिन'मध्ये वर्णिलेली भूमि प्रत्यक्ष दिसेल.

असे मधुर विचार करीत करीत मी झोंपलों. वैशाख महिना होता, म्हणून बुवांनीं आपले कपडे अुतरून डब्यांत बर टांगून ठेवले आणि तेहि निजले. सकाळीं अुठून पाहातो तों कपडे मिळेनात. बंगालच्या दारिद्र्याची दया आली. माझ्या मनांत आलें कीं, कपडे पळवून नेणारा अिसम जर रात्रीं नजरेस पडला असता तर माझेहि कपडे त्याला काढून दिले असते. मी कलकत्याला जाअून अंगावरचे कपडे अुतरले आणि हरिद्वारला जाऊन तेथल्या रामकृष्ण सेवाश्रमांत माझे सर्व कपडे देअून टाकले; पण त्याचें कारण वेगळें होतें.

ट्रेन लेलुआ स्टेशनवर थांबली. आम्ही अुतरलों. लेलुआ स्टेशन-पासून अेकच स्टेशन पुढें हौरा-कलकत्ता-आहे. लेलुआ ही रेल्वे अंमल-दारांची बसाहत आहे. तेथें जाअून 'विवेकानन्दांचा बेलूर मठ कोठें आहे?' असें आम्ही विचारलें. पण कोणाला बेलूर मठ माहीत नव्हता. चारी खंडांत ख्याति पावलेल्या विवकानन्दांचा मठ कोठें आहे हें लेलुआ

स्टेशनवर कोणालाहि ठाअूक नसावें ! किती दुःखाची गोष्ट ! रखडत रखडत आम्ही बेलूर गांवांत जाअून पोचलों. तेथें अेक वृद्ध सदगृहस्थ भेटला; तो सजनतापूर्वक म्हणाला, 'चला, मी तुम्हांला बेलूर मठापर्यंत पोचवितों;' सकाळपासून मिळत आलेल्या अुत्तरांवरून अितक्या सजनतेची मी अपेक्षा ठेवली नव्हती. त्या असिमाच्या मागोमाग आम्ही चाललों. पण अेर देवा ! हातान्याचा वेग मुंगीच्या वेगाहून वाढेच ना. वेळ गमाविण्याच्या दुःखापेक्षां आमच्यासाठीं या वृद्ध गृहस्थाला अितके कष्ट पडत आहेत त्याचेंच मला अधिक दुःख झालें. मी त्याला म्हटलें, 'महाशय, आम्ही आमचा रस्ता आतां शोधून काढूं. आपल्याला कष्ट देण्याची माझी अिच्छा नाही.' तो म्हणाला, 'छे, छे, मलाहि मठांतच जायचं आहे.' झालें. आतां आम्हांलाहि मुंगीच्या पावलासारखें टिकीटिकी चालण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें.

बेलूर मठांत रामकृष्ण परमहंस आणि स्वामी विवेकानन्द यांच्या समाधी आहेत. मठ बुरोवर गंगानदीच्या कांठावर आहे. अेका कडेला दीपस्तंभासारखा लाल दिवाहि आहे. आम्ही मठपति स्वामी प्रेमानन्दांकडे जाअून त्यांना नमस्कार केला. 'या वसा' म्हणून ते परत आपल्या कामाला लागले. अितक्यांत अेक दोन ब्रह्मचारी आमच्याजवळ आले. त्यांच्यापैकीं अेकानें मला विचारलें, 'तुम्ही परत केव्हां जाणार ? येथें किती दिवस राहाणार आहां ?' मी कबूल करतो कीं, अशा प्रकारच्या स्वागताची मला कल्पनाहि नव्हती. मला वाटलें कीं आम्ही येथें अेक अनिष्ट पाहुणे आहों ! मी सांगितलें, 'भायी, आम्ही अुद्यांच जाणार आहों.' अितकें अभयदान दिल्यानन्तर मला वाटलें कीं, आतां बोलायला चालायला हरकत नाही. अेकाला मी विचारलें, 'स्वामी विवेकानंदांची समाधि कोठें आहे ?' त्यानें सांगितलें, 'ती अजून बांधताहेत. स्वामीजी-महाराजांचा संगमरवरी पुतळा तयार आहे. तो समाधीच्या खोलींत आहे, तो तुम्हाला दाखवितों.'

काशी आणि गयेची त्रिस्थळीं यात्रा करून मी आलों होतों; पण ज्यांच्या धर्मग्रंथामुळें माझ्यामध्ये धर्मश्रद्धा फिरून स्थापित झाली, त्या:

स्वामी विवेकानन्दांच्या समाधीचें दर्शन ही माझ्या दृष्टीनें महायात्रा होती. पावलापावलागणिक माझ्या हृदयांत श्रद्धा आणि भक्ति असळूं लागली. बस, चाळीस पन्नास पावलें चाललों कीं, माझे अितक्या वर्षांचें मनोरथ पूर्ण होतील—यात्रा सफळ होतील, संशयवादाच्या सुषुप्तींत पडलेल्या भारतवर्षाला अमेरिकेच्या सर्वधर्मपरिषदेच्या व्यासपीठावरून जागें करणाऱ्या स्वामी विवेकानन्दांचें—संगमरवरी रूपांत कां असेना—दर्शन होणार हें माझ्या तळमळणाऱ्या हृदयाला कमी नव्हतें. समाधीच्या खोलींत आम्ही गेलों. मी अत्यन्त भक्तिभावानें साष्टांग दंडवत घातला आणि क्षणभर बेभान झालों.

परत येअून नदीच्या पार्यांत स्नान केलें. घाटाजवळ मोठमोठ्या कोठींची अेक रांग होती. तिकडे लक्ष जातांच मी त्यासंबंधीं तिथल्या अेका ब्रह्मचान्याकडे पृच्छा केली. तो म्हणाला, 'गंगा येथें समुद्रापासून फार दूर नसल्यामुळें समुद्राची भरती येथपर्यंत येते. त्यावेळीं नदीचें पाणी खारें होतें; आणि समुद्रांत जेव्हां ओहोटी येते, तेव्हां पाणी गोडें होतें. अेवढ्यासाठीं ओहोटी असेल तेव्हां पिण्याचें पाणी आम्ही या कोठींत भरून ठेवतो.'

स्नान धुणें करून आम्ही मंदिरांत प्रवेश केला. तेथें वरच्या मजल्या वर रामकृष्ण परमहंसांच्या अस्थी अेका तांब्याच्या डब्यांत ठेवण्यांत आल्या आहेत, आणि त्या डब्यावर रामकृष्ण परमहंसांचा अेक लहानसा फोटो ठेवण्यांत आला आहे, त्याचीच पूजा होते. मागच्या बाजूला अेक ध्यानाची खोली आहे. ही व्यवस्था मला फार आवडली. ध्यानाच्या खोलींत नेहमीं शान्ति असते. वाटेल तितकीं माणसें ध्यान करीत असलीं तरी अेकाचा दुसऱ्याला अडथळा व्हायचा नाही. आवाज न करतां माणसानें आंत येअून बसावें आणि आवाज न करतां बाहेर जावें.

सामान्यतः सभामधूनसुद्धां आपल्या येण्याजाण्यामुळें दुसऱ्यांना त्रास होअूं नये, याकडे बंगाली लोकांचें विशेष लक्ष असतें. पुष्कळ लोक बसले असतील आणि मधूनच अुठून जावें लागलें तर खालीं वांकून, आपणाला कोणत्या दिशेला जायचें आहे तें सुचविण्यासाठीं अेक हात

पुढें करून, प्रत्येकाची माफी मागत असल्यासारखी मुद्रा धारण करून, ते गर्दीतून बाहेर पडतात.

ध्यानमंदिरांत बसून आम्ही ध्यान केलें. परमहंसांच्या समाधीपुढें बसून गीता आणि उपनिषदाचा पाठ म्हटला. माझा हा स्वाध्याय आणि शुद्ध संस्कृत उच्चार यामुळें तेथील ब्रह्मचारी मंडळींत माझी प्रतिष्ठा जरा वाढलेली मला दिसली.

मंदिरांतून परत मठाकडे आम्ही गेलों. तेथें वरच्या मजल्यावर स्वामीजी महाराजांची खोली होती. या खोलींत स्वामी विवेकानन्द राहात होते, त्यावेळीं खोलीची जशी स्थिति होती, तशीच्या तशीच कायम राखण्यांत आली आहे. स्वामी महाराजांची निजण्याची गादी, त्यांचा फेटा, 'अलखल्लो' (अंगरख्यासारखी कफनी), तशीच कानटोपी आणि त्यांचा मोठा कमंडलु, हुक्का-सगळ्या वस्तु तेथें व्यवस्थित ठेवलेल्या आहेत. माझ्यासारख्या प्रेक्षकाला खोलीच्या आंत जाण्याची परवानगी कुठली असणार ? दारांतच आडवा अडसर होता. तेथून मी वाकून पाहिलें आणि परत फिरलों. अज्ञात भिक्षान्याप्रमाणें देशभर फिरून हिंदुधर्माच्या आणि समाजाच्या आधुनिक स्थितीचें ते ज्यावेळीं लक्षपूर्वक निरीक्षण करीत होते, त्यावेळीं जो मोठा कमंडलु ते बरोबर वागवीत त्याच्याचकडे माझें लक्ष वेधलें. या कमंडलूच्या पोटांत किती बहुमोल अनुभव सांठविले असतील याचा मी विचार करूं लागलों.

दुपारीं जेवायची वेळ झाली. बंगाली लोक मासे खातात, हें मला माहित होतें, म्हणून मी मठपतीकडे मुद्दाम जाऊन सांगितलें कीं, 'मी शाकाहारी आहे.' त्यांनीं सांगितलें, 'तुम्हाला भ्यायचें कारण नाही, तुम्हाला येथें शाकाहारच मिळेल.' आम्ही जेवायला बसलों. बंगाली जेवण घेण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता. बंगाली लोकांचा मुख्य आहार भात आणि भाजी हाच आहे. भाजी अितकी आणि अितक्या प्रकारची असते कीं, भातासाठीं भाजी कीं, भाजीसाठीं भात अशी शंका स्वाभाविकच माझ्या मनांत आली. ऐक वर्षापूर्वी मी मसाल्याचा आणि तिखटाचा त्याग केला होता, आणि अिथें तर भाजींत तिख-

टाचा अुपयोग अुदारतेनें करण्यांत आला होता. प्रत्येक घासागणिक मला पाणी प्यावें लागत होतें. अितक्यांत माझ्या पानांत—केळीच्या पानावर—, तुपासारखें कांहीं थिजलेलें होतें, त्याकडे माझी नजर गेली. मला वाटलें कीं, हां, आतां तिखटावर औषध मिळालें; पण दुर्दैवानें तें निखान्यावर भाजलेल्या बटाट्याचें रायतें होतें आणि त्यांतहि हिरव्या मिरच्या होत्या.

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तस्त्रैव यान्त्यापदः ।

जेवल्यावर बगीचांत हात धुवायला गेलों. मी विचार केला कीं, हात धुवायचें पाणी वाटेल तेथें ओतण्यापेक्षां फुलझाडाला मिळालें तर बरें. मी हात धुवूं लागलों अितक्यांत दोन तीन ब्रह्मचान्यांनीं हाहाःकार माजविला. त्यांना अिंग्रजींत माझी बरोबर समजूत करतां येअीना आणि त्यांचें बंगाली मला समजेना. शेवटीं मला कळलें कीं, या झाडाचीं फुले ठाकुरजीला वाहिलीं जातात, त्याला अुष्टें पाणी पाजायचें नाहीं.

मी अज्ञ माणूस आणि माझा हा पहिलाच अपराध म्हणून अेका गृहस्थांनीं मला क्षमा करावी असा ठराव आणला आणि कित्येकांनीं अुदारतेनें तर अितरांनीं शिक्षा काय करावी हें न समजल्यामुळें ती पास केला हें मी पाहिलें.

दक्षिणी स्वच्छतेचा माझा अभिमान गळाला. खरेंच, पूजेच्या झाडांना अुष्टें पाणी कां बरें घालावें ? कर्णाटकांत लिंगायत लोक आपल्या जातीच्या लोकांच्या हातचेंच पाणी पितात; अितकेंच नव्हे तर, ज्या गाअीचें दूध कट्टर लिंगायत पीत असेल, त्या गाअीचा चारा आणि पाणी लिंगायतानेंच आणलेलें असावें लागतें. शास्त्रांत लिहिलेंच आहे, 'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः !'

दुपारीं ब्रह्मचारी मंडळींना फुरसत होती म्हणून त्यांच्याबरोबर गप्पा मारण्यांत वेळ काढला, त्यांच्यांत अेकजण मुसलमान होता. तोसुद्ध कालीचा अुपासक बनला होता, आणि परमहंसांच्या अुपदेशाचा अनुवाद करण्यांत तो काळ घालवीत होता. त्यानें मला विचारलें, 'गुरुमहाराजांचा अुपदेश तुम्ही वाचला आहे का ?' मी म्हटलें, 'होय.' माझी परीक्षा घेण्यासाठीं त्यानें मला प्रश्न केला, 'सांगा तर मग कालीचा वर्ण श्याम कां आहे ?' मी म्हटलें, 'श्यामवर्ण आकाशाचा आहे, आकाश अनन्त आहे. कालीहि अनन्त आहे म्हणून काली श्याम आहे.

तो म्हणाला, 'बरोबर'. मी पास झालों आणि त्यांच्या वादविवादांत मिसळायला लायक झालों. त्याला अुलट प्रश्न करण्याची मलाहि हुक्की आली. मी म्हटलें "स्वामी विवेकानन्दांच्या Kali the Mother (कालीमाता) या कवितेचें रहस्य मला समजावून देतां ?' तो म्हणाला, 'चला जाअूं स्वामी प्रज्ञानन्दांकडे. ते देतील समजावून.' माझा वेत फिसकटला. फार वेळपर्यंत विनोद करण्याची माझी वृत्ति नव्हती; पण स्वामी प्रज्ञानन्दांकडे गेल्यावर मला गंभीर चेहरा करून जिज्ञासू व्हावेंच लागलें. त्यांनीं मला विचारलें, "या कवितेंतील रहस्य तुम्हांला स्वतःला काय वाटतें ?' मी थोडक्यांत सांगितलें. ते म्हणाले 'बरोबर.' तेव्हां मी सुटलों.

हे स्वामी प्रज्ञानन्द ओळख करून घेण्यासारखे गृहस्थ होते. त्यांचें मूळनांव देवव्रत ब्रोस. ते अेक प्रसिद्ध ब्राह्मसमाजी होते. मित्मंडळींत त्यांची बरीच ख्याति होती. अलीपूर—बाम्बे केसमध्ये ते सांपडले होते, पण शेवटीं सुटले. त्यांचा खटला बरेच दिवस चालला होता. तितके दिवस त्यांना तुरुंगांत काढावे लागले होते. पुष्कळ लोकांना तुरुंगांत प्रथम अेकान्त मिळतो आणि मृग तेथें ते आत्मपरीक्षण करून आपल्या जीवनाचा सारा प्रवाहच बदलून टाकतात. देवव्रत ब्रोसांचें असेंच झालें. ब्राह्मो न राहातां ते वेदान्ती बनले आणि संन्यास घेअून प्रज्ञानन्द झाले. वेलूर मठांत आल्यानंतर त्यांनीं 'अुद्बोधन' नांवाच्या बंगाली मासिकांत 'भारताची साधना' म्हणून अेक सुन्दर लेखमाला लिहिली होती. त्या लेखांत त्यांनीं हिंदुस्थानच्या वांट्याला अीश्वरानें कोणतें काम ठेवलें आहे, याची सुरेख चर्चा केली होती. थोड्या दिवसांनीं हे स्वामी हिमालयांतील मायावती मठांत मठपति होअून राहिले होते, आणि 'प्रबुद्ध भारत' मासिक चालवीत होते. कांहीं वर्षें हें काम केल्यानंतर त्यांनीं समाधि घेतली.

मला Gospel of Sri Ramakrishna ('रामकृष्ण—कथामृत') लिहिणाऱ्या श्री. 'M' ना भेटायचाचें होतें आणि जुळल्यास रामकृष्ण परमहंसांच्या धर्मपत्नी व शिष्या श्री शारदामातार्जीचेंहि दर्शन घ्यायचें होतें. 'M' ना येंथें सर्वजण मास्टर, महाशय म्हणत. मी मठपति स्वामी प्रेमानन्दांची परवानगी घेतली. त्यांनीं माझ्याबरोबर अेक ब्रह्मचारी

दिला. अेका लहानशा होडींतें वसून आम्ही पलीकडच्या तीरावर गेलों आणि तेथून लहानग्या स्टीमलॉचमध्ये वसून कलकत्याला गेलों. वॉटंत या ब्रह्मचारी वंधूवरोवर खूप गप्पागोष्टी झाल्या. ते वरेच मिसळणारे होते. वंगालमधील अनेक तरुणांप्रमाणें प्रथम ते क्रांतिकारक पक्षांत होते. मागाहून धार्मिक वृत्ति वाढल्यावर त्यांची राजकारणांतील गोडी कमी झाली, आणि ते रामकृष्ण मिशनमध्ये दाखल झाले. मी त्यांना विचारलें, 'तुमचा आदर्श काय आहे?' ते म्हणाले, 'आत्मनो हिताय आणि जगतः सुखाय आयुष्य घालवावयाचें अशी आम्हांला दीक्षा मिळाली आहे. स्वामी महाराजांनीं मठांतील ब्रह्मचान्यांना सांगून ठेविलें आहे कीं, तुमचें जीवन सोल्जर लोकांप्रमाणें कटीण असलें पाहिजे. तत्त्वज्ञानांतील अत्यन्त कूट प्रश्नांचीसुद्धां चर्चा करतां येतील अितकी तुमची बुद्धि तीव्र आणि तेजस्वी असली पाहिजे, आणि शेतांत काम करून भाजीपाला डोक्यावर घेऊन बाजारांत विकून याल अितका साधेपणा, मेहेनत आणि व्यवहार-कुशलता तुमच्यांत असली पाहिजे.' या ब्रह्मचान्यानें अेकाच दिवसांत मला खूप माया लावली. वंगाली लोक भावनाप्रधान असतात याची जाणीव या ब्रह्मचान्यानें मला करून दिली. मी त्याला विसरणार नाहीं.

आम्ही मास्टर महाशय-महेन्द्रनाथ गुप्त-यांच्या घरीं जाऊन पोचलों. ते पूजेला वसले असल्यामुळें थोडावेळ वाट पहावी लागली. मी वाट पहात वसलों होतों, अितक्यांत त्यांची भव्य मूर्ति बाहेर आली. त्यांनीं श्वेतवस्त्रें परिधान केलीं होतीं. लांब दाढी छातीवर शोभत होती. गंभीरता व नम्रता ही त्यांच्या मुखाकृतीची विशेषता होती. ते जमिनीवरच वसले. माझे मित्र गुणाजी यांनीं 'Gospel of Sri Ramakrishna' चें भाषांतर मराठींत केलें होतें. त्यांत माझाहि हात होता, तेव्हां त्याच-विषयीं गोष्टी सुरू झाल्या. माझा परिचय झाल्यावर समाधान प्रदर्शित करून ते म्हणाले, 'Gospel चें भाषांतर करणारे शुष्क पंडित नाहींत, साधूहि आहेत म्हणायचे !'

मास्टर महाशयांवरोवर अधिक बोलणें झालें नाहीं. 'अुद्बोधन' कार्यालयांत आम्ही श्री. श्रीमांचें दर्शन घ्यायला गेलों. श्री. श्रीमा म्हणजे श्री शारदा माता. कार्यालयांत दारासमोरच अेक खोली होती; तेथें स्वामी

शारदानन्द बसले होते. स्वामी शारदानन्द सगळ्या रामकृष्ण मिशनचे व्यवस्थापक आहेत. सान्या दुनियेंत जेथें जेथें म्हणून रामकृष्ण मिशनच्या संस्था चालत आहेत, त्या सर्वांवर त्यांची देखरेख असते, त्यामुळें त्यांच्या-वर कार्यभार फार आहे. ते आपल्या आसनावर पाय लांब करून बसतात आणि सारा दिवसभर काम करीत असतात. त्यांचें अंग अुघडें होतें आणि पोट फारच मोठें होतें. एकाच ठिकाणीं सारखें बसून काम करीत असल्याचा आणि बंगाली आहाराचा हा परिणाम होता. 'साधु चलता भला' या म्हणीचें रहस्य मला नव्या अर्थानें दिसलें.

'नमो नारायण' असें म्हणून मी त्यांना नमस्कार केला. 'नारायण' म्हणून त्यांनीं मला आशीर्वाद दिला. हा आपला जुना रिवाज आहे. संन्याशाला याच शब्दांनीं नमस्कार करायचा असतो. नमस्कार करून आम्ही आंत गेलों. थोडा वेळ वाट पाहिल्यावर दर्शनाची परवानगी मिळाली. रामकृष्ण परमहंसांचे अनुयायी शारदा माताजींना दुर्गादेवीचा अवतार मानतात, आणि कसलेंहि महत्वाचें कार्य त्यांना विचारल्याखेरीज करीत नाहींत. शारदा माताजींचें मी अत्यन्त भक्तिभावानें दर्शन घेतलें. पतीलाच गुरू करून त्याची अीश्वराप्रमाणें आजीव शुद्ध सेवा करणाऱ्या व त्याच्या समाधीनन्तर अष्टौप्रहर त्याच्या (रामकृष्ण परमहंसांच्या) ध्यानपूजनांत आयुष्य घालविणाऱ्या या तपस्विनी ब्रह्मचारिणी आदर्श पत्नीचें दर्शन मी माझ्या जीवनांतील एक अद्वितीय अहोभाग्य समजतों. मी त्यांना साष्टांग नमस्कार घातला. दोघांनाहि समजेल अशा सामान्य भाषेच्या अभावीं कांहीं बोलणें होअूं शकेल असें नव्हतेंच. मी भक्ति व आजर्वपूर्वक त्यांच्या चरणांकडे दृष्टिपात केला. त्यांनीं मातृवात्सल्यानें आशीर्वाद दिला, आणि आम्ही परतलों.

दुसऱ्या दिवशीं वैशाखी पूर्णिमा होती. मठांत बोधि-अुत्सव होता आणि गंगानदीच्या कांठीं असलेल्या खरडह नांवाच्या गांवीं चैतन्याचा अुत्सव होता. त्याला हजर राहाण्यासाठीं मठाला आमंत्रण होतें. स्वामी प्रेमानन्दांनीं त्या आमंत्रणांत मलाहि सामील करून घेतलें आणि दुसऱ्या दिवशीं आम्ही तिकडे गेलों.

भक्तीच्या पुण्यक्षेत्रांत • • • ७

खरडह हें गांव बंगालच्या धार्मिक इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. गौरांग प्रभु श्री चैतन्यांच्या कृपाप्रसादानें नेरानेरी लोक याच ठिकाणी शुद्ध झाले होते. हे नेरानेरी लोक मूळ कोण होते, ते अशुद्ध कां मानले गेले हें कोण सांगू शकणार ? कोणी समजतात कीं ते मुसलमान होते, तर कोणी म्हणतात कीं मलिक कफुरानें बौद्ध लोकांचा नाश केला, त्यांतून वांचलेले ते हे लोक. प्रवासी लोक दंतकथा अकतात; पण त्याविषयीं चर्चा करायला बसत नाहींत. रिकामपण असेल तर कल्पनातरंग चालवितील. नेरानेरी लोकांना शुद्ध करण्यांत आलें, तेव्हां आपण कोण आहों, हें त्यांना माहित नव्हतें. आपल्याला कां बहिष्कृत केलें, याचेंहि त्यांना ज्ञान नव्हतें. त्यांना अितकेंच ठाअूक होतें कीं, समाजाला आपला सहवास प्रिय नाहीं. तिरस्काराचें कारण जर त्यांना समजलें असतें तर वेळीं त्यांनीं तें सुधारण्याचा प्रयत्न तरी केला असता; आणि जे त्यांचा तिरस्कार करीत होते, त्यांना तरी तिरस्काराचें कारण कुठें माहित होतें ? परंपरा चालत आली आहे म्हणून तिरस्कार केला पाहिजे, न केला तर अधर्म व्हायचा; आपल्या ऋषिमुनींनीं हें सारें करून ठेविलें आहे; ते सर्वज्ञ होते; आपण अल्पज्ञ आहोंत, आणि अल्पज्ञच राहाणार ! कारण शोधूं पहाणें यांत धृष्टता आहे, नास्तिकता आहे; म्हणून जें चालत आलें असेल तेंच पुढें चालविलें पाहिजे.—ही वृत्ति समाजाची ! आणि नेरानेरी लोक ? ते बिचारे असेंच समजत होते कीं, अीश्वरानें आम्हांला अस्पृश्य म्हणून जन्माला घातलें; आमचीं पूर्वकर्मेंच खोटीं असतील म्हणून आम्ही या ज्ञातींत जन्माला आलों. वरच्या वर्णांनीं पुण्य केलें म्हणून आमचा तिरस्कार करण्याचा, आम्हांला तुच्छ लेखून शिव्या देण्याचा त्यांना हक्कच आहे.

दोघांनाहि समाधान होतें कीं, आहे या स्थितींत कांहीं अन्याय नाहीं. अितक्यांत चैतन्य महाप्रभूंची भक्ति बंगालांत जागृत झाली.

त्यांना ही स्थिति रुचली नाही. भक्तीने नेरानेरी लोकांना सांगितलें, 'परमात्म्याच्या घरीं नुशिवाचें राज्य नाही; अीश्वराचें नांव घ्या. तुम्ही प्रवित्तर आहांत.' नेरानेरी पावन झाले आणि वैष्णव बनले.

या शुद्धीला विरोध झाल्यावांचून राहिला नसेल; सनातन धर्माचा अभिमान बाळगणाऱ्या 'धर्मसंरक्षकांनीं या अधर्माला (?) प्रतिबंध करण्यांत कांहीं कसूर केली नसेल; पण त्यांचें नांवहि आज आपल्याला माहीत नाही. सनातन हिंदुधर्मांत आपल्या अंधभक्तांच्या तावडींतून बचावून जाण्याची शक्ति आहे, म्हणूनच तो आजपर्यंत जीवंत राहिला आहे.

होडींत वसून नदीच्या परवाहावरून प्रवास करणें यासारखें काव्य दुसरीकडे क्वचितच लाभत असेल. दुपारीं जेवून निघालेलों आम्ही दोनतीन वाजतां खरडहला पोंचलों असूं. वैशाखी पूर्णिमेचा दिवस, तेव्हां अुकाडा चांगलाच होत होता; पण गंगामातीच्या शीतल स्रोतावरून वाहाणारा वायु अुन्हाचा त्रास हलका करून टाकीत होता. अिकडील चुना व वीट यांनीं बांधलेले नदीचे घाट पाहाण्यासारखे असतात. खेड्यांतल्या बायका पाणी भरायला येतात तेव्हां त्यांना पाहून दया अुत्पन्न होते. त्यांची साडी अतिशय थिटी आणि त्यामुळें तंग असते. साडी नेसून हिंडतां फिरतांना त्यांना भारी अडचण पडत असावी असें वाटतें; पण त्यांच्या चेहेऱ्यावर दुःखाची छटाहि दिसत नव्हती. खरडहला मुख्य देवाल्याच्या प्रांगणांत अनेक लोक भजन करीत होते. झांज, मंजरी, करताल, मृदंग अित्यादि वाद्ये वाजत होतीं; आणि प्रत्येकजण भक्तिरसांत अितका 'माताल' (मस्त) होअून गेला होता कीं जणु प्रत्येकाला अेकेका जवरदस्त भुतानेंच झपाटलें असावें !

महाराष्ट्रामध्यें पंढरपुरांत लोक भजनवेडे झालेले मी पाहिले आहेत; पण त्यांच्यांत कांहीं तरी सौम्यपणा असतो. येथें भक्तीच्या मस्तींत लोक परस्पराशीं चढाओढ करीत असल्यासारखेच दिसत होते. अनेक वाद्यांच्या स्वरसंभेलनां आणि वेहोष झाल्यासारखे हावभाव करण्यां अेक प्रकारचा भक्तिरस अवश्य अुत्पन्न होतो; पण त्यामुळें स्वाभाविक पुष्टि मिळत असेल असें मला नाही वाटत. हा अेक प्रकारचा कैफच म्हटला पाहिजे.

यानन्तर बेलूर मठांतील संन्याशांना व ब्रह्मचाऱ्यांना आमंत्रण देणाऱ्या आमच्या यजमानांच्या येथे आम्ही गेलो. त्यांनीं आम्हांला फलाहार करण्याचा आग्रह केला. मी साखर खात नव्हतो. तसेंच अेकवेळ अन्न खाण्याचा माझा नियम होता, म्हणून मी आपलें लाल कलंगडें खाणेंच प्रसन्न केलें. खाण्याचा आग्रह करण्यांत कांहीं हयगय नव्हती. आमच्या बरोबरच्या संन्याशांनीं जास्ती घेण्याचें नाकारलें कीं यजमान म्हणे, 'तुम्हाला आवडलें नाही तर पानांत राहूं द्या. तेवढाच आम्हाला जास्ती प्रसाद मिळेल.' मी विवेक धरून गप्प राहाण्याचा विचार सोडून बोललों, 'दुसऱ्याचें अुच्छिष्ट खाण्यांत धर्माची हानि आहे असें मी मानतो. अुच्छिष्ट खाण्यांत प्रेमाची अेकता आहे हें मी कबूल करतो; पण न खाण्यांत धार्मिक संयम आहे.' मी टीका करित होतो, त्याचवेळीं डाव्या हातांत पेला घेऊन पाणी पिअूं लागलों. तें पाहून अेक बंगाली तरुण म्हणाला, 'हें काय ? डाव्या हातानें पाणी पितां ?' मी अुत्तर दिलें, 'अुजवा हात अुष्टा आहे, अुष्ट्या हातानें भांडें कसें विघडवायचें ?' तो हंसला. त्याच्या हंसण्यांत तिरस्कार होता. त्याला वाटत होतें, या रानटी माणसाला विवेकाचें भान कोठून असणार ! डाव्या अुजव्या हातांतील फरक याला कुठून कळणार ? डावा हात सकाळीं शरीरशुद्धीसाठीं वापरायचा, त्या हातानें पाणी कसें प्यायचें ? माझ्या मनाला वाटत होतें कीं, कणिक मळायच्या वेळेला या लोकांची डाव्या हातावद्दलची शिसारी कुठें अुडून जात असेल ?

हिंदुस्थानांत स्वच्छता, पवित्रता, लाज, सिद्ध व निषिद्ध, निरसं-खरकटें वगैरे संबंधींच्या कल्पना प्रत्येक ठिकाणीं नक्की ठरून गेलेल्या असतात. पण दोन प्रांत किंवा दोन ज्ञाती यांचा या कल्पनांच्या बाबतींत अेकमेकाशीं मेळ नसतो. काश्मीरमध्ये हात खरकटा होअूं नये अेवढ्यासाठीं आपल्या डगल्याच्या लांब बाहीत पोळी किंवा भाकरी धरून खाणारे लोक मला बूट घालतांना हाताचा अुपयोग करतांना पाहून हंसत होते. आणि आपण मात्र खाटक्याच्या येथून फळें विकत घेऊन तीं धुतल्याशिवाय खुशाल खात होते ! आपल्या देशांतील धर्मनिष्ठ

लोक जर दुसऱ्या प्रांतांत जाऊन तेथील लोकांचा दोन महिने पाहुणचार घेण्याचें व्रत घेतील तर, मला वाटतें, आपली धर्माविषयींची कल्पना पुष्कळ सुधारेल.

फलाहारानंतर संगीत सुरू झालें. मी रविबाबूंचें 'अष्ट भुवन-मनमोहिनी' अैकविण्याची विनन्ति केली. येथें पुष्कळ तरुण जमले होते; पण 'मनमोहिनी' गायला कोणी तत्पर दिसलें नाहीं. अेकजण म्हणाले, 'आम्ही अिथें फक्त धार्मिक पदेंच गात असतो.' शेवटीं अेकानें आतिथ्यधर्माचा भंग होअूं नये अेवढ्यासाठीं 'मनमोहिनी' गाऊन दाखविलें आणि सर्वांनीं तें सहन केलें ! मला शंका येते कीं या युवक मंडळांत कांहींजण तरी क्रांतिवादी होतेच. अेकानें मला विचारलें, 'बंगाली लोकांच्या तन्दुरुस्तीविषयीं तुमचा काय अभिप्राय आहे ?' मी म्हटलें, 'सामान्यतः ते दुबळे दिसतात.' तो माझ्या शरीराकडे दृष्टि टाकून तिरस्कारानें हंसला. मी समजलों आणि अुत्तर दिलें, 'मला कांहीं महाराष्ट्राचा प्रतिनिधी समजूं नका हं.' आम्ही दोघेहि हंसलों. तो म्हणाला, 'आम्हाला आमच्या अन्नांत फरक केला पाहिजे. गव्हाखेरीज शक्ति वाढायची नाहीं.'

बंगालचें ग्रामीण जीवन साधें; पण सुन्दर आहे. बंगाली झोपड्यांचीं छपरें घाटदार सुरेख असतात. त्यांच्या भिंती सुंदर मातीनें रंगविलेल्या असतात. जावें तेथें गायनवादन अैकूं येतें, पण जातिभेदाच्या कडकपणामुळें गांवांत अैक्य बरोबर नांदत नसावें, असें मला वाटतें. खरडहसारख्या लहानशा खेड्यांतसुद्धां मोठेमोठे पंडित राहातात आणि प्रतिष्ठेची अपेक्षा न ठेवतां विद्येची अुपासना करतात.

परत येतांना सूर्यास्त होअूं लागला होता. आतां नदीच्या प्रवाहाबरोबर जायचें होतें. नदीच्या प्रवाहांत आम्ही जोरानें ओढले जाअं लागलों. आमच्याबरोबरचे ब्रह्मचारी रामप्रसादांचीं भजनें गात होते.

रामाची राजधानी

माझ्यावरोबर बुवा होते; ते रामदासी संप्रदायाचे. शंकराचार्यांनी संन्याशांचीं दहा नांवे म्हणजे प्रकार नक्की केले. चार मठ स्थापन केले, ब्रह्मचार्यांचे चार प्रकार ठरवून दिले, आणि त्या दिवसापासून हिंदुस्थानांतील साधूंच्या आयुष्यांत अेक प्रकारची सुव्यवस्था आली. धर्मक्षेत्रांत शंकराचार्य हे समुद्रगुप्तासारखे किंवा नेपोलियनसारखे विजेते होते. राजा तोडरमल किंवा शिवाजीसारखे व्यवस्थापक होते, तुलसीदासासारखे कवि होते, बुद्ध भगवानासारखे आत्मविश्वासी होते, आणि ज्ञानेश्वरासारखे साहित्याचार्य होते. त्यांनीं सनातन हिन्दु लोकांना जी व्यवस्था लावून दिली, तिचे अवशेष अजूनहि कायम आहेत. खरोखर शंकराचार्य हे हिंदुधर्मसम्राट् म्हटले पाहिजेत.

त्यांनीं ठरविलेल्या संन्याशांचीं गिरी, पुरी, भारती, तीर्थ, सरस्वती, अित्यादि नांवे आहेत. ब्रह्मचार्यांच्या चार विभागांत स्वरूप संप्रदाय नांवाचा अेक विभाग आहे. त्याचा अेक मठ अयोध्येत आहे. महाराष्ट्रांत धार्मिक पुनर्जीवनाला व्यवस्थित स्वरूप देणारे श्रीसमर्थ रामदासाच अयोध्या मठाच्या स्वरूप संप्रदायाचे होते, असें समजले जाते.

अयोध्येला जातांना बुवांना आनंदाचे आणि भक्तीचे असे कांहीं अुमाले येत होते कीं, कोणाहि माणसाला त्यांची वृत्ति नेहमींच्या स्थितींत नाही, हें सहज दिसले असते.

आमुचे कुळीं हनुमन्त
हनुमन्त आमुचें कुळदैवत
स्वरूप संप्रदाय अयोध्यामठ

असा अेक संकल्प रामदासी पंथाचे लोक सकाळ-संध्याकाळ चोलतात. त्या अयोध्यामठाचें दर्शन घेणें हा बुवांना अेक अपूर्व 'लाहो' होता.

माझ्या प्रवासांत तीन तीर्थक्षेत्रांकडे माझे ध्यान विशेष आकर्षलें आहे. अयोध्या, हरद्वार व अमृतसर. तीन्ही ठिकाणीं, कोण जाणे कशामुळें पण माझे चित्त प्रसन्न राहिलें आहे. तीन्हीं ठिकाणीं माझे ओळखीचें असें कोणी नव्हतें; तरीहि या तीन्ही स्थानांच्या दर्शनानें व तेथील वातावरणाच्या अनुभवानेंच मला विशेष प्रसन्नता आणि आल्हाद वाटला आहे—तीन्ही अनुभव वेगळ्या वेळचे; पण एकाच जातीचे.

काशीला जाण्यापूर्वी काशीचें जें चित्र माणसानें मनांत काढून ठेवलें असेल त्याच्या प्रमाणांत काशीचें प्रत्यक्ष दर्शन फारसे निराशाजनक वाटणार नाही. गंगेच्या प्रवाहामध्यें होडींत बसून घाटापासून घाटपाहातां पाहातां माणसाच्या तोंडून असे आश्चर्योद्गार निघालेच पाहिजेत कीं ' मला नव्हतें वाटलें कीं काशीचा देखावा अितका मनोहर, अितका भव्य असेल ! '

अयोध्येचें याच्या अुलट आहे. अयोध्या म्हणजे रामराज्याची राजधानी. अयोध्येचें नांव ऐकतांच कल्पनेपुढें एक अति विशाल मनोहर नगरीचें चित्र अुभें राहतें. अितकी भव्य कल्पना अुराशीं बाळगून माणसानें जावें, तों अयोध्येचें स्टेशन पाहूनच त्याची निराशा होते. जेथें लाखो यात्रेकरूंची सारखी रहदारी आहे, तेथें त्यांच्या सोयीकडे कांहींहि लक्ष पुरविलें जात नाही हें बघून आजचें राज्य देशांतील प्रजेसाठीं नाहीच आणि त्यांतसुद्धां गरीबांच्यासाठीं तर नाहीच नाही, अशी खात्री झाल्याखेरीज राहात नाही.

अयोध्येला नदीचा प्रवाह घाटापासून बराच दूर गेला आहे. नदीचें पात्र खूप रुंद आणि म्हणून रेंताड आहे. रेंतीवरून जातांना गाड्यांना भारी अडचण पडते, म्हणून तेथील लोकांनीं चाकांखालीं लाकडाच्या दोन दोन फळ्या टाकून देण्याची युक्ति शोधून काढली आहे. गाडी रस्ता नदीच्या पात्रांतून तिरका जात असल्यामुळें खूप लांब आहे. या सगळ्या रस्त्यावर चाकांच्या जागीं लांबलांब फळ्या रेल्वेसारख्या टाकल्या आहेत. गाड्या या फळ्यावरून चालतात. पण गाड्यांची विटंबना अेवढ्यानेच संपत नाही. वावटळ आली कीं, या फळ्या रेंतींत दबल्या जातात. 'आणि मग रस्ता'

माझ्या प्रवासांत तीन तीर्थक्षेत्रांकडे माझे ध्यान विशेष आकर्षलें आहे. अयोध्या, हरेद्वार व अमृतसर. तीन्ही ठिकाणीं, कोण जाणे कशामुळे पण माझे चित्त प्रसन्न राहिलें आहे. तीन्हीं ठिकाणीं माझे ओळखीचे असें कोणी नव्हतें; तरीहि या तीन्ही स्थानांच्या दर्शनानें व तेथील वातावरणाच्या अनुभवानेंच मला विशेष प्रसन्नता आणि आल्हाद वाटला आहे—तीन्ही अनुभव वेगळ्या वेळचे; पण एकाच जातीचे.

काशीला जाण्यापूर्वी काशीचे जें चित्र माणसानें मनांत काढून ठेवलें असेल त्याच्या प्रमाणांत काशीचे प्रत्यक्ष दर्शन फारसे निराशा-जनक वाटणार नाही. गंगेच्या प्रवाहामध्यें होडींत बसून घाटामागून घाट पाहातां पाहातां माणसाच्या तोंडून असे आश्चर्योद्गार निघालेच पाहिजेत कीं ' मला नव्हतें वाटलें कीं काशीचा देखावा अितका मनोहर, अितका भव्य असेल ! '

अयोध्येचें याच्या अुलट आहे. अयोध्या म्हणजे रामराज्याची राजधानी. अयोध्येचें नांव एकतांच कल्पनेपुढें एक अति विशाल मनोहर नगरीचें चित्र अुभें राहातें. अितकी भव्य कल्पना अुराशीं बालगून माणसानें जावें, तों अयोध्येचें स्टेशन पाहूनच त्याची निराशा होते. जेथें लाखो यात्रेकरूंची सारखी रहदारी आहे, तेथें त्यांच्या सोयीकडे कांहींहि लक्ष पुरविलें जात नाही हें बघून आजचें राज्य देशांतील प्रजेसाठीं नाहीच आणि त्यांतसुद्धां गरीबांच्यासाठीं तर नाहीच नाही, अशी खाली झाल्या-खेरीज राहात नाही.

अयोध्येला नदीचा प्रवाह घाटापासून बराच दूर गेला आहे. नदीचें पात्र खूप रुंद आणि म्हणून रेंताड आहे. रेंतीवरून जातांना गाड्यांना भारी अडचण पडते, म्हणून तेथील लोकांनीं चाकांखालीं लाकडाच्या दोन दोन फळ्या टाकून देण्याची युक्ति शोधून काढली आहे. गाडी रस्ता नदीच्या पात्रांतून तिरका जात असल्यामुळे खूप लांब आहे. या सगळ्या रस्त्यावर चाकांच्या जागीं लांबलांब फळ्या रेल्वेसारख्या टाकल्या आहेत. गाड्या या फळ्यावरून चालतात. पण गाड्यांची विटंबना अेवढ्यानेच संपत नाही. वावटळ आली कीं, या फळ्या रेंतींत दबल्या जातात. 'आणि मग रस्ता'

कोणीकडे आणि फळ्या कोणीकडे हें शोधण्यासाठीं अेक पुरातत्व खातें अुघडावें लागतें. तरी लोकांनीं यावरहि अेक अुपाय शोधून ठेविला आहे. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला कांटेरी डहाळ्या आणि गवत यांचें अेक हात अुंच कुंपण बांधतात, त्यामुळें वाऱ्याच्या योगानें येणारी रेती तेथल्या तेथेंच अंडकते. रेतीच्या भारानें कुंपण आंतल्या अंगाला वाकूं नये म्हणून आंतील बाजूनें रेतीचा ढीग करून कुंपणाला आधार दिलेला असतो. नदीला पाणी येअून अुतरून गेलें म्हणजे पुनः परत असा रस्ता करावा लागतो. सहाराच्या रणांत अुंटाची सोय जर निसर्गानें करून दिली नसती तर लोकांना याच प्रकारची पण फार मोठी जंगी व्यवस्था करावी लागली असती.

नदींत आंघोळ करून परत फिरतांना अयोध्यानगरीचें आणि तिच्या घांटाचें अचानक दर्शन होतें. अयोध्येंत सर्वत्र चुनखडीचें काम चालतें. त्यामुळें सारीं देवळें सुधाधवल-(सुधा-चुना, धवल-शुभ्र) दिसतात. आपण स्नान करून नगरांत प्रवेश कळीत असावें अशा वेळीं समोर देवळांत घंटाख होत असतो. यात्रेकरू निरनिराळ्या प्रकारचे झळ-झळीत लोटे आणि घागरी डोक्यावर घेअून ये जा करीत असतात. पुष्कळ्यांच्या हातांत चंदन-कुंकुम-पुष्पयुक्त पात्रें असतात आणि प्रत्येकजण रामराजा, सीताराणी आणि बजरंगवली हनुमान की जय गर्जत असतो ! असा प्रसंग मनुष्याच्या अन्तःकरणांत कायमचा कोरल्यावांचून कसा राहिल ? पाषाणासारखी जड स्मृति असली तरी तिच्यावर सुद्धां अशा तऱ्हेचें स्मरण अशोकाच्या शिलालेखाप्रमाणें सदासर्वदा कोरलें जातील.

स्नान करून, धुअून आम्ही दर्शन घ्यायला निघालों. अयोध्येंत वानर नाहींत असें कसें होतील ? वानरांच्या मदतीनें तर रामचंद्रांनीं सीताशुद्धि केली आणि लंका जिंकली, तेव्हां त्याचा मोबदला म्हणून आपल्या मार्गें ते वानरांना अयोध्येचें राज्य सोंपवून गेलेले दिसतात. आजसुद्धां तेथें वानरांचा निष्कंटक अम्मल चालूं आहे. अितिहासकार सांगतात कीं, अगदीं प्राचीनकाळीं दक्षिण हिंदुस्थानांतून जो माल परदेशीं जात असे, त्यांत मोर आणि वानर यांचीहि निर्गत होत

असे. रामचंद्रांनीसुद्धा दक्षिण हिंदुस्थानांतून वानराची ऐक टोळी वसाहत करण्यासाठीं येथें आणली कीं काय ? वसाहत करणाऱ्या लोकांचा विस्तार झपाट्यानें होत असतो, असें मानववंशशास्त्री सांगतात. याच तत्वाप्रमाणें मथुरा-वृंदावनांतील वानर-वसाहतीची वृद्धि झाली असावी. आज अयोध्येपेक्षांसुद्धा मथुरा-वृंदावनाकडील त्यांच्या वसाहतीची चांगली भरभराट झालेली आहे.

अयोध्येंत देवळें आणि मूर्ति अनेक आहेत; पण राजवाड्यांत गोविन्दाचें किंवा त्रिष्णूचें जें देअूळ आहे, त्यांतील मूर्ति असामान्य आहे. ही मूर्ति आहे काळ्या फत्तराची, पण काळ्या रंगांत गडद हिरव्या रंगाची छटा असल्यानें तिची शोभा विशेष वाढली आहे; रसिक भक्तजनांनीं श्रीकृष्णाला शामसुन्दर कल्पून कोणतें कलाविधान साधलें आहे याची कल्पना ही मूर्ति पाहतांच येते.

हें देअूळ व्रथायला आम्ही गेलों. त्यावेळीं दुपारचे अकरा बारा वाजण्याचा सुमार असेल. देवळाचे सेवक म्हणजेच ब्राह्मण आरतीसाठीं गोळा झाले होते.

सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यमनाकाशं परमाकाशम् ।

हें स्तोत्र अतिशयच गोड, सुस्वर आवाजांत आणि मधुर आलापांसह म्हटलें जात होतें. राजवाड्यांत प्रत्येक विभागावर त्या त्या विभागाची पार्टी लावलेली आहे; आणि हीं सारीं नांवे संस्कृतांत आहेत, तिकडे माझें लक्ष गेल्याशिवाय राहिलें नाहीं.

अयोध्येंत हनुमानगढीवरील हनुमानाचें दर्शन हेंच मुख्य आहे. तेथें यात्रेकरूंची गर्दी जास्तीत जास्त असते. कोणी नारळ घेअून, तर कोणी पेढे. शिवाय कोणी हनुमानाला पंख्यानें वाराहि घालीत असतो. ऐका मोठ्या पंख्याच्या दोरीचा शेवट देवळाबाहेर सोडला आहे. ज्याची श्रद्धा असेल त्यानें वारा घालावा आणि धन्य व्हांवें. पवनकुमाराच्या डोक्यावर पंखा चालणें योग्य कीं अयोग्य याचाच विचार करण्यांत मी गुंतलों होतो. बुवांबरोबर चर्चा करावी अशी स्थिति नव्हती. ते तर भक्तिवेडे झाले होते. जेव्हां हनुमानाला त्यांनीं आणलेला नैवेद्य दाखविला

गेला तेव्हां तर त्यांच्या नेत्रांतून धन्यतेच्या अश्रूंचा प्रवाह वाहू लागला. ते तर धन्य झालेच, पण त्यांच्या या भक्तीचें दर्शन घेऊन मीहि धन्य झालों !

गढीवरून उतरून रामजन्माचें स्थान आणि अशींच अितर रामायणप्रसिद्ध स्थानें पहायला आम्ही गेलों. आज हीं सर्व स्थानें मुसलमान बंधूंच्या वेडेपणाला बळी पडलीं असल्याचें मला तेथें समजलें. आजचीं तीं स्थानें त्यांच्या प्राचीन स्थितीची थोडीशी कल्पना करून देण्यासारखीं-सुद्धां राहिलेलीं नाहींत.

श्रीभैरव जसा काशीचा कोतवाल, तसा श्रीमत्तगजेंद्र अयोध्यापुरीचा कोतवाल आहे. त्याची कथा किंवा माहात्म्य मला येथें मिळालें नाहीं. दर्शन घेणें वगैरे पुरें करून आम्ही एका ब्राह्मणाकडे जेवायला गेलों; पण त्याच्या घरची स्वच्छता पाहूनच आमचें पोट भरलें. घरांतल्या अंगणांत एक वीत लांब आणि एक वीत रुंद एक दगडी पाटा पडला होता. आम्ही तेथें गेलों त्यावेळीं म्हणजे भर माध्यान्हीं ब्राह्मणाची मुलगी त्या दगडावर बसून दांतण करीत होती. थोड्या वेळानें एका लहान मुलानें जवळच प्रातर्विधि आटोपला. आनीं मुलाला त्याच पाट्यावर बसवून स्वच्छ केलें, आणि तें पाणी सुकून जाण्यापूर्वीच तो धुऊन त्याच्यावर कवठाची चटणी वाटली. घरांत कपडे आणि भांडीं यांनीं बंड पुकारलें होतें. चुलींतून धूर आणि ब्राह्मणाच्या तोंडांतून शिव्या निघत होत्या. अखेर त्याच्या येथें आवडलें तेवढें खाल्लें, योग्य तेवढीच दक्षिणा दिली आणि आम्ही अयोध्या सोडली.

अयोध्येंत सरकारी कचेऱ्या वगैरे काहीं नाहींत. कारण जवळच फैजाबाद शहर हें जिल्ह्याचें ठिकाण आहे. सर्व प्रतिष्ठित लोक तेथेंच राहातात. अयोध्येतील वस्ती मुख्यत्वेकरून यात्रेकरू, त्यांच्यावर गुजराण करणारे पंडे, आणि साधू लोक यांची आहे. साधू म्हणणें विशेषतः नंगे बैरागी. हे लोक मोठे कर्मकाण्डी असतात. आपल्या हातानें रांधून खातात आणि सारा दिवस चिलीम ओढीत असतात. कमरेला लंगोटी आणि गळ्यांत लाकडाच्या मोठमोठ्या मण्यांची माळ घालतात. सारा

दिवस रामजींच्या गोष्टी बोलतात, तुलसीरामायणांतील दोहे व चौपाया बेसूर आवाजांत गातात आणि बसतात तेथें शांतीचा व संगीताचा खूनच करतात. तरी या लोकांजवळून पुष्कळ गोष्टी ग्रहण करण्यासारख्या असतात. हे लोक फार स्वच्छ राहातात, बव्हंशीं धट्टेकट्टे असतात. जातील तेथें कामचलाअू लहानसें देअूळ अुभें करतात, लोकांना अुपदेश करतात आणि संध्याकाळच्या आरतीच्या वेळीं तालवद्ध घंटा वाजवितात. सामान्यतः हे लोक भांडखोर असत नाहींत; पण तंट्याचें वेड अेकदां कां त्यांच्या डोक्यांत शिरलें कीं दोन खुनांपेक्षां कमीनें ते थांबत नाहींत. हे लोक पोलिसांना फार भितात. दोन पक्ष भांडतील वाटेल तेवढे; पण पोलीस आले कीं चट्कन् अेक होअून गेल्यासारखे दाखवितील. जिचा आपण अुपयोग करूं शकत नाहीं किंवा जिला अुजळाहि देअूं शकत नाहीं अशी ही हिंदुस्थानची अेक पुराणी संस्था आहे.

गुजराथेंत जो स्वामी नारायण संप्रदाय अितका मोठा पसरला आहे, त्याचे आद्यगुरु श्रीसहजानन्द स्वामी अयोध्येहूनच गुजराथेंत गेले होते.

तीन वर्षांनंतर पुनः अेकदां मी अयोध्येला गेलों होतों. तेव्हांसुद्ध पूर्वीअितकीच प्रसन्नता अनुभविली होती. मोक्षदायिका सप्तपुरींमध्ये आपल्या लोकांनीं अयोध्येला प्रथम स्थान दिलें आहे :

अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।

पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

अल्मोड्याकडे

रामकृष्ण परमहंसांनीं म्हटलें आहे कीं, 'ज्याला मोक्षाचा रस्ता धरायचा असेल, त्यानें लहान लहान, किरकोळ व निर्दोष वासना असतील त्या तृप्त करून टाकाव्यात आणि मग मोठ्या वासनांच्या बरोबर झगडण्यासाठीं कंबर कसून तयार व्हावें. आम्ही अेक प्रकारें मोक्षाच्या पंथाला लागलों होतो. आम्हां दोघांनाहि ऐहिक प्रवृत्ति आणि त्या प्रवृत्तीच्या विविध अुपाधी यांची शिसारी आली होती. तरी माझ्या मनांत त्रिस्थळी यात्रा आणि रामकृष्ण मिशनचे पुण्यपुरुष व पवित्र स्थान यांचें दर्शन घेण्याची लालसा राहिली होती. बुवांना अयोध्या—दर्शनाचा ध्यास होता. तो तृप्त होतांच आम्ही दोघे पावसाळ्यानंतरच्या ढगांप्रमाणें हलके होअून हिमालयाकडे जाण्यासाठीं निघालों. संकल्पपूर्तींत गयेतील श्राद्धासारखा आनन्द असतो. तो आनन्द लाभतांच अयोध्येंत शेवटच्या रात्रीं आम्ही दोघांनीं योगनिद्रेचा अनुभव घेतला. कसलीहि वासना नव्हती कीं कसलाहि विचार डोकावत नव्हता. मग स्वप्नें तरी कोठून पडणार? सकाळीं अुठतांच नवींच माणसें झालों असल्यासारखें वाटूं लागलें. आजपर्यंत आम्ही जगांतल्या माणसांसारखींच माणसें होतो. अितर यात्रेकरूंंप्रमाणें आम्हीहि यात्रा करीत होतो. यानंतर हिमालयाचें चित्र दृष्टीपुढें तरंगूं लागलें.

आगगाडींत बसलों. गर्दी कमालीची होती. लोकांना जागेसाठीं झगडतांना पाहून मी मनांत म्हटलें, 'जरा धीर धरा बाबांनो! आमचा अखेरचा हा प्रवास आहे. पुनः तुम्हांला अडचण करायला आम्ही येणार नाहीं.' पण लोकांना माझ्या मनांतले विचार कसे कळणार? दर-वर्षीं माझ्याप्रमाणें किती लोक या दुनियेंतून राजीनामा देअून वैराग्य-खंडांत निघून जात असतील, कोण जाणे! चालत्या जगाला त्याचा कांहीं हर्षशोक नाहीं कीं कांहीं लाभलांभ नाहीं; पण जाणाऱ्या माणसाच्या

मनाला मात्र तें केवढें मोठें पाअूल टाकलेंसैं वाटतें ! वृद्ध टॉल्स्टॉय जेव्हां घर सोडून शेवटचे बाहेर पडले तेव्हां त्यांच्या मनांत काय विचार आले असतील वरें !

अुत्तर हिंदुस्थानांत रेल्वे झाल्याला पाअूणशें वर्षें सहज झालीं असतील. तरीसुद्धां अजून लोक रेल्वेला सरावलेले नाहींत; 'गाडीचा 'टाअीम' संभाळण्यासाठीं ते पांच पांच सहासहा तास अगोदर स्टेशनवर येअून बसतात; तिकिटाच्या खिडकीपुढें पहिला नंबर मिळविण्यासाठीं तेथें अुभा राहिलेल्या पोलिसाला लांच देअून आजूबाजूच्या स्त्रीपुरुष प्रवाशांना धक्का मारून पुढें जाण्याचा हक्क विकत घेतात. स्टेशनांत गाडी आल्यानंतर अुतरणारे अुतारू अुतरून जाअीपर्यंत तिसऱ्या वर्गाच्या प्रवाशांना रेल्वेच्या फलाटावर जाअूं देत नाहींत, हें अजून त्यांच्या डोक्यांतच येत नाहीं. मग अुतरणाऱ्या तशाच चढणाऱ्या प्रवाशांना ही गोष्ट किती सोयीची आहे, याची जाणीव त्यांना कोठून होणार ? त्यामुळें दार अुघडण्याच्या अगोदरच कठड्यावर चढून फलाटावर अुडी मारण्याचा प्रयत्न अेखाददुसरा करीतच असणार. आणि गाडींत ? गाडींत जबरदस्त लोक दिवसाढवळ्यासुद्धां लांब पाय करून निजणार; बसलेले लोक शक्य तितकी जागा अडवून ठेवण्यासाठीं मांडी ताणून पायाच्या नसांना कसरत देणार; डब्याचें दार आंत अुघडत असेल तर दारांतच सामान रचणार; आणि बेदरकार रेल्वेकडून जे कष्ट होतात त्यांत भर टाकणार.

अशा गाडींतून प्रवास करावयाचा हीच अेक मोठी तपश्चर्या. गाडींत प्रवेश होअीपर्यंत डार्विनच्या जीवनकलहाच्या अेकूण अेक सिद्धांतांची पुनरावृत्ति होअून जाते; पण गाडी चालूं लागली कीं, प्रिन्स करॉपॉट्रिकन्च राज्य सुरू होतें. मग अुभे असणाऱ्यांना बसायलासुद्धां जागा मिळते; तहानलेल्या माणसाला जातगोत अनुकूल असेल तर प्यायला पाणीहि मिळतें, पानसुपारी, बिडीकाडी आणि दोहे यांचा लाभ तर ठरलेलाच ! स्टेशन लवकर येणार नसलें तर गप्पागोष्टी चालायच्या. बहुतकरून मेघराजाची अवकृपा आणि दुष्कालांतील दुर्दशेच्याच गोष्टी कानावर यायच्या. प्रख्यात दरोडेखोरांच्या साहस-पराक्रमाच्या

गोष्टींत तर सान्यांनाच मोठी गोडी. आमच्या डब्यांत अेकजण, मुरादाबादकडच्या कोणा अेका दरोडेखोरांची गोष्ट सांगत होता; आणि दरोडेखोरांविषयीं सहानुभूति बाळगून सगळेजण ती अैकत होते. दरोडेखोर म्हणजे मनुष्यसमाजाचे शत्रू. त्यांच्या नांवांनैच माणसाचा थरकांप होतो. तरीसुद्धां लोकांना दरोडेखोरांविषयीं अितकी सहानुभूति कां वाटत असावी हाच प्रश्न त्या दिवशीं माझ्या मनांत घोळत होता. जसजसें दरोडेखोर—पुराण पुढें चाललें तसतसें माझ्या प्रश्नाचें अुत्तर मिळत गेलें. दरोडेखोरांतसुद्धां खानदानीचे अंश असतात; माणुसकी असणारे दरोडेखोर गरीबांना सतावत नाहींत, स्त्रियांवर हात टाकीत नाहींत, अंधांच्या रात्रीं अेखादी बाअी अेकटी जात असेल तर भल्या भावाप्रमाणें ते तिला पोंचवायला जातात; आजान्यांना औषधपाणी करण्यांत मदत करतात; सत्यनारायणाची कथा सांगणाऱ्या ब्राह्मणांना ते मोकळ्या हातानें दक्षिणा देतात; आणि प्रजेला हैराण करणाऱ्या पोलिसांशीं कायमचें वैर बांधतात. कोर्टकचेरींत जाणाऱ्या, खोटे दस्तअैवज करणाऱ्या, दुष्काळांतसुद्धां सूट सवलत न देणाऱ्या, दामदुपटीवर हिंशेच करून शेतें पचनीं पाडणाऱ्या, दुष्काळांत चांगला भाव मिळेल या आशेनें आज धान्य विकण्याचें नाकारणाऱ्या, अशा लोकांनाच दरोडेखोर त्रास देतात; अशी आम प्रजेची कल्पना असते. त्यामुळें त्यांच्याविषयीं थोडी सहानुभूति वाटणें हें स्वाभाविक आहे. प्रजेला न्याय व कायदा, नागरिक हक्क आणि कर्तव्ये यांसंबंधीं कांहीं ज्ञान नसतें. क्वचितच मिळणारें सुख आणि पांचवीला पुजलेलें दुःख अेवढेंच ती जाणते.

दरोडेखोराची गोष्ट संपली तेव्हां अेका बैराग्यानें आपल्या पूर्वजन्माच्या कर्मांचा वेदान्त सुरू केला. संसार असार आहे, काया झूट आहे, अेक रामनाम सत् आहे, आणि बुवा बैराग्यांना दिलेली रोटी-लंगोटी सत्य आहे, बाकी सारें माया—जंजाळ आहे; जसें मागील जन्मीं केलें असेल तसें या जन्मीं मिळणार, त्यांत आपलें कांहीं चालणार नाहीं हें त्याच्या वेदान्ताचें सार. मीहि साधु व्हायलाच निघालों होतो. मनांत विचार आला 'काय असल्या लोकांच्या जमातींत मिसळायला मी जात

आहे? असल्या वेदान्तानें का मला मोक्ष आणि हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळायचें आहे?’

अितक्यांत बरेली स्टेशन आलें. येथें आम्हांला कांहीं तास काठ-गोदामच्या गाडीची वाट पहायची होती. या स्टेशनवर प्रवाशांच्या भोळसटपणाचा अेक सुन्दर नमुना बघायला मिळाला. अेका म्हातान्याला गाशियाबादकडे जायचें होतें. त्याची बायको आणि दोन मुलें त्याला पोचवायला आलीं होतीं. आचान्याच्या पंच्यासारख्या धोतराचा कांसोटा मारलेला अेक नोकरहि त्याच्याबरोबर आला होता. म्हातान्यानें स्टेशनावर आपली अेक चौरस पासोडी अंथरली, तिच्यावर दोनचार धोतरें, अेक रूमरू डगला, अेक लोटा, अंथरापांधरायचे दोनचार कपडे, अेक पानदान, वगैरे वगैरे पुष्कळ वस्तूंचा ढीग केला. मग पासोडीचे समोरासमोरचे दोन शेवट अेकत्र करून त्यांची गांठ मारली. दुसरे दोन शेवट कांहीं केल्या हातीं येअीनात. अखेर नोकराच्या मदतीनें ते हट्टी शेवट अेकदासे अेकत्र झाले आणि गांठोड्याला चौरस आकार मिळाला. कित्येक पुराणें पृथ्वी चौरस म्हणून सांगतात, तें कदाचित् अशा गांठोड्याचा आकार पाहूनच असेल. या सर्वसंग्रह-गांठोड्यावर ध्वजा किंवा पताका म्हणून म्हातान्यानें अेका कोपन्यांत आपला प्रौढ हुक्का खोंचून ठेवला. गांठोड्यांत हुक्का आपला मौन धारण करूनच बसला होता; पण त्याचा रुबाव पहातांच हा बोलत असेल तेव्हां भलभल्या हुक्काबहाद्दरांचें हृदय डोलायला लावण्याची वाचासिद्धि याच्यांत आहे असे स्पष्ट दिसत होतें. थोड्या वेळांत म्हातान्याची गाडी आली, तेव्हां गांठोडें डोक्यावर घेअून तो अेका डब्याकडे धांवत सुटला. गाडीचीं दारें किती मोठीं असतात याचा अंदाज काढण्याची कला ‘सतयुगा’ पासून आतांपर्यंत कोणीच शोधून काढली नव्हती, तेव्हां कांहीं केल्या गांठोडें आंत जाअीचना. म्हातारा जोर करून गांठोडें आंत ढकलूं लागला; पण अितक्यांत आंतल्या अेका प्रवाशाला आपल्या हुक्काची जाणीव अुत्पन्न झाली. त्यानें गांठोडें बाहेर फेंकण्याचा प्रयत्न सुरू केला. अिंद्र आणि विश्वामित्र यांच्या ओढाताणींत दुर्दशा झालेल्या त्रिशंकूसारखी त्रिचान्या गांठो-

ड्याची अवस्था झाली. गांठोडें कोलांटी घेअून अधोमुख झालें. हुक्क्या-
चरची चिलीम खालीं पडून शतधा विदीर्ण झाली. त्याबरोबर म्हाता-
न्याचा नोकर वीरभद्राच्या आवेशानें धांवून आला आणि त्याच्या
मदतीनें गांठोडें आणि म्हातारा दोघे डब्याच्या आंत प्रविष्ट झाले.
नोकरानें शिव्यांची गर्जना सुरू ठेवली, आणि म्हातारा चिलमीच्या
अभावीं गरीब गायीसारख्या दिसणाऱ्या हुक्क्याची कीव करीत अेका
कोंपन्यांत जाअून बसला.

या अुपाख्यानाची गोडी पोट भरून चाखली तरीहि आमच्या
गाडीची वेळ होअीना. तेव्हां आम्ही खूप कंटाळलों. अखेर बुवांनीं स्वयं-
पाक करण्याचा ठराव आणला. स्टेशनवर कुठें स्वयंपाक करतां येणार हें
मला सुचेना; पण बुवा पडले पुरुषार्थी. ते कुठून तरी अेक नवेंकोरें मडकें
घेअून आले, स्टेशनजवळ अेका झाडाखालीं तीन दगड मांडले, आणि
लांकडाच्या शोधार्थ गेले. वेळ फार लागला, तरी लांकडें पुष्कळ आलीं.
दुसऱ्या खेपेला जाअून खिचडीचें सामान घेअून आले. अितक्यांत अेक
मोठ्या पोटाचा आणि वारीक डोळ्यांचा पोलीस तेथें आला; आणि येत
होती तेवढी सभ्य भाषा वापरून तो म्हणाला कीं, ' तुम्हांला या ठिकाणीं
रांधतां येणार नाहीं ' कारण ती जागा रेल्वे कंपनीची होती आणि रेल्वे
कंपनींत आमच्या वडिलांची कांहीं भागीदारी नव्हती ! मला असल्या
प्रसंगाचा अनुभव नसल्यामुळें मी संतापलों; पण आमचे बुवा कुठल्याहि
प्रकारें हारण्यासारखे नव्हते; परंतु या हुज्जतींत गाडीचा वेळ झाल्यामुळें
आणलेल्या शिध्याचा आणि मिळालेल्या शिव्यांचा वारसा अेका बैराग्याकडे
देअून आम्ही गाडींत बसलों. बैराग्यानेंहि बुवांना आशीर्वाद देतांना
सांगितलें, ' तुम कुछ फिकर मत करो. अस सालेको मैं ठीक करूंगा. '

गाडींत अुकाडा असा कांहीं होत होता कीं, गाडींत आमचीच
खिचडी शिजत होती. अेक साधु हिमालयाची यात्रा करून आला होता,
त्याच्याकडून जितकी माहिती काढतां येअील तितकी काढण्यांतच आम्ही
वेळ काढला. तो सांगूं लागला कीं, ' हिमालयांत अेक प्रकारची माशी
असते, ती पायाच्या पिंढरीला चावली कीं, असा कांहीं मोठा फोड

अुठतो आणि आग होते कीं अेक पाअूलहि पुढें टाकवत नाहीं. दोन दोन तीन तीन दिवस माणूस घायाळ होअून पडतो. या साधूच्या हातांत तेजबळाची अेक काठी होती. या काठीच्या अद्भुत गुणधर्माचीहि त्यानें आम्हांला ओळख करून दिली. 'या काठीचें जर बरोबर पालन करण्यांत आलें तर हिला हातांत ठेवणाऱ्या माणसाला रात्रीं अंधारांतसुद्धां दिसतें.' मी विचारलें, 'काठीचें पालन करायचें तें कसें काय ?' तो म्हणाला, 'काठीच्या सालींत जे हे डोळे डोळे दिसतात ते नेहमीं साफ ठेवायचे. काठी जमिनीला कधीं टेकायची नाहीं. रात्रीं निजण्याच्या वेळीं अेखाद्या अुंच ठिकाणीं ती ठेवून द्यायची, आणि बहिर्दिशेला जाअून आल्यावर हातपाय धुतल्याशिवाय काठीला शिवायचें नाहीं. तसेंच या काठीनें साप, विंचूसुद्धां मारायचा नाहीं. अितके नियम पाळले म्हणजे काठीचे नियम पाळले म्हणायचे आणि तसें झालें तरच काठी आपले अद्भुत गुण प्रकट करते.'

जन्मभर सुसाफरी करणाऱ्या आणि रोजरोज नवा अनुभव चाखणाऱ्या या साधूंत अितक्का भ्रम राहिलेला पाहून मला वाटलें, हिंदु धर्माची शक्ति अशी फुकट जात आहे. समाजावर बोजा होअून पडलेल्या या साधु लोकांचा नायनाट तरी केला पाहिजे अेक किंवा चांगल्या विचारवान् लोकांनीं या बुवा-बैराग्यांच्या जमातींत मिसळून दमादमानें त्यांना सुधारलें तरी पाहिजे. या दोन मार्गांपैकीं कोणता मार्ग शक्य आहे, कोणता अशक्य आहे, हें कोण सांगूं शकेल ? बरेलीहून जसजसे दूर जाअूं लागलों, तसतशी गर्दी कमी कमी होत गेली आणि आम्हांला मोकळेपणाचा-जागेच्या तसाच विचाराच्या मोकळेपणाचा-आनन्द मिळूं लागला.

आपल्या जन्मभूमीचें स्मरण, जन्मभूमीचा विरह आणि जन्मभूमीला परत जाण्याची अिच्छा मनुष्यमात्रांत नित्य जागृत असते. हिंदुस्थानचें महान् सार्वभौमत्व मिळालें आणि अमृतासारखा मधुर आंवा खायला मिळाला, तरीसुद्धां बाबराला मध्य आशियांतील त्याचीं टखुजें वारंवार आठवत होतीं; आणि जिवंत असतांना जन्मभूमीचें दर्शन आपल्या भाग्यांत नसलें तरीहि मेल्यानंतर आपलीं हाडें तरी त्या जन्मभूमींतच जाऊन पडावीं अशी त्याची अिच्छा होती. हिंदुस्थानांत येऊन नवाबी थाटानें राहणाऱ्या अंग्रजालासुद्धां सहा महिन्याची रजा घेऊन स्वदेशाला जाऊन आल्याशिवाय चैन पडत नाहीं. अशाच प्रकारची कांहींशी अुत्कंठा हिंदुलोकांच्या मनांत हिमालयाविषयीं वास करते. अितिहासकार अुत्तरध्रुव प्रदेशाला आर्यांचें मूलस्थान म्हणून खुशाल कल्पोत, भाषाशास्त्री हा मान मध्य-आशियाला खुशाल देवोत, देशाभिमानी लोक हिंदुस्थान हीच आर्यांची आद्यभूमि म्हणून खुशाल सिद्ध करोत, परंतु राष्ट्र हृदयांत वसत असलेल्या प्रेरणेला जर कांहीं अैतिहासिक महत्व असेल तर हिमालय हाच आपलें आर्यांचें आद्यस्थान आहे. राजा असो कीं रंक असो, वृद्ध असो कीं तरुण असो, स्त्री असो कीं पुरुष असो, प्रत्येकाला वाटतें कीं आयुष्यांत जास्त नाहीं निदान अेकदां तरी हिमालयाचें दर्शन घ्यावें, हिमालयाच्या अमृतजलाचा आस्वाद घ्यावा, हिमालयाच्या अेखाद्या विशाल शिलेवर बसून क्षणभर अीश्वराचें ध्यान करावें. आयुष्यांत करायचीं तेवढीं कार्यें आवरून टाकलीं, अिंद्रियांची सर्व शक्ति क्षीण होऊन गेली, जीर्ण देह आणि बाकी राहिलेलें आयुष्य भाररूप वाटायला लागलें, म्हणजे मग या जगदरूपी परक्या घरांत पडून न राहातां स्वगृहीं जाऊनच मरावें अशा अुद्देशानें कितीअेक हिंदु लोक अन्नपाण्याचा त्याग करून देह पडेपर्यंत, हिमालयांत अीशान्य दिशेकडे चालत राहातात. आपल्या शास्त्रकारांनीं हाच मार्ग

लिहून ठेवला आहे. अखाद्या राजाचें राजपद गेलें कीं चालला तो हिमालयांत; भर्तृहरीसारख्याच्या चित्तांत कितीहि वैराग्य अुत्पन्न झालेलें असलें, तरी त्याचाहि हिमालयाविषयींचा अनुराग अणुमात्रहि कमी व्हायचा नाही. अुलट तो अधिकाधिक वाढत जातील. अखाद्या व्यापाऱ्याला दिवाळें काढण्याची वेळ आली, अखाद्या सौदागराचें सर्वस्व 'समुद्रास्तृप्यन्तु' झालें, अखाद्याची बायको कुलटा निघाली, अखाद्याची प्रजा अुधळली, अखाद्याच्या माथ्यावर राजकीय किंवा सामाजिक संकट येअून पडलें, अखाद्याला स्वतःचा अधःपात झाल्यामुळें समाजांत तोंड दाखवायला जागा अुरली नाही—कसलीहि परिस्थिति असो आस्तिक हिंदु आत्महत्या करायचा नाही. परम दयाळू महादेवावर त्याची 'जितकी श्रद्धा तितकीच हिमालयावरील त्याची अढळ श्रद्धा असते. पशुपतिनाथाप्रमाणेंच हिमालयसुद्धां अशरण—शरण आहे. राष्ट्रोद्धाराचें चिन्तन चंद्रगुप्तानें हिमालयांत जाअूनच केलें होतें. समर्थ रामदास स्वामींनाहि राष्ट्रोद्धार करण्याची शक्ति बजरंगबलि रामदूताकडून हिमालयांतच प्राप्त झाली होती. हिंदुधर्माचें रहस्य विनायास प्रकट होतील असें पृथ्वीच्या सपाटीवर कोणतें अखादें स्थान असेल तर तें हिमालय हेंच आहे. श्रीवेदव्यासांनीं आपला ग्रंथ हिमालयाच्या मांडीवर बसून रचला होता. श्रीमत् शंकराचार्यांनीं आपली विश्वविख्यात प्रस्थानत्रयी हिमालयांतच लिहून काढली होती, आणि स्वामी विवेकानन्द व स्वामी रामतीर्थ यांनीं हि सनातन धर्माचीं तत्त्वे आधुनिक युगाला कशारीतीनें लागू करावीं याचा विचार हिमालयांतच केला होता. * हिमालय—आर्यांचें हें आद्यस्थान, तपस्व्यांची ही तपोभूमि—हा पुरुषार्थी लोकांना चिन्तन करण्याचें अकान्त-स्थान, थकल्या मागलेल्यांचा विसावा, निराश झालेल्यांचें सांत्वन, धर्माचें माहेर, मुमूर्षु जनांची अन्तिम दिशा, साधकांचें आजोळ, महादेवाचें धाम आणि अवधूताची पथारी आहे. माणसांनाच काय पशुपक्ष्यांनासुद्धां हिमालयाचा केवढा तरी आधार आहे. सागराला

* गांधीजींनीं आपला गीतेचा अनुवाद—अनासक्तियोग—सुद्धां हिमालयांतच पुरा केला, याचें थेंथें स्मरण झाल्याशिवाय राहात नाही.

मिळणाऱ्या अनेक नद्यांचा तो पिता आहे. त्याच सागरांतून अद्भुतलेल्या ढगांचें तो तीर्थस्थान आहे. कविकुलगुरूंनीं या 'देव-तात्मा नगाधिराजा'ला पृथ्वीचा मानदण्ड म्हटलें आहे तें अनेक अर्थानीं यथार्थ आहे. हिमालय हा भूलोकींचा स्वर्ग, यक्षकिन्नरांचें वसतिस्थान आहे. जगतांतील सर्व दुःखांना सामावून घेतील अितका तो विशाल आहे; सर्व चिंताग्रीचें शमन करील अितका तो थंड आहे; कुवेरालाहि आश्रय देण्याअितका तो धनाढ्य आहे, आणि मोक्षाची शिडी बनूं शकेल अितका तो अंच आहे. अगदीं लहानपणापासून आपण हिमालयाचें नांव ऐकत आलों आहों. बालकथा, बालगीतें, प्रवास किंवा यात्रावर्णन, अितिहास अथवा पुराण, वाटेल तेथे पहा, सर्वत्र अंतिम आश्रय आपला हिमालयासंबंधींच मिळायचा. लहानपणापासून जें आदर्श रमणीयस्थान आपल्या कल्पनासृष्टींत खेळत असेल तें हिमालयापैकींच अेखादें कल्पिलेलें असायचें.

अहो, या हिमालयानें काय काय पाहिलें नाहीं? पृथ्वीवरील असंख्य धरणीकम्प आणि आकाशांतील हजारो धूमकेतू डोळ्यांची पापणी-सुद्धां न हालवितां यानें बघितले आहेत. महादेवाचीं लग्नें यानेंच लावून दिलीं आहेत. सतीच्या विहाराचे व कुमारसम्भवाचें अपत्यवात्सल्यानें यानेंच कौतुक केलें आहे. भगीरथापर्यंतच्या रघुकुळांतील अनेक पिढ्यांनीं केलेल्या कठिण तपश्चर्यांचा तो साक्षी आहे. पांडवांची महायात्रा यानेंच सफळ केली आहे; पण या जुन्या गोष्टी कशाला? सत्तावन सालच्या पराक्रमांत हार खाल्ल्यामुळें हताश आणि फरारी झालेल्या वीरांना आणि सुत्सद्द्यांना हिमालयाचाच आसरा मिळाला आहे. भूस्तरशास्त्राच्या दृष्टीनें पाहायचें असेल, प्राणिशास्त्राच्या दृष्टीनें विचार करायचा असेल ऐतिहासिक दृष्टीनें शोध घ्यायचा असेल, भव्यतेचें जर तुम्हांला दर्शन घ्यायचें असेल, धर्मतत्त्वे अुकलण्याचा जर तुम्हांला प्रयत्न करावयाचा असेल, तर हिमालयांतच तुमचें समाधान होतील; कारण कीं, आर्यावर्तांतील अेकूणअेक युगांतील पुरुषार्थ हिमालयाला माहित आहे.

हिमालयाला जाण्याची अिच्छा पहिल्याप्रथम माझ्या मनांत केव्हां अत्पन्न झाली हें सांगणें कठीण आहे. कदाचित् माझ्या जन्माबरोबरच

तिचाहि जन्म झाला असेल. कदाचित् वर सांगितल्याप्रमाणे, ही वंश-परंपरागत राष्ट्रीय भावना असेल. प्रवासाचा विचार येतांच घर सोडून आपण परदेशीं जातो आहोंत, अशी भावना मनांत येते. हिमालयांत जाण्याचा विचार ज्या ज्या वेळीं माझ्या मनांत येई त्या त्या वेळीं मी स्वदेशीं जाणार आहे, नव्हे स्वगृहीं जाणार आहे अशीच भावना प्रबलपणे माझ्या मनांत अुठे आणि मनांतल्या मनांत मला गुदगुल्या होत. अजून-सुद्धां कोणी हिमालयाची गोष्ट काढली कीं, सासरीं राहणाऱ्या सुनेला माहेराची गोष्ट काढतांच जितका आनन्द होतो तितका आनन्द मला झाल्यावांचून राहात नाहीं. मुलगी माहेराहून दूर पडली असली म्हणजे तिला सतत माहेराचाच ध्यास लागतो. या ध्यासाचा परिणाम असा होतो कीं, माहेराचें प्रत्यक्ष चित्र अेका बाजूला राहून ती आपल्या मनांत अेक वेग-ळेंच प्रेमचित्र निर्माण करते. तिच्या स्वतःपुरतें हें प्रेमचित्रच खरें असतें. ध्यासाचा-चिन्तनाचा गुणच असा आहे कीं जी वस्तु जशी असली पाहिजे अशी अिच्छा असते, ती वस्तु तशी आहेच अशी भावना होत जाते. जगांत यथातथ्य ज्ञान कोणाला होत असेल तें होवो, पण ज्याला आपण अनुभवाचें प्रत्यक्ष ज्ञान म्हणतो, त्यावरसुद्धां आपल्या अिंद्रियांचा रंग चढलेला असतोच, तें केवळ ज्ञान असत नाहीं. प्रेमचित्रांत अिंद्रियांचा रंग असत नाहीं, हृदयाचा रंग असतो-आदर्शभावनांचा रंग असतो. आणि म्हणून तें चित्र आपल्या जीवाला विशेष जवळचें आणि विशेष रूपानें सत्य वाटतें. तर्कवादी या चित्राला खुशाल खोटे म्हणूं देत; संसाराचा अनुभव आणि संसाराचें रहस्य सारें तर्काच्या चाळणीमधून चाळणें शक्य नसतें. तर्काला वाटतें कीं मी ठरवून दिलेली व्यवस्था जगानें मानलीच पाहिजे; जें माझ्या गळीं अुतरत नाहीं तें सत्य असूंच शकणार नाहीं. अस्तु.

आतां यानन्तर मी हिमालयाचीं जीं शब्दचित्ते देणार आहे, तीं प्रेमचित्तेच असणार. ज्या वस्तूवर प्रेम बसलें त्या वस्तूचा प्रेमरहित विचार होणें शक्यच नाहीं. म्हणून माझ्याकडून प्रेमचित्र सोडून अितर भलत्या वस्तूची कोणी कां अपेक्षां राखावी ?

हिमालयाचे पांच विभाग कल्पिलेले आहेत. काश्मीर, जालंधर, गढवाल (अत्तराखंड), कुमाअू (कूर्माचल), आणि नेपाळ. अत्तराखंड परमपवित्र मानले जाते. गंगोत्री, जम्नोत्री, केदारनाथ, बदरीनारायण, पंचप्रयाग आणि पांच केदारनाथ, अत्तरकाशी, ज्योतिर्मठ आणि तुंगनाथ अित्यादि प्रख्यात तीर्थस्थाने याच प्रदेशांत येतात. संतमहंत तपश्चर्येसाठी हाच भाग पसंत करित असत; पण असे म्हणतात की, यात्रेचे मार्ग व साधने सुगम झाल्यामुळे तिकडे यात्रेकरू अलीकडे फार जातात, त्यामुळे चांगल्या चांगल्या साधूंनी अत्तराखंडाचा जवळ जवळ त्याग केला आहे. स्यांच्यापैकी पुष्कळजण गुप्तपणे कुमाअूंत जाऊन राहातात. कुमाअू प्रांत रमणीय व फलद्रूप आहे. याच प्रांतांत स्वामी विवेकानंदांचा मायावती मठ वसला आहे.

मायावती आल्मोड्याहून पन्नास मैल दूर असेल. प्रवृत्तींत पडलेल्या आपल्यासारख्या लोकांना चोवीस तास निवृत्ति मिळाली तर ती पचणार नाही. कदाचित् याच अुद्देशाने स्वामी विवेकानंदांनी मायावतीला एक छापखाना ठेवला आणि तेथून हिंदुस्थानाला जागा करण्यासाठी किंवा जागा झालेल्या हिंदुस्थानचा सन्देश दुनियेला पंचविण्यासाठी 'प्रबुद्ध भारत' हे मासिक ते मद्रासहून मायावतीला घेऊन गेले. तेथे एक आध्यात्मिक पाठशाला स्थापन करण्याचा त्यांचा विचार होता. आल्मोड्याला जाण्याला रेल्वेने काठगोदामपर्यंत जावे लागते. तेथून ३७ मैलांवर आल्मोडा आहे. आमच्या पूर्वीच आमचे मित्र स्वामी आनंद येथे येऊन राहिले होते.

बरेली जंक्शनपर्यंत लोकांची खूप गर्दी होती. मग गर्दी कमी होऊ लागली. हलद्वानी स्टेशनावर सगळे अुतारू अुतरून गेले. काठगोदाम शेवटचे स्टेशन-टर्मिनस आहे. तेथे तर फारच थोडे लोक शिल्लक

राहिले होते; त्यामुळे अुदासवाणे वाटत होते. कोण जाणे कशामुळे, माझ्या मनांत 'Burial of Sir John Moore' ही कविता घोळू लागली. मी म्हटलें, 'बुवा, पांडवांनीं जेव्हां स्वर्गारोहण केलें, तेव्हां त्यांनाहि असेंच वाटलें असेल नाहीं? गर्दी तर मागे राहिली आणि आपण अेकटे हिमालयावर चढत आहों. पांडवांचेंच काय, प्रत्येक जीवाचें असेंच होते. स्नेह्यांचा समूह आणि अिंद्रियकलाप माणूस अेकामागून अेक सोडीत जातो. आणि शेवटीं धर्मकर्म तेवढें बरोबर घेअून तो यमघाट चढतो.

पण ही अुदासीनता क्षणजीवि होती. आम्ही दोन अेक मैल गेलों. असूं तोंच हिमालयाची आमच्यावर छाप पडूं लागली. जवळच रामगंगा वहात होती. रामगंगा म्हणाली, 'बच्चा, हे तुझे लौकिक विचार सोडून दे. येथें कित्येक झाडे अुगवतात, सुकतात आणि कुजून जातात; कितीअेक दगड तयार होतात आणि फुटून जातात; टेकड्या तुटून पडतात आणि गांवेच्या गांवे दरींत गडप होतात; पण येथें कोणी हंसत नाहीं कीं रडतहि नाहीं. येथें समृद्धि आहे, अधळेपणा आहे, बेफिकीरी आहे. येथें जो पस्तावा किंवा चिन्ता करतो तो पापी.'

रामगंगा असा अुपदेश न करती तरीहि माझी अुदासीनता अुडून गेली असती, कारण आजुबाजूच्या झाडांवर वनस्पतींचीं असंख्य बाळें फुललीं होती. त्यांचा सुगंध अुन्मादकारी होता, पण विलासप्रेरक नव्हता. आम्ही पुढें चाललों. पहाड चढूं लागलों. जसजसें वर जावें, तसतशी पहाडाची शोभा व निसर्गाची भव्यता वाढत जात होती. लहान मुलें समुद्रकिनाऱ्यावर जातात, तेव्हां तिथल्या चांदीसारख्या शिंपा पाहून, सगळ्यांच्या सगळ्या आपल्या खिशांत भरून घ्याव्या असें त्यांना होते; पण अर्धा अेकतास फिरल्यावर असंख्य शिंपा पाहूनच तीं तृप्त होतात आणि मग खिशांत भरलेल्या शिंपासुद्धां तीं फेंकून देतात; फार तर आठवणीसाठीं अेखादी शिंप ठेवली तर ठेवली. पांच मैल चढल्यानंतर असा अेक सुन्दर पहाड लागला, त्याच्या तुटलेल्या बगलेंत निरनिराळ्या रंगाचे असे कांहीं मजेचे थर होते, आणि आमचा रस्ता असा कांहीं वेडावांकडा होता (ज्यांमुळे पहाडाची सर्व बाजूची सुन्दरता

आम्हांला पाहायला मिळत होती) कीं, मला वाटलें 'या पहाडाला महाराष्ट्रांत घेऊन गेलों तर किती सुन्दर ! दुसऱ्याचक्षणीं मनांत विचार आला, राजा काय आपल्याच महालांतील सुन्दर वाटणारी अखादी वस्तु अेका खोलींतून काढून दुसऱ्या खोलींत घेऊन जातो ? सर्व खोल्या राजाच्याच आणि जी वस्तु ज्या ठिकाणीं ठेवली असेल त्याच ठिकाणीं ती यथायोग्य आहे. महाराष्ट्रांतील लोकांना जर या सुन्दरतेचा अपभोग घ्यायचा असेल तर त्यांनीं तो येथें येअन घ्यावा. आपले लोक पैसे मिळविण्यासाठीं किंवा अशाच सांसारिक हेतूनें थोडेंफार स्थलांतर करतात. सृष्टीची शोभा पाहायला किंवा देवदर्शन घ्यायला बाहेर पडत नाहीत. त्यांना तो स्वच्छंद वाटतो. देवदर्शन घेणें हें काय आपलें कर्तव्य नाही ? चार धामांची यात्रा करण्यांत पुण्याची सीमा आहे असें ठरविणारे आपले ऋषीमुनी खरे देशभक्त होते. आज आपल्यांत देशाभिमान आहे, देशभक्ति फार कमी आहे. अनुमादानें मी बोललों, 'बा पहाडा, तूं खुशाल अिथेंच राहा. तुला मी त्रास देणार नाहीं. माझ्या महाराष्ट्रीय बंधूनाच अिकडे पाठवीन. ते येतील तेव्हां तुझ्या या अमृतजलानें आणि सुगंधी वायूनें त्यांचा असाच सत्कार करा हा घे माझा प्रणाम !'

दुपार होण्याच्या अगोदर आम्हांला भीमतालला पोचायचें होतें, म्हणून पहाडाच्या अेका दरींत मोडून पडलेली लोखंड गाळण्याची अेक भट्टी कोणी केव्हां बांधली होती, याचा तपास करण्याची दरकार आम्हीं केली नाहीं.

हिमालयांतील डोंगर फार विचित्र आहेत. समोर अखादा गगन-स्पर्शी डोंगर दिसावा आणि आपल्याला वाटावें कीं याच्यावर जाऊन आपण पोचलों कीं, तेथून अुतरण लागेल. जवळजवळ वर जाअीपर्यंत अशीच भावना राहाते; पण वर जाऊन पहावें तों काय ? दुसऱ्या अेका प्रचण्ड डोंगराच्या पायथ्याशींच आपण आहों ! हरे राम ! हा डोंगरहि परत चढावा लागणार ! फारसें थकलों नसूं तर दुसऱ्याचक्षणीं विचार येतो कीं, ठीक आहे; अधिक अुंच गेलों तर अधिक दूरवर पहातां येतील,

निसर्गाची विशालता दृष्टीस पडेल, आणि आजच आपलें नशीब अघडलें तर वेळीं बर्फाचेंहि दर्शन होईल. डोक्यावर बर्फाचा किरीट धारण करून वानप्रस्थ अवस्थेंत ध्यान करण्यासाठीं बसलेल्या नगाधिराजाचें दर्शन घेण्याची लालसा आतां अनिवार झाली होती; पण त्या दिवशीं बर्फाचें दर्शन घडण्याचें आमच्या नशिवांत नव्हतें. दुसरा डोंगर कसाबसा चढलों तों तिसरा आपला हजर ! आतां मात्र आमचा धीर सुटला. प्रत्येक डोंगर म्हणजे काय स्वर्गारोहणाची अेकअेक पायरी आहे ? अून वाढलें, आम्ही तापलों आणि निसर्गानें रुद्रावतार धारण केला. अखेर आम्ही भीमतालला येअून पोचलों.

मी खरींखुरीं किंवा काल्पनिक सुंदर सुंदर सरोवरें पाहिलीं नव्हतीं असें नाहीं. सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'सरोविहारिणी' (Lady of the Lake) मध्ये तर मी अेका सुंदर सरोवराचें अुठावदार शब्दचित्रहि पाहिलें होतें; पण भीमतालचें प्रत्यक्ष दर्शन अलौकिक होतें. या प्रदेशाचें प्राचीन नांव 'षष्टिखात' असें आहे; कारण आसपास लहानमोठीं मिळून साठ सरोवरें आहेत. भीमताल व नैनीताल हीं दोनच सुविख्यात आहेत. त्यांतलें नैनीताल भीमतालहून बारा पंधरा मैलांवर आहे. नैनीताल हल्लीं युरोपियन शहर बनलें आहे. भीमताल हें अतिशय अुंच अशा डोंगराच्या पठारावर तीन पहाडांमध्ये अेक खड्डा झाल्यामुळें बनलें आहे. त्यामुळें तें खूप खोल आहे. पाणी स्फटिकासारखें निर्मळ. सरोवराचा आकार अेखाद्या वांकड्यातिकड्या त्रिकोणासारखा. आणि निसर्गानें या सरोवराची सौंदर्यपूर्ति करण्यासाठीं सरोवराच्या मध्यभागीं अेक लहानसें द्वीप अुत्पन्न केलें आहे. त्या ठिकाणीं आम्हीं पोचलों आणि आम्हांला असा कांहीं थण्ड वारा मिळाला कीं, अेका क्षणांत आमचा सर्व ताप व थकवा अुतरून गेला. सरोवराचा कांठ जरा अडचणीचा होता. कांठावर जिकडे तिकडे दगड पसरलेले होते. आणि हा खडा कांठ अुतरून पाण्यापर्यंत जाणें सोपें नव्हतें. तरी अितकें सुंदर पाणी सोडून जाण्याचा कोणाचा मगदूर ! हिंमत करून मी आपला अुतरलों आणि पाण्यांत पडलों. अरर !

हैं काय पाणी कीं हजारो विंचू? मला वाटलें कीं माझ्या बारीक शरीराचा घेरसुद्धां पाण्याच्या थण्डपणानें आंखडून दोनतीन तसू कमी झाला असेल. जीव बचावण्यासाठीं मी जोरानें हातपाय झाडले आणि नन्तरचा आनन्द काय वर्णावा? कांठावर बसलेले वुवा जर रागावले नसते तर कांठाला यायचें मला सुचलेंहि नसतें. मनांत आलें, बाणभट्टानें वर्णन केलेलें अच्छोद सरोवर काय असेंच असेल? मी कादम्बरीमय झालों. त्या वेटाच्या पाठी-मागून नौकाविहार करीत करीत कादम्बरी किंवा महाश्वेता आतां बाहेर पडेल अशा कल्पनातरंगांत मी होतो, अितक्यांत खरेंच वेटामागून अेक सफेत नौका आली; पण हाय हाय! गेलें—माझें सारें काव्य गेलें! बोटींत तर हातांत मासे मारण्याचा चाबूक घेअून दोन सोल्जर बसले होते! मी वाल्मीकि असतो तर या झक मारणाऱ्या (झकझप्मासा) अरसिक गोऱ्यांना दारुण शाप दिला असता. काव्यगगनांतून खालीं अुतरतांच जाणीव झाली कीं, पोटांत कडकडून भूक लागली आहे. पोट भरून जेवलों, डोळाभर झोंप घेतली, हातपाय भरून थकवा अुतरला, रामसिंहाला अुठवून त्याच्या डोक्यावर सामान दिलें आणि रामगड्याकडे निघालों. अशा रीतीनें अर्ध्या दिवसांत हिमालयांतील चौदा मैलांचा प्रवास पुरा झाला.

सच्चित्सुखं तौ तूं परब्रह्म केवळ ॥ १२

भीमतालहून पुढें निघालों. रस्ता सपाट होता. डार्या वाजूला दूर राहुट्यांची रांग दिसत होती. आजारी सोल्जर त्या ठिकाणीं राहातात, असें तपास करतां समजलें. डोंगराच्या माथ्यावर शेवटीं पोचलों. अपार आनन्द झाला आणि चिरपरिचित सपाट भूमि पाहून आम्ही जोरानें चालूं लागलों.

पण हिमालयानें अेकाच दिवसांत जणूं सारेच धडे शिकवून टाकावयाचे असावे त्याप्रमाणें, अभिमानावर पुनः आघात केला. अरेवियन नाअिट्समध्ये किंवा पंचतंत्रांत अेका गोष्टींतून दुसरी गोष्ट फुटते त्याप्रमाणें या पर्वतशिखरावर माण्ड ठोकून बसलेला अेक नवाच डोंगर अुपस्थित झाला. चार मजुरांच्या खांद्यावरील आरामखुर्चीवर अेखादा अमीर बसला असावा त्याच गंभीर भव्यतेनें आणि आपल्या महत्तेचें परिपूर्ण भान असावें अशा स्वाभाविकपणें तो पहाड विराजमान झाला होता. तो जर अुभा राहिला असता तर ? तर मला वाटतें आकाशाचा चांदवा फाटलाच असता !

अेवढा मोठा पहाड चढायचा असल्यामुळें आमच्याजवळच्या सामानसुमानाचा बोजा आम्ही मजुरावर सोपविला, अभिमानाचा भार पायथ्याशींच ठेवला, आणि अगदीं ढगासारखे हलके होअून आम्ही चढूं लागलों. चढ चढ असे थेट संध्याकाळपर्यंत आम्ही चढतच राहिलों.

वाटेंत अेक प्रकारचीं फुलें अुमलत होतीं. आकारानें सदाफुलीच्या फुलासारखीं आणि रंगानें चांगल्या खरपूस तापलेल्या दुधावरच्या सायीसारखीं पिवळट होतीं. सुवासाचा मधुरपणा तर काय सांगावा ? सुवास गुलाबासारखा; पण गुलाबाअितका अुग्र नाहीं. ही लज्जाविनयसंपन्न फुलें बघून मी प्रसन्न झालों. माझा अध्वखेद नाहींसा झाला. अशा सुन्दर आतिथ्यशील फुलांचें नांव समजून घेतल्याशिवाय माझ्याने.

कीं, पहाडांत हा रिवाजच आहे मुळीं. तांदळापिठाची जी तो किंमत घेतो, त्यांतच भांड्याचें भाडेंहि धरून घेतो. तरी पण हा तिथला रिवाज चांगला आहे यांत शंका नाही. कसें वसें रांधून अर्धेमुर्धे खाल्लें; कारण आमचा स्वयंपाक बरोबर जमला नव्हता.

धर्मशाळेची सूरत पाहून बाहेर अुघड्यांत निजण्याचा आम्ही विचार केला आणि पथारी टाकली. अितक्यांत हिमालय म्हणतो, 'हं, हा घ्या नवा धडा.' अशी कांहीं कडक थंडी वाजायला लागली कीं, मंत्रमुग्ध साप जसा आपणहून टोपलींत जाऊन बसतो तसे आम्ही पथारी घेऊन आतां खूबसूरत वाटणाऱ्या त्या खोलीच्या आंत घुसलों, खोलीला अेकसुद्धां खिडकी न ठेवण्यांत धर्मशाळा बांधणाऱ्या कारागिरानें मयासुरापेक्षांसुद्धां अधिक कौशल्य वापरलें आहे, अशी आमची आतां खात्री झाली.

सारा दिवसभर चालचाल केलें होतें. पहिल्या प्रथमच अितका वीस मैल लांबीचा प्रवास झाला होता. रात्रीं पोटांतहि नीट भरती झाली नव्हती. आणि थंडी म्हणजे मी म्हणत होती. त्यामुळें पुष्कळ विनवणी करूनदेखील झोंप जवळ फिरकेना.

निद्रादेवी येथीना म्हणतांना तिच्या नित्यवैरिणी चिन्ता आणि कल्पना हजर झाल्या. मी विचार करूं लागलों. घरदार सोडून, समाजाची सेवा करण्याचें सोडून, पुस्तकें वाचण्याचें सोडून, वर्तमानपत्रांत लेख लिहिण्याचें सोडून, मी कशासाठीं बरें अिकडे आलों? अीश्वरानें मला ज्या स्थानीं ठेवलें तें स्वाभाविक स्थान सोडून या अजाणत्या मुलुखांत मी कां आलों? माझ्यांत वैराग्य अुत्पन्न झालें होतें व हिमालय हें वैराग्याचें माहेरघर आहे म्हणून कां मी येथें आलों असेन? हिमालयांत जर वैराग्य असतें तर त्या गोऱ्या लोकांनीं भीमतालांत जाऊन मासे कां मारले असते? रामगडचा वाणी गिऱ्हाअिकाकडून जास्तींत जास्त फायदा काढण्यासाठीं कां धडपडला असता? खालीं मैदानांत जसे लोक राहातात तसेच लोक या पहाडावरहि आहेत. येथेंहि बायको आपल्या नवऱ्याशीं भांडते, पोस्टमास्तर मुलगा आपलें सांगितलेलें अैकत नाहीं

अशी तक्रार करतो आणि लोक दारांकडून त्यांच्या शक्तीबाहेर कामें करून घेतात. हां, पहाडांत व्यापार वाढलेला नाही, रेल्वे आलेली नाही, वस्ती दाट नाही, आणि या कारणांमुळे समाजांत जी घाण शिरते ती मात्र येथे शिरलेली नाही अेवढी बरीक गोष्ट खरी !

या परक्या मुलखांत माझी भाषा कोणाला कळत नाही, मला कोणी ओळखीत नाही, आप्तअिष्ट कोणी भेटायचा नाही, ज्या वैराग्याकरितां मी येथे आलों त्याचें नांवसुद्धां येथे मिळायचें नाही. या जाणिवेनें मनांत अस्वस्थता वाटूं लागली आणि बाहेर थंडी झोंबत असतांनासुद्धां अेक कांबळे पांघरून मी बाहेर गेलों. हिमालयाच्या प्वासांत सुअीनें शिवलेला कांहींहि कणडा वापरावयाचा नाही, असा माझा निश्चय होता. दिवस-धोतर, अुपरणें व कानाचें रक्षण करण्याकरितां मफलर, अितकेंच मी वापां रीत असें. रात्रीं खालीं अंथरायला अेक चटअी आणि कांबळे बाळगीत असें. आणि पांघरायला पासोडी आणि जांभळया रंगाचा अेक रेशमी कद घेत असे.

बाहेर आलों त्यावेळीं आकाश निरभ्र होतें; नैक्षत्रें अद्भुत कांतीनें चमकत होती. मी हिमालयांत येण्यापूर्वीं माझ्या अेका रसिक मित्रांनीं नव-सारींत असतांना तांच्याच्याबरोबर माझी ओळख करून दिली होती. तारे माझे दोस्त बनले होते. पूर्णिमेच्या चंद्रालाहि न भिणाच्या अशा सर्व तांच्यांना मी ओळखीत होतों. त्यांच्याकडे मी पाहिलें. ते म्हणाले, 'बाबा, भितोस कां ? हा कसला रे परका सुलूख ? काय येथें तुझे कोणी आप्तअिष्ट नाही ? पहा, आम्ही अितके सगळे तुझे दोस्त येथें सुद्धां जसेच्या तसे तुझ्याबरोबरच आहोंत. आणखी दोन घटका दम धरशील तर अितरहि त्या पहाडावरून आत्तां वर येतील. तूं काय आम्हांला विसरलास ? तुझ्या आणि आमच्या जन्मदात्याला काय विसरून गेलास ? कुठें गेला तुझा प्णव मंत्र ? कुठें गेला तुझा गीतापाठ ?

‘मन अेव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥’

‘न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ॥’

‘आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आत्मैव रिपुरात्मनः ॥’

हैं सारें तूंच सांगत होतास ना ? आजच सकाळीं त्या नदीनें तुला काय सांगितलें होतें ? तो पहाड पाहून तुझ्या मनांत काय विचार आले होते ? त्या 'कूजा' फुलांच्या विश्वसेवेचा तुझ्यावर कांहींच कां परिणाम झाला नाही ? नंदादेवीचें दर्शन काय वांया गेलें ? सोडून दे हैं क्षुद्र हृदय-दौर्बल्य. टाकून दे तो मनाचा अुद्वेग ! हिमालयांतहि वैराग्य आढळायचें नाही ही माझी अश्रद्धा अुडून गेली. बाह्यसृष्टि व अन्तःसृष्टीमध्ये तादात्म्य निर्माण झालें; मी शान्त झालों आणि सुखानें निजलों.

सकाळीं अुठून पुढें निघालों. आज आम्हांला अुतरायचें होतें. जितकें चढलों होतो तितकेंच अुतरावें लागलें. रोमन लोकांना आपलें साम्राज्य गमावतांना सुद्धां अितकें दुःख झालें नसेल. किती कष्टानें चढलों होतो तरी शेवटीं अुतरावें लागलेंच. हिमालयांत चालण्याचा अेक नवा अनुभव मिळाला. वर चढतांना थकवा वाटतो खरा; पण तो थकवा क्षणिक असतो; पण सरळ अुतार अुतरतांना जे आयास पडतात, त्यानें मात्र माणसाचे सांधेन् सांधे ढिले होअून जातात. असा अुतरण्याचा अनुभव मिळतांच मीं म्हटलें, 'स्वर्गापर्यंत चढून जायचें असलें तरी हरकत नाही; पण हे विधाता, असा अुतार अुतरण्याची शिक्षा मात्र शिरसि मा लिख, मा लिख, मा लिख ।'

अिकडचा प्रदेश सुद्धां फार रमणीय होता. आपल्या अिकडील सरूच्या झाडांसारख्या चीड व देवदाराच्या भव्य वृक्षांचा घेरावा अनुपम छाया विस्तारीत होता; पण खरी गंमत तर खालीं पडून सुकून गेलेल्या काड्यासारख्या पानांवरून जेव्हां पाय घसरत असे तेव्हां वाटे हंसावें कीं रडावें हेंच समजत नसे.

या प्रदेशांत थोडी शेतीहि होत असलेली दिसली; कारण वाटेंत अेक लहानसें गांव लागलें. तेथें दोनचार शेतकरी धान्याला वारा देत होते. वारा नांवाला सुद्धां नव्हता. म्हणून दोघेजण अेक पासोडी घेअून वारा घालीत होते.

वाटेंत चीडाचीं मोठीं मोठीं फुलें पडलेलीं दिसलीं. या फुलाचें वर्णन करणें अशक्य आहे. फूल नारळापेक्षां मोटें असतें. त्याची पाकळी

चाभळीच्या लांकडापेक्षांही कठीण असते. तरी हें फूल आकारानें फार सुन्दर असतें. अेका देंठाच्या डोक्यामधून चोटाअेवढाल्या असंख्य पाकळ्यांचा जणूं काय अेक कारंजाच फुटलेला असतो; पण रंगाचें कीं वासाचें नांव नाहीं. लांकडाचाच रंग आणि लांकडाचाच वास. देवदार आणि चीड यांसारखे वृक्ष हिमालयालाच शोभायचे. निसर्गाचें विशाल वैभव पाहून मी तर दिङ्मूढच झालों, आणि गाअूं लागलों—

रामा दयाघना क्षमा करुनि मज पाही,

रामा दयाघना० ॥

कोठिल कोण मी न जाणिला हा पत्ता ।

आजवरि अज्ञानें मिरविली विद्वत्ता ।

देहात्मत्वाची स्थिति झाली अुन्मत्ता ।

येअुनि जन्मा रे व्यर्थ शिणविली आशी ।

हेंचि मनिं खाशी—

रामा दयाघना० ॥

खरेंच, जीवन व्यर्थ घालवून मी आशीला माझ्या भारानें मारून टाकलें होतें. जननीलाच नव्हे जन्मभूमीलासुद्धां माझ्या गतायुष्यावद्दल मनांत तिरस्कार अुपजला. अज्ञानामुळें मी विद्वत्तेची प्रौढी मिरवीत होतों; स्वतः अन्धकारांत राहात असून लोकांपुढें प्रकाशाच्या गोष्टी करीत होतों. मी भजन पुढें चालविलें :

करुणासागरा ! राघवा रघुराजा !

विषयीं पांगळा नको करूं जीव माझा

भुलुनि प्रपंचा रे, श्रमुनिश्रमुनि ठायीठायीं,

हरुनि वय जाशी—

रामा दयाघना०

भजनांत लय लागला. मी अुंच स्वरांत ललकारत होतों. पुढें कडवें आलें.

सच्चित्सुख तो तूं परब्रह्म केवळ,

सच्चित्सुख तो तूं परब्रह्म केवळ,

समोरच्या पहाडानें अेकदम गर्जना केली:—

सच्चित्सुख तो तूं परब्रह्म केवळ.

हिमालयाची ती मेघगंभीर गर्जना मला तरी अशरीरिणी वाणी वाटली. खरोखर मी सच्चित्सुखात्मक परब्रह्म आहे ही वास्तव गोष्ट मी विसरून जातों म्हणून मी पामर बनतों. पहा, हा धीरगंभीर हिमालय कशी सच्चित्सुखाची समाधि अनुभवतो आहे! पहा तें समोरचें बर्फ. त्याला अुन्हाळा सारखा अन् हिंवाळाहि सारखा. हें विशाल आकाश पहा. किती शांत आणि अलिप्त ! काय याहून मी वेगळा आहे ?

अद्वैताच्या मस्तींत मी धुंद झालों आणि पीअुडा केव्हां आलें तें मला कळलेंहि नाहीं. पीअुडाचें पाणी फार वाखाणलें जातें. क्षयरोगी येथील पाणी पिण्यासाठीं मुद्दाम नेतात. पीअुडा येथें आम्ही स्वयंपाक करून खाल्लें, थोडा आराम केला आणि पुढें निघालों. आणखी परत आला अुतार ! माझ्या गुडव्यांत कळा येअूं लागल्यामुळें वेदना व्हायला लागल्या, आणि त्यामुळें मी देहधारी आहे ही वृत्ति फिरून जागृत झाली. हळुहळूं आसपासची सुंदरता मी पुनः न्याहाळूं लागलों.

हिमालयाची शेती पहाण्यासारखी असते. पसरट टेकडी असेल. तेथें शिखरापासून पायथ्यापर्यंत दोन दोन चार चार हात रुंद पायऱ्यासारखे वाफे बनवितात आणि त्यांत हातानें अुकरून धान्य पेरतात. नदीला बांधलेला घाट जसा दिसतो तसा या शेतांचा देखावा दिसतो. विशारद नांवाच्या कोणा बंगाली गृहस्थानें आसपास पुष्कळ जमीन खरेदी केली आहे आणि तिच्यांत सफरचंद, पीच, अॅप्रिकॉट, अकरोड वगैरे निरनिराळ्या जातीचीं फळें तो काढतो. या धनलोभ्यानें रस्त्यावर अेक विशारद हॉटेलहि अुघडलें आहे.

जेथें अुतार संपला तेथें अेक झुलता पूल लागला. त्या पुलाला लोधियाचा पूल म्हणतात. पुलाखालचे दगड पहाण्यालायक आहेत. नदीच्या प्रवाहानें घासून गेलेल्या दगडांचा आकार मोठा मजेचा दिसत होता. पाण्यांत जेथें भोंवरा होत असेल, तेथें तळचे सुटे दगडसुद्धां गोल गोल

फिरून फिरून तळच्या दगडांत जे खोल खोल खड्डे करतात, त्यांचा देखावा मनोवेधक असतो.

या पुलाखालीं मला अेक साप दिसला. त्याची नोंद येथें अेवढ्याचसाठीं करीत आहे कीं, हिमालयाच्या घनदाट जंगलांत आणि भिन्न भिन्न प्रदेशांत मी जो दोन तीन हजार मैलांचा प्रवास केला त्या प्रवासांत फक्त दोनच साप माझ्या पहाण्यांत आले; अेक येथें आणि दुसरा गंगोत्रीजवळ.

आतां पुनः चढण आली. दूरवर अेक पहाडी शहर दिसूं लागलें. तें आल्मोडा कीं मुक्तेसर याचा मला निश्चय करतां येअीना. संध्याकाळ होअूं लागली आणि अखेर आम्ही आल्मोड्यानजीक येअून टेपलां. तेथें अेक चुंगीघर होतें. चुंगीघर म्हणजे जकातीचें नाकें. येथेंच अेक गाडीरस्ता आम्ही बघितला. हिमालयांत गाडीरस्ता ही सुधारणेची परिसीमा म्हटली जाते. आपल्याअिकडे अेखाद्या बादशाही शहरांत संगमरवरी फरशीचा रस्ता असला तर त्या रस्त्यासंबंधीं लोक ज्या अुत्साहानें आणि आदरानें बोलतात, तितक्याच अुत्साहानें आणि अदबानें पहाडी लोक या 'कोर्ट रोड'संबंधीं बोलतात. शेजारींच मुसलमानांचें कबरस्थान होतें. पहाडाच्या वन्य शोभेंत या पांढऱ्या पांढऱ्या कबरी अप्रिय वाटत नव्हत्या. बहुत करून मुसलमान लोक निसर्गशोभा विघडवीत नाहींत. संध्याकाळच्या वेळीं या कबरी अेखाद्या गायीचा कळप चरून येअून निवांतपणें रवंथ करीत बसला असावा, तशा दिसत होत्या.

सदतीस मैलांचा प्रवास सहीसलामत केला; पण शेवटीं आम्ही चकलों; आल्मोड्याला अर्धी प्रदेशिणा घातली. रस्ता सोडून लोकांचीं आंगणें तुडवून, कित्येक अुकिरडे ओलांडून शेवटीं सात वाजतां आम्ही बाजारांत पोचलों. बाजारचे रस्ते फरशीचे आहेत. तेथें हिल् ब्रॉअीज् स्कूल कुठें आहे याचा तपास काढीत काढीत स्वामी आनन्दांच्या घराजवळ येअून पोचलों. ते घरीं नव्हते. कुठें तरी फिरायला गेले असावे. हरखदेव नांवाचा अेक मुलगा घरांतून बाहेर आला. त्यानें आमचा सत्कार केला आणि तो म्हणाला, "या, आंत या; या खाटेवर बसा; मी स्वामींचा

शिष्य आहे. ते बाहेर गेले आहेत, आत्ता येतील. त्यांनी सांगितले होते की, काकाजी यायचे आहेत; तुमच्यापैकी काकाजी कोण ? ” थोड्या वेळाने स्वामी आले. बडोद्यांत स्वामींना पाहिले होते तसे ते नव्हते. लांबच लांब दाढी, लांबच लांब शेंडी, त्यावर एक फिक्या भगव्या रंगाचा मफलर आणि लांब पांढरी शुभ्र कफनी घातलेली एक मूर्ति, टोक असलेली एक लांब काठी हातांत घेऊन माझ्या पुढे येऊन अुभी राहिली. आम्ही प्रेमपूर्वक भेटलो. बुवा तर प्रेमाने रडू लागले. मी पाहिले की, स्वामींना मराठीत अस्वलितपणे बोलतां येत नव्हते. प्रत्येक वाक्यांत मध्येमध्ये येणाऱ्या हिंदी शब्दांना मागे सारतांना त्यांना श्रम पडत होते.

रात्री आम्ही काय खाल्ले, किती वाजेपर्यंत बोलत बसलो आणि केव्हां निजलो ते मला विलकूल आठवत नाही. अेवढे मात्र स्मरते की त्याकाळी स्वामी पुरश्चरण करीत होते म्हणून दुधावरच राहात असत. ते कांहींहि खात नव्हते, अितकेच नव्हे तर पाणीसुद्धा पीत नव्हते. आम्हांला अशी झोप आली की जणू निर्विकल्प समाधीच.

आल्मोडा हें हिमालयाच्या अेका शाखेवर बांधलेलें माणसांचें घरटें आहे. आल्मोड्याची हवा फार प्रख्यात आहे. दूरदूरचे क्षयरोगी अेरिल ते आक्टोबरच्या दरम्यान येथें येअून राहातात. चीडच्या भपकेदार आणि अुंच अुंच झाडांच्या जंगलामधून सूं सूं करीत येणाऱ्या वाऱ्याचें ते सेवन करतात व राणीनौला नांवाच्या अेका झऱ्याचें पाणी पितात. या ऋतूंत वाटेल त्या रस्त्यानें फिरायला जा, या आजारी लोकांचें अेखादें टोळकें जगण्याच्या अिच्छेनें मोठ्या कष्टानें दम टाकीत आणि पोटांत प्राण भरीत असलेलें नजरेस पडायचेंच. राजयक्ष्म्याची ही फिकी प्रजा आणि आजू-बाजूची लावण्यवती सृष्टि यांच्यातील तफावत परवशता व स्वतंत्रता यांच्यामधील भेदाअितकीच दिसे. हें शहर जिल्ह्याचें तसेंच कुमाअू परगण्याचें मुख्य ठिकाण आहे. येथें ब्रिटिश न्यायकचेरी आहे, छावणी आहे. पादऱ्यांच्या तर्फे चाललेलें अेक कॉलेजहि आहे. हे लोक अेक मोठी वसाहत करून राहिलेले आहेत. येथून सदतीस मैलांवर नैनीताल नांवाची अेक गंधर्वनगरी असल्यामुळें आल्मोडा गोऱ्यांच्या आक्रमणापासून बचावले आहे.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं अुठून आम्ही फिरायला गेलों. अुन्हाळ्याचे दिवस होते. तरीहि आपल्या अिकडच्या हिंवाळ्यापेक्षांसुद्धां तिकडे अधिक थंडी होती. आसपासच्या प्रत्येक दरींत पांढरे पांढरे ढग आळशासारखे निजले होते. वर आकाश निरभर होतें. अुत्तरेकडे नंदादेवीचें शिखर सूर्याच्या तरुण किरणांच्या योगानें सुवर्णमंदिराप्रमाणें झळकत होतें. जेथें सूर्यकिरण अजून पोचले नव्हते त्या ठिकाणीं अरुणसदृश रक्तिमा अुपेलाहि लाजविण्याजोगी होती. हिमालयाच्या घरीं शिखरांचें दारिद्र्य नाहीं, तरी नंदादेवीचें सौंदर्य असें काहीं आहे कीं, हिमालयाला-सुद्धां त्याबद्दल अभिमान वाटत असावा असें वाटतें. आणि म्हणूनच

या शिखराची प्रतिष्ठा संभाळण्यासाठीं अखाद्या अनुचरापरमाणें नंदा-कोटाचें शिखर त्याच्याजवळच अुभें आहे. नंदादेवीचें वर्णन मी काय करावें? पूर्वमन्वन्तराच्या मार्कण्डेय ऋषींनीं या देवीचें जें वर्णन केलें आहे तेंच येथें देणें पुरसें नाहीं काय?

कनकोत्तम कान्तिस्सा सुकान्तिकनकाम्बरा ।

देवी कनकवर्णाभा कनकोत्तमभूषणा ॥

या देवीच्या अुपासनेवर ऋषींची अितकी श्रद्धा आहे कीं, ऋषी म्हणतात:—

नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा ।

सा स्तुता पूजिता ध्याता वशीकुर्याज्जगत्त्रयम् ॥

आम्हाला नन्दादेवीच्या दिशेकडेच फिरायला जाणें अुचित वाटलें. हिमालयांत ठिकठिकाणीं देवींचा वास आहे. शाअीदेवी, धूरादेवी, सीतली-देवी, आणि पाताळदेवी या चार देवी आल्मोड्याच्या चारी दिशांचें रक्षण करतात. हिंदु समाजनेत्यांची दृष्टि कांहीं अद्भुत आहे. जीवनाच्या दरेक अंगाशीं ते कोणत्या नाकोणत्या तरी रीतीनें धर्माचा संबंध जोडून देतात ! आल्मोडा शहर स्वतंत्र राखायचें असेल तर आसपासचीं हीं चार स्थानें पवित्र राव्या म्हणजे,

सैपा परसन्ना वरदा नृणां भवीत मुक्तये ।

आणि या ऋषिवचनाचा अनुभव लोकांना सर्वकाळीं आला आहे. शत्रू चढाओी करून आला म्हणजे सर्व जवानमर्द घराबाहेर पडून या चारी देवळांच्या ठिकाणीं अेकत्र होत, आणि हीं चारी स्थानें हातांत आहेत तोंवर विशाद काय शत्रूची कीं ते आल्मोड्याला चीड किंवा देवदाराच्या काडीरुपी केसालाहि धक्का लावतील ?

आम्ही अस्कोटच्या रस्त्यानें चीडचें जंगल पहायला गेलों. मध्यें अेका लहान टेकडीवर तुरुंग दिसला. स्वामींनीं मला सांगितलें कीं, बंगालचे सुप्रसिद्ध पुढारी अश्विनीकुमार दत्त यांना याच तुरुंगांत ठेवण्यांत आलें होतें. चीडचें जंगल संपवून आम्ही अखेर बलढौटी नामक डोंगरावर आलों. या स्थानालाच अेकेकाळीं अंग्रज सरकारनें 'सिमला'

वनविण्याचा विचार केला होता. स्वामी विवेकानन्द अमेरिकेला जाऊन परत आले तेव्हां त्यांनी याच ठिकाणी अद्वैताश्रमाची स्थापना करण्याचें ठरविलें होतें; पण ज्या दिवशीं त्यांनी या स्थानाची सरकारकडे मागणी केली त्याच दिवशीं तिथल्या कमिशनरनें तें स्थान पादऱ्यांना देऊन टाकलें असें मी ऐकलें. येथें वाटविलेल्या पहाडी लोकांची वसाहत आहे. हरखदेव म्हणाला, 'काकाजी, देखिये अस पादडियोंकी चालाकी ! जत्र यहां के लोगोंको आसाआ बना लेते हैं, तत्र उनको दूसरे प्रांत में ले जाते हैं, और दूसरे प्रांत के बिटलाये हुअे लोगोंको यहां लाकर रखते हैं, ताकि समाज के साथ उनका संबंध टूट जाय और लोगों में भी अिन पादडी-ओंके खिलाफ द्वेष पैदा न हो. हमारे प्रांतमें से कितने लोग आसाआ हो गये अिसका पता नहीं रहता, और दूसरे प्रांत के अितर लोगों को आसाआ बने हुअे देखकर अस प्रांतके लिये भी हम में नफरत पैदा होती है.' हरखदेवाची ही चाणाक्ष टीका ऐकून मला मोठी गंमत वाटली. तेथून आम्ही खालीं पाताळदेवीच्या वाजूला अुतरलों. साडेसात वाजायला आले होते आणि आम्ही जेव्हां अुतरत होतों, तेव्हां दरींत झोपाळलेले ढग शाळेंत जाणाऱ्या मुलाप्रमाणें डोळे चोळीत चोळीत अुत्तरेकडील हिमप्रदेशाच्या शाळेकडे जाऊं लागले होते. पाताळदेवीचें स्थान साधूंना राहाण्यासाठीं विशेष अनुकूल आहे. येथें पुष्कळ अेकांत आहे. पाण्याचा सुन्दर झरा आहे व काळीज थिजवून टाकणाऱ्या पहाडी झंझावातापासून हें स्थान सुरक्षित आहे. पहाडाच्या या वाजूला येथेंच अेक अेकाकी वृक्ष आहे, आणि तो अितका मोठा आहे कीं, दूरदूरच्या पहाडांवरूनहि तो दिसतो. सिंहगडावर तानाजीच्या खिंडीला जें महत्त्व आहे, तेंच येथें या पाताळदेवीच्या स्थानाला आहे. पाताळदेवीहून चढत चढत आम्ही स्वस्थानीं परत आलों. मला भूक अशी कांहीं सपाटून लागली होती कीं, कोंवळे कोंवळे दगड वेंचून खाल्ले असते तरी तेसुद्धां पचून गेले असते याविषयीं मला शंका नव्हती.

घरीं नेपाळी भिस्त्यानें पाणी तयार ठेवलें होतें, तें घेऊन आम्हीं स्नान केलें. सारा थकवा अुतरला आणि पुनः आणखी दहा मैल चालूं अितका अुत्साह वाटूं लागला. आम्ही नित्यपाठ पुरा केला, अितक्यांत

हरखदेव खायचें घेअून आला. त्यांत 'ओगल' नांवाच्या अेका जंगली वियांच्या पिठाचा शिराहि होता. दुपारीं आम्ही हिल वॉजीज स्कूलचे चालक हरिराम पांडे वकील यांना भेटायला गेलों. हरिराम पांडे अेक सात्विक आणि संस्कारी गृहस्थ आहेत. सामान्य आदरसत्काराचीं प्रश्नोत्तरे ज्ञाल्या-नन्तर हिल् स्कूलानें सरकारी ग्रँट घ्यावी कीं न घ्यावी याविषयीं त्यांनीं मला सल्ला विचारला. मी सांगितलें, 'ग्रँट मुळींच न घेण्यांत शहाणपणा आहे. अेवढ्याशा मदतीखातर आपण आपली स्वतंत्रता गमावतीं; आणि अिन्स्पेक्टरला खूष करण्याची वृत्ति अेकदां आपल्यांत शिरली कीं प्रजाहित कशांत आहे याचा विचारहि मग राहात नाहीं. सरकारचें धोरण तर स्पष्ट आहे : Your money, our control ! पांडे साहेबांना हें शेवटचें सूत्र बरेंच आवडलें आणि त्यांनीं ग्रँट न घेण्याचा निश्चय केला. मग त्यांनीं अत्यन्त विनयपूर्वक मला विचारलें, 'आपण मंडळी साधू होअून फिरतां त्याअेवजीं समाजसेवा केलीत तर काय वाअीट ? साधू लोकांनीं निष्कारण अिकडेतिकडे फिरून समाजाला बोजारूप कां व्हावें ?' त्यांना काय माहीत कीं, समाजसेवेचे भूत त्यांच्याहून अधिक मला लागलें होतें. आणि त्यांतून सुटण्यासाठींच मी अिकडे हिमालयांत आलों होतो ? समाजसेवा करायलासुद्धां अधिकार लागतो. आज अनधिकारी लोक सेवेचें कार्य हातीं धरून समाजांत जो घोंटाळा अुत्पन्न करतात, तें त्यांनीं सोडून दिलें तरीसुद्धां समाजाची मोठ्यांत मोठी सेवा होअील. युरोपांतल्याप्रमाणें आपल्या अिकडेसुद्धां समाजसेवेला धंद्याचें रूप येअील कीं काय अशी भीति वाटते. विलायतेंत अेके काळीं बॅरिस्टर हा अेक मोठा समाजसेवक होता. तोच आज अशिलांचें रक्त शोधून पिणाऱ्या जळूसारखा होअून बसला आहे. मी वकीलसाहेबांना म्हटलें, 'आपण समाजसेवा करीत आहांत, त्यांत आपल्याला असा अनुभव आला नाहीं का कीं कित्येक फुकटे लोक जर मध्येंच निष्कारण गडबड न करतील तर आपलें काम कमी मेहेनतीनें आणि अधिक चांगलें होअील ?' त्यांनीं अुत्तर दिलें, 'अहो, हा अनुभव पदोपदीं येत असतो. सारी शक्ति अशा नालायक लोकांचा विरोध म्हणून पाडण्यांतच खर्च होते; आणि शेवटीं माणूस निराशावादी बनतो.' मी म्हटलें, 'तर

मग या बाबतींत आम्ही लोक तुम्हाला अभयदान देतो हें काय कमी आहे ? आत्मोन्नति आणि समाजसेवा यांच्यांत विरोध नाही. तरी पण असा काल्पनिक विरोध आहे असे मान्य करून मी सांगतो. की, आत्मोन्नति साधणे हेंच प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. समाजसेवे-संबंधी तसें म्हणतां येणार नाही. समाजसेवेत फारच कुशलता लागते. ती अेक प्रकारची कसरत आहे. आपलेहि पतन होणार नाही आणि समा-जहि निष्प्राण आणि परावलंबी बनणार नाही हा आदर्श संभाळूनच समाजसेवा करणे योग्य. नाही तर धर्म करतां अर्धमाची भर व्हायची.' पांडेजी कांहीं बोलले नाहीत. कदाचित् त्यांचें समाधानहि झालें असेल. आल्मोड्याच्या हवेसंबंधी बोलतांना ते म्हणाले, 'तुमच्या 'मैदानां'तील लोकांना सांगा की, क्षयरोग नाहीसा करण्यासाठीं येथें यायचें असेल तर रोगाची सुरवात असतांनाच येथें येण्यांत लाभ आहे. पुष्कळ लोक शेव-टच्या घटकेला येथें येतात आणि अिथली तीक्ष्ण हवा न सोसल्यानें निष्का-रण मृत्युमुखीं पडतात. अेवढा माझा सन्देश जरूर 'देशां'तील लोकांना पोचवा.' पुस्तकांचा मला कंटाळा आला होता तरीसुद्धां त्यांच्या येथील 'शब्द कल्पद्रुमा'च्या मोठमोठ्या भागांवर माझी लोभी नजर ठरल्या-वांचून राहिली नाही.

परत येतांना आशाबाबू नांवाच्या अेका बंगाली गृहस्थाच्या येथें आम्ही गेलों. ते स्वतः ब्राह्ममतानुयायी (प्रार्थनासमाजी) होते. त्यांच्या-बरोबर वेदान्त, तंत्र, शक्तिपूजा आणि ब्राह्मधर्म यांवर खूप चर्चा झाली; आणि संध्याकाळ होतांच आम्ही 'गॅनाअीट' टेकडीवर गेलों. तेथून चहूंबाजूचा देखावा भव्य आणि मनोहर वाटत होता. नन्दादेवीनें संध्याकाळचें पीतवस्त्र धारण केलें होतें; आणि ती संध्येला आशीर्वाद देअून निरोप देत होती. चांदण्या चमकूं लागल्या; आकाशगंगेंत हंस स्नान करीत होता. पुष्कळ देवहि जलविहार करीत होते. त्यांच्या दर्शनानें पावन होअून हळूहळू आम्ही खालीं आलों.

घरीं भिस्ती भक्तिभावपूर्वक स्वामींच्याजवळ गीता शिकण्याची वाट पहात होता. सकाळचा नोकर संध्याकाळीं प्रिय शिष्य झालेला

हरखदेव खायचें घेअून आला. त्यांत 'ओगल' नांवाच्या अेका जंगली वियांच्या पिठाचा शिराहि होता. दुपारीं आम्ही हिल वॉजीज स्कूलचे चालक हरिराम पांडे वकील यांना भेटायला गेलों. हरिराम पांडे अेक सात्विक आणि संस्कारी गृहस्थ आहेत. सामान्य आदरसत्काराचीं प्रश्नोत्तरे ज्ञाल्या-नन्तर हिल् स्कूलानें सरकारी ग्रँट घ्यावी कीं न घ्यावी याविषयीं त्यांनीं मला सल्ला विचारला. मी सांगितलें, 'ग्रँट मुळींच न घेण्यांत शहाणपणा आहे. अेवढ्याशा मदतीखातर आपण आपली स्वतंत्रता गमावतीं; आणि अिन्स्पेक्टरला खूष करण्याची वृत्ति अेकदां आपल्यांत शिरली कीं प्रजाहित कशांत आहे याचा विचारहि मग राहात नाहीं. सरकारचें धोरण तर स्पष्ट आहे : Your money, our control ! पांडे साहेबांना हें शेवटचें सूत्र बरेंच आवडलें आणि त्यांनीं ग्रँट न घेण्याचा निश्चय केला. मग त्यांनीं अत्यन्त विनयपूर्वक मला विचारलें, 'आपण मंडळी साधू होअून फिरतां त्याअेवजीं समाजसेवा केलीत तर काय वाअीट ? साधू लोकांनीं निष्कारण अिकडेतिकडे फिरून समाजाला बोजारूप कां व्हावें ?' त्यांना काय माहीत कीं, समाजसेवेचे भूत त्यांच्याहून अधिक मला लागलें होतें. आणि त्यांतून सुटण्यासाठींच मी अिकडे हिमालयांत आलों होतो ? समाजसेवा करायलासुद्धां अधिकार लागतो. आज अनधिकारी लोक सेवेचें कार्य हातीं धरून समाजांत जो घोंटाळा अुत्पन्न करतात, तें त्यांनीं सोडून दिलें तरीसुद्धां समाजाची मोठ्यांत मोठी सेवा होअील. युरोपांतल्याप्रमाणें आपल्या अिकडेसुद्धां समाजसेवेला धंद्याचें रूप येअील कीं काय अशी भीति वाटते. विलायतेंत अेके काळीं बॅरिस्टर हा अेक मोठा समाजसेवक होता. तोच आज अशिलांचें रक्त शोषून पिणाऱ्या जळूसारखा होअून बसला आहे. मी वकीलसाहेबांना म्हटलें, 'आपण समाजसेवा करीत आहांत, त्यांत आपल्याला असा अनुभव आला नाहीं का कीं कित्येक फुकटे लोक जर मध्येंच निष्कारण गडबड न करतील तर आपलें काम कमी मेहेनतीनें आणि अधिक चांगलें होअील ?' त्यांनीं अुत्तर दिलें, 'अहो, हा अनुभव पदोपदीं येत असतो. सारी शक्ति अशा नालायक लोकांचा विरोध म्हणून पाडण्यांतच खर्च होते; आणि शेवटीं माणूस निराशावादी बनतो.' मी म्हटलें, 'तर

मग या वावतींत आम्ही लोक तुम्हाला अभयदान देतो हें काय कमी आहे ? आत्मोन्नति आणि समाजसेवा यांच्यांत विरोध नाही. तरी पण असा काल्पनिक विरोध आहे असे मान्य करून मी सांगतो की, आत्मोन्नति साधणे हेंच प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. समाजसेवे-संबंधी तसे म्हणतां येणार नाही. समाजसेवेत फारच कुशलता लागते. ती अेक प्रकारची कसरत आहे. आपलेहि पतन होणार नाही आणि समाजहि निष्प्राण आणि परावलंबी बनणार नाही हा आदर्श संभाळूनच समाजसेवा करणे योग्य. नाही तर धर्म करतां अर्धमाची भर व्हायची.' पांडेजी कांहीं बोलले नाहीत. कदाचित् त्यांचें समाधानहि झालें असेल. आत्मोड्याच्या हवेसंबंधी बोलतांना ते म्हणाले, 'तुमच्या 'मैदानां'तील लोकांना सांगा की, क्षयरोग नाहीसा करण्यासाठीं येथें यायचें असेल तर रोगाची सुरवात असतांनाच येथें येण्यांत लाभ आहे. पुष्कळ लोक शेवटच्या घटकेला येथें येतात आणि अिथली तीक्ष्ण हवा न सोसल्यानें निष्कारण मृत्युमुखीं पडतात. अेवढा माझा सन्देश जरूर 'देशां'तील लोकांना पोचवा.' पुस्तकांचा मला कंटाळा आला होता तरीसुद्धां त्यांच्या येथील 'शब्द कल्पद्रुमा'च्या मोठमोठ्या भागांवर माझी लोभी नजर ठरल्या-वांचून राहिली नाही.

परत येतांना आशाबाबू नांवाच्या अेका बंगाली गृहस्थाच्या येथें आम्ही गेलों. ते स्वतः ब्राह्ममतानुयायी (प्रार्थनासमाजी) होते. त्यांच्या-बरोबर वेदान्त, तंत्र, शक्तिपूजा आणि ब्राह्मधर्म यांवर खूप चर्चा झाली; आणि संध्याकाळ होतांच आम्ही 'गॅनाअीट' टेकडीवर गेलों. तेथून चहूंबाजूचा देखावा भव्य आणि मनोहर वाटत होता. नन्दादेवीनें संध्याकाळचें पीतवस्त्र धारण केलें होतें; आणि ती संध्येला आशीर्वाद देअून निरोप देत होती. चांदण्या चमकूं लागल्या; आकाशगंगेंत हंस स्नान करीत होता. पुष्कळ देवहि जलविहार करीत होते. त्यांच्या दर्शनानें पावन होअून हळूहळू आम्ही खालीं आलों.

घरीं भिस्ती भक्तिभावपूर्वक स्वामींच्याजवळ गीता शिकण्याची वाट पहात होता. सकाळचा नोकर संध्याकाळीं प्रिय शिष्य झालेला

पाहून मला हर्षाचा अुमाळा आला. थोड्या वेळाने श्रद्धाधन दरजी सांजीजीहि आला. या माणसाने जुगारीत आपल्या आयुष्याचे खोबरे केले होते. स्वामींच्या सहवासामुळे त्याच्यात अपरतीचा अुदय होऊ लागला होता. मी स्वामींना म्हटले, “ आज ‘ अपिचेत्सुदुराचारो ’ या श्लोकावर प्रवचन करा. ”

अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

या श्लोकाचे रहस्य स्वामींनी हिन्दीत जेव्हां समजावून दिले, तेव्हां सांजीजीचा कंठ दाटला. तो म्हणाला, ‘ नहि सामीजी, हम अभी शुद्ध नहि हुअे. हमको अबभी कभी कभी मोह होता है. पाप हमारे दिलमें घुस आता है. ’ माझ्या मनांत विचार आला, ‘ आपले धर्मोपदेशक दक्षिणेच्या मार्गे मरत असतात. अशा गरीब लोकांना धर्माची खैरात कोण करील ? आश्वासनाचा बोल कोण अैकवील ? पतितांना अस्पृश्य समजून आपले धर्मोपदेशक स्वतः अस्पृश्य बनले आहेत आणि त्यांनी हिंदु धर्माचे पतित-पावनत्व बुडवून टाकले आहे. गुहक आणि शबरीला आपले म्हणणाऱ्या रामचंद्राची ही भरतभूमि राहिली नाही. ’ अशा विचारांत मी पथारीवर पडलों. बाहेर सूंसू करीत वाहाणारा वारा माझ्या विचाराशी ताल धरीत होता.

हिमालयांत जाअून आलेल्या माणसाला सर्वजण अकच पश्र विचारतात, ' तिथें तुम्हाला कोणी साधू महात्मा भेटले काय ? ' लोक काय समजतात तें मला कळत नाहीं. लोकांना असें वाटतें कीं, हिमालयांत झाडांच्याअैवर्जीं साधू लोकांचेंच जंगल अुगवतें ! मी जसा हिमालयांत गेलों होतों तसेच पुष्कळ साधू हिमालयांत जातात. जसा तो हॉटेलवाला विशारद तेथें जाअून राहिला आहे, तसे कित्येक साधूहि हिमालयांत जाअून राहातात खरे; पण लोकांना असले साधू नको असतात. तसे साधू तर त्यांच्या घरींदेखील भिक्षा मागायला येतात. त्यांना हवे असतात त्रिकाळज्ञानी, चमत्कार करून दाखविणारे आणि कांहींहि न खातां जगणारे महात्मे ! ज्यांच्या पायां पडतांच मोक्ष मिळेल, किंवा किमयेची अेखादी अजब युक्ति, किंवा कांहीं नसलें तर शेवटीं अेखाद्या रोगावर जडीबुट्टी तरी अनायासें मिळेल ! राजकारणाची गोडी असणारे लोक विचारतात, ' हिंदुस्थानचें भविष्य काय आहे याविषयीं हिमालयांतील साधूंच्याकडून तुम्हाला कांहीं कळलें आहे का ? '

अशा सगळ्या पश्रांचें अुत्तर मी अेकाच वाक्यांत देअून टाकतों. मी साधूंच्या शोधार्थ हिमालयांत गेलोंच नव्हतों. अुपदेश म्हणून जें कांहीं मला मिळालें होतें, तेवढेंच मला पुरेसें होतें. माझी साधना मलाच करायची होती. परान्न खाअून कोणाचें आश्रित राहाणें हें जसें लज्जास्पद आहे, तशीच अेखाद्या साधूंच्या तपश्चर्येमधून भीक मागून अेखादा तुकडा आपल्याला मिळावा आणि त्यावर आपण सुखी व्हावें अशी अिच्छा-देखील आध्यात्मिक कंगाली दाखविते. साधूंच्या दर्शनानें आपलें हृदय पवित्र व्हावें, त्यांचें वैराग्य आपल्यांत अुत्पन्न व्हावें, त्यांची अीश्वरावरील निष्ठा आपल्यांत जागावी, आणि त्यांच्याअितकीच तपश्चर्या करण्याचें आपल्यांत निश्चयचळ यावें, अशी अिच्छा शरणें योग्य आहे; पण त्यांचा पश्राद

म्हणून आपल्याला कांहींतरी मिळावें आणि अनायासें, विनाश्रम आपण सुखी व्हावें अशी अिच्छा धरण्यांत पामरताच आहे. बाजारांतून भाजी घ्यायच्या वेळीं तोल पुरा झाल्यावर 'दोनचार बटाटे किंवा मिरच्या वर टाक' असे मागणारे; देशसेवेविषयीं सामान्य शिपायाची योग्यता असतांना, 'माझ्या सेवेतूनच राष्ट्राला स्वातंत्र्य मिळणार असेल तरच मी माझे बलिदान करीन, नाही तर नाही' असें म्हणणारे; अंग्रज लोकांना मागून मागून हैराण करून स्वराज्य मिळवूं अशी अुमेद धरणारे; त्याचप्रमाणें महात्म्यांचा चरणस्पर्श किंवा वस्त्रस्पर्श करून, अथवा त्यांचें अुष्टे खाऊन त्यांच्या तपश्चर्येचा थोडासा अंश विजेप्रमाणें आपल्यांत सहज यावा असें अिच्छणारे; सारेच रंक आहेत. मेहेनत केल्यावांचून मोक्ष मिळता तर त्या मोक्षाची किंमत काय ? आणि त्याला मोक्ष तरी कसा म्हणावा ?

साधूंच्याविषयीं आपल्या लोकांत फारच विचित्र समजुती असलेल्या दिसतात. कित्येकांना साधु म्हणजे अेखादी जिवती जागती जडीबुट्टी अथवा मंत्र आहे असें वाटतें; आणि कित्येकांना ते दुनियेला झुलविणारे, दोंग करणारे आणि 'फुकटचें खाऊन मशीद जवळ करणारे' आळशी टक वाटतात. कारण ते कसलीहि समाजसेवा करीत नाहीत. तसेंच द्रव्योपार्जनहि करीत नाहीत. अेका राष्ट्रभक्तानें माझ्याजवळ आपली अेक अिच्छा प्रकट केली होती कीं, या साऱ्या साधूंना पकडून त्यांची अेक फौज तयार करावी आणि त्यांना कवायत शिकवून अंग्रजांशीं लढायला लावावें. साधूंची संख्या वावन्न लाख आहे हें आज हिंदुस्थानांत सर्वांना माहीत आहे; आणि अर्थशास्त्र जाणणाऱ्या आमच्या विद्वान लोकांनीं राष्ट्राच्या शक्तीचा अितका अपव्यय कां म्हणून सहन करावा ? म्हणून या वावन्न लाख साधूंचे काय करावें याच अेका चिन्तेनें कित्येक देशहितचिंतक कृश होत आहेत ! संसार असार आहे, त्यांत 'अेक रोटी और दो लंगोटी'चीच गरज ठेवून निर्लेप राहा, आणि हरिनाम घ्या किंवा आत्मचिन्तन करा, 'असें म्हणणाऱ्या साधूंना, खाकी पोपाख चढवून, त्यांच्या हातांत बंदूक व संगीन देऊन आणि कमरपट्ट्याला प्राणघातक दारूगोळ्यांचीं काडतुसें बांधून 'लेफ्ट राअिट लेफ्ट-' करीत, चालायला लावले आहे, हें दृश्य हिंदुधर्माचा विजय दाखवील, नाही ?

आजचे साधू आदर्श आहेत असें कोणीच म्हणणार नाही. खाकीबाबा नेहमीं म्हणत, 'जैसा जुग वैसा जोगी.' जोगी कांहीं अस्मानांतून उतरत नाहीत किंवा जमिनींतूनहि उगवत नाहीत. त्या त्या काळच्या समाजांतूनच ते उत्पन्न होतात. आपलेच दोष साधूंच्यांत उतरलेले पाहून सांसारिक लोकांना अितकें आश्चर्य कां वाटावें बरें? साधुवर्गाला सुधारायचें असेल तर प्रथम समाजालाच सुधारावें लागेल, म्हणजेच प्रत्येकानें स्वतःचे स्वतःलाच सुधारावें लागेल. आपण सगळे साधू सारखेच समजतो. त्यांच्यांत मिसळून कोणी त्यांना तपासलें आहे? कित्येक साधूलोकांत तुम्हां संसारी लोकांपेक्षां अधिक खानदानी, अधिक भूतदया, अधिक अुद्यमशीलता असते. त्यांना जितकें दुनियेचें ज्ञान असतें, तितकें ज्ञान मिळवायला तुमच्या सगळ्या लायबरन्या तुम्ही पालथ्या घातल्या तरी पुरे नाहीं होणार !

अेके दिवशीं सकाळीं आम्ही लवकर उठून 'गॅनाभीट' टेकडीवर फिरायला गेलों होतो आणि तिथल्या अेका देवदार वृक्षाखालीं अिमर्सनच्या 'सर्कल्स'वर गप्पा मारीत होतो. अितक्यांत अुजव्या बाजूला दूर ढगांनी झांकलेला अेक लहानसा कोट दिसला. मी स्वामींना विचारलें, 'तें लहान बेटासारखें काय दिसतें आहे? अेखादें देअूळ किंवा साधूंचा आखाडा तर नव्हे?' स्वामी म्हणाले, 'हाच तो खाकीबाबांचा खगमरा कोट. आपण दुपारीं तेथें जाअूं. खाकीबाबा अेक दिव्य पुरुष आहेत. मी पुष्कळवेळां त्यांच्याकडे जातो. अेकादशी दिवशीं रात्रभर त्यांच्याकडे भजन चालतें. तेथें अेक बंगाली साधु येतो. तो जितका भक्त आहे तितकाच अप्रतिम गाणारा आहे.'

ठरल्याप्रमाणें दुपारीं आम्ही खाकीबाबांच्या दर्शनाला गेलों. आत्मोड्याच्या पाअूलवाटेवरून अुतरून अेका नौला(झन्या)पाशीं आम्ही गेलों. त्याचें साखरेसारखें गोड पाणी प्यालों, आणि खगमरा टेकडी चढून 'जगह'मध्ये गेलों. वैराग्यांचें टाअून प्लॅनिंग पहाण्यालायक असतें. शहरांतील परस्परांच्या फॅशनचे शेळ्यामैढ्याप्रमाणें अनुकरण करणाऱ्यांसारखे ते अंधानुगामी नसतात. त्यांच्या मठीच्या रचनेंत हेतु असतो, तिचा प्रत्येक भाग साभिप्राय बांधलेला असतो. सर्व रचना अुपयुक्त,

प्रमाणबद्ध तशीच काव्यमय असते. औषधआरामाची सोय नसतां हि अिमारतींत किती सुंदरता आणतां येते, त्याचें जणूं तेथें अेक परदर्शनच असतें.

खाकीबावा स्वतः जेथे राहात होते, ती अेक अष्टकोनी झोपडी होती. वर लांकडाच्या लांबलांब फळ्यांचें छप्पर होतें. तें वरच्या बाजूला बर्फ आणि पाअूस यांनीं आणि आंतल्या बाजूला धुमीच्या धुरानें विवर्ण बनलें होतें. मध्यें अेक मोठी धुमी धुमसत होती. धुमीत लोखंडाचे दोन-चार चिमटे आणि अेकदोन त्रिशूळ खुपसून ठेवले होते. जवळच लाकडाची अेक लांब, रुंद आणि जाड फळी होती. तिच्यावर खाकीबावांची भव्य मूर्ति विराजमान झाली होती. आसपास पहाडी लोकांचा शिष्यवृंद बसला होता. धुमीजवळ अेका लोट्यांत पाणी गरम होत होतें. आम्ही आंत गेलों, खालीं वांकून बावांना नमस्कार केला आणि बसलों.

बावांनीं आमचा अत्यन्त प्रेमभरानें सत्कार केला. स्वामींनीं त्यांना आमची दोघांची ओळख करून दिली. मी बेळगांवचा आहे असें कळतांच ते अेकदम म्हणाले, 'तुम्ही बेळगांवचे कीं शहापूरचे?' मी चकित झालों. बेळगांव आणि शहापूर जवळजवळ वसलीं आहेत, दोन्हीमध्ये पुण्या अेक मैलाचेंहि अन्तर नाहीं. तर मग हिमालयांतल्या या साधूला बेळगांव आणि शहापुरामधल्या भेदाचीसुद्धां माहिती आहे तर! मी सांगितलें, 'मी शहापुरचा.' खाकीबावा म्हणाले, 'तुमचें शहापूर तर सांगली हद्दींतलें. तें ब्रिटिश राज्यांत नाहीं. तुमच्या तेथें मारवाडी लोकांनीं बालाजीचें मन्दिर बांधायला काढलें होतें तें पुरें झालें का?' मी तिकडची सर्व हकीकत सांगितली. मग मी काय काय केलें, कुठें कुठें फिरलों हें सर्व त्यांनीं विचारून घेतलें. मी काहीं कमी फिरलों नव्हतों; तरीसुद्धां ज्या ज्या गांवाचें किंवा शहराचें नांव घ्यावें तिथलेच जणूं स्वतः रहिवासी असावे अशा रीतीनें तिथली बारीक सारीक माहिती ते सांगत आणि स्वतः विचारीत.

त्यानन्तर आमच्या बुवांची पाळी आली. बुवा रामदासी संप्रदायाचे होते. त्यांचा मठ, त्यांचा संप्रदाय हें सर्व त्यांनीं विचारलें. अेका घटकेंत

आम्ही पाहिले कीं खाकीबुवांचे हिंदुस्थानच्या भूगोलाचें आणि धार्मिक इतिहासाचें ज्ञान 'अिपीरिअल गॅझेटियर्स' च्यापेक्षां अधिक आहे; आणि हें सारें शाळेंत किंवा कॉलेजांत न जातां, 'रॉयल अेशियटिक सोसायटी'चा मॅम्बर न होतां मिळविलेलें होतें. आमचें स्वतःचें ज्ञान जवळजवळ संपुष्टांत आलेलें पाहून त्यांनी अधिक प्रश्न विचारून आम्हांला लज्जित करण्याचें सोडून दिलें.

नन्तर आम्ही म्हटलें, 'आम्हांला गंगोत्री, जम्नोत्री, केदार, बदरी वगैरेची यात्रा करावयाची आहे. स्वामींना कैलासाला जायचें आहे.' तेव्हां त्यांनी हिमालयाच्या सर्व तीर्थस्थानांचें वर्णन सुरू केलें! आम्ही गोंधळांत पडलेले पाहून त्यांनी जवळ पडलेली एक फळी हातांत घेतली आणि पांढऱ्या मातीचा एक खडू घेऊन चट्टिशी कामचलाअू नकाशा काढला. त्यांत बदरी नारायणाला जाण्याचे चार रस्ते दाखविले होते. ते म्हणाले, 'जास्तींत जास्त रेल्वेचा प्रवास करून कमींत कमी पायीं प्रवास करायचा असेल तर हा रस्ता आहे. खाण्यापिण्याची सोय पाहिजे असेल तर हा रस्ता आहे; लवकर जायचें असेल तर हा तिसरा रस्ता आहे. पण या रस्त्यानें तुम्हांला पुरेशी चिल्लर जवळ ठेवावी लागेल. तुमच्या 'नोटा' तिथे नाहीं चालायच्या, आणि गरीब लोकांच्या जवळ पुरती चिल्लरहि मिळायची नाहीं.' चवथा रस्ता त्यांनी आपला रस्ता म्हणून सांगितला. त्यांत जंगलें आणि सृष्टिशोभा हीं जास्तींत जास्त होतीं. हा रस्ता अगदीं निर्मनुष्य होता आणि मनुष्यवस्ती असणाऱ्या अशा दोन ठिकाणांमध्ये कमींत कमी चाळीस चाळीस मैलांचें अन्तर होतें.

मी विचारलें, 'महाराज आपण बदरीनारायणाला केव्हां गेलां होतां?' त्यांनी सांगितलें, 'सर्व मिळून सतरा वेळां गेलों आहे!' स्वामींना कैलासाला जायचें होतें. तेव्हां मी बावांना विचारलें, 'आपण कैलासालाहि जाऊन आलां असाल?' ते म्हणाले, 'आठ वेळां!' आणि जणूं त्या रस्त्याचें सगळें दृश्य डोळ्यांसमोर अुभें असावें तसें ते वर्णन करूं लागले. कैलासच्या वाटेवर राहिलेल्या मोरपंखीबाबा नांवाच्या दरवर्षी कैलासची यात्रा करणाऱ्या एका साधूचें वर्णन मग सुरू झालें.

मग आम्ही आजूबाजूच्या प्रदेशांत राहाणाऱ्या सोमवारगिरीबाबा-सारख्या दुसऱ्या सत्पुरुषांच्याविषयी विचारलें. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांचें हवापाणी, तिथलें अन्न, लोकांचे रीतिरिवाज आणि स्वभाव यां-विषयी आपला अनुभव, हें सर्व त्यांनीं सांगितलें. गुजरातच्या धर्मश्रद्धेची त्यांनीं पुष्कळ तारीफ केली; महाराष्ट्राचें आतिथ्य त्यांना विशेष पसंत पडलें होतें; बंगालमधील घाणेरडेपणा आणि तेथें तलावांच्या स्वच्छतेकडे केलें जाणारें दुर्लक्ष याविषयी त्यांनीं तक्रार केली. रामेश्वराकडील देवळांच्या व्यवस्थेंत काय काय अुणीवा आहेत, त्याविषयीं ते बोलले.

मग त्यांनीं आम्हांला चहा घेण्याचा आग्रह केला. हिमालयांतला चहा म्हणजे लिप्टनचा चहा नव्हे; हा तिथल्या तेथेंच अुगवलेला असतो आणि तिकडची चहा करण्याची पद्धतहि निराळीच असते. हिमालयांतील कडक थंडींत हा चहा म्हणजे मोठीच अुपयोगी वस्तु आहे, असें तेथील लोक सांगतात. आम्ही चहा घेण्याचें नाकारलें. तेव्हां त्यांनीं जवळच्याच अेका टोपलींतले पेढे आम्हांला द्यायला अेका सेवकाला सांगितलें. मी म्हटलें, 'मी साखर खात नाहीं ! ते म्हणाले, 'माझी साखर देशी असते. मी दरवर्षीं कानपुराहून खास साखर मागवून ठेवीत असतो. (मला मागाहून समजलें कीं खाकीबाबांच्या येथें वापरली जाणारी साखर पीलीभीतच्या राजा ललिताप्रसादकडून दरवर्षीं खास पाठविलेली आणि गुमास्त्यांच्या खुद्द देखरेखीखालीं कानपूरच्या कारखान्यांत तयार झालेली असे, आणि पोतीं भरून लादून तीं दरसाल अेकाच खेपेंत पहाडावर पांचवून देण्यांत येत असे.) मी म्हटलें, 'सहा वर्षेपर्यंत साखरच न खाण्याचें माझे व्रत आहे, तेव्हां माफ करा.' पण बाबा काय असे सोडतात थोडेच ? लगेच मला खारका आणि बदाम देण्यांत आले आणि फिरून गोष्टी सुरू झाल्या.

बावांनीं लोठ्यांतून गरम पाणी प्यायला घेतलें; पण पिण्यापूर्वीं त्याचे दोनचार थेंबे प्रथम अग्नीला अर्पण केले. मला त्याचें थोडेसें नवल वाटलें. तेव्हां स्वामींनीं मला सांगितलें, 'खाकीबाबा जें काहीं खातात किंवा पितात तें प्रथम अग्नीला अर्पण करतात.' खाकीबाबा म्हणाले, "आपण तर दिवसांतून अेकच वेळ अेक बाटी बनवून 'पीत' असतो.

आज दुपारीं ते पुनः अुद्यां दुपारीं. ” मी मनांत म्हटलें, ‘तर मग हे पेढे, हे बदाम न् खारका सारें आमच्यासारख्या अतिथी मंडळींसाठींच वाटतें ! धन्य आहे या साधूची !’ खाकीबाबांच्या कमरेला मुंजगवताची अेक दोरी आणि अेक वीत रुंद कौपीन होती. सगळें शरीर भस्मचर्चित होतें. दाढी—मिशांचे लांब लांब केंस तापून तापून लाल होअून गेले होते.

मग आजच्या साधूंच्या धर्मोपदेशाविषयीं गोष्टी चालल्या. अिंग्रजी शिकलेले कित्येकजण साधू होतात. ते अिंग्रजींत पुस्तकें लिहितात, व्याख्यानें देत फिरतात, समाजसेवेचे धडे शिकवितात, हें पाहून खाकी बाबांची हंसता हंसतां पुरे वाट होत होती.

ते तडफेनें बोलले, ‘तुम्ही अिंग्रजी शिकलेले साधू गरीबांची काय सेवा करतां ? दुःखीकष्टी जीवांना काय सहानुभूति दाखवितां ?’ आणि अेकदम समोरच्या धर्मशाळेवर आपली शून्यदृष्टि स्थिर करून स्वगत बोलावें तसें उद्वेगानें बोलले,

‘साले सुसरे लेक्चरबाजी करते हें ! असमें मी और कोअी विवेकानन्द बनने की ताकात नहीं. खाली ट्रान्सलोचन करते हें ! भगवानका नाम लो, कुछ तप करो; बन सके तो भूखेको अन्नदान दो, और अपना काम करो. ये क्या खाली लगाअी है ?’

स्वामींनीं विचारलें, ‘आपण यावर्षीं बदरी नारायणाला जाणार आहांत का ?’ त्यांनीं मोठ्या मोठ्या चिरा पडलेले आपल्या पायांचे तळवे दाखविले व ते म्हणाले, ‘अीश्वरानें मला ही सजा दिली आहे. हा बच्चा यातरेचा भारी शोकी झाला आहे, तेव्हां याला अेके ठिकाणीं बसवून ठेवला पाहिजे, असें समजून अीश्वरानेंच माझ्या पायांची अशी दशा करून टाकली आहे. आतां मला जायचें झालें तर गौणपटाचें जोडे वापरावे लागतील !’

खगमरांत राहून खाकीबाबा जी मुकी समाजसेवा करीत असत, त्याची किंमत कोण करूं शकेल ? आजान्यांना ते औषध देत. व्यवहारकुशल आणि निःस्पृह असल्यामुळें, गोंधळलेल्या संसारी जनांना ते सल्ला देत. तहानेले—भुकेलेल्यांचे खगमरांत नेहमीं समाधान होत असे. कोर्ट

कचेऱ्यांत न तुटणारे भावाभावांचें तंटे त्यांच्या अपुपदेशानें तुटत. ते स्वतः योगमार्गी होते आणि शेवटच्या घटकेला पद्मासन घालून प्राण ब्रह्मांडाला पोचविण्याची त्यांची अभिलाषा होती. दुनियेच्या गडबडींतून ते निवृत्त झाले होते. तरीहि या निवृत्तींतच त्यांनीं सात्विक प्रवृत्ति अुभी केली होती. आणि अशा सात्विक प्रवृत्तींत असूनहि कमलपत्राप्रमाणें अलिप्त राहाण्याचा अद्भुत योग त्यांनीं साध्य केला होता.

धर्माची चर्चा करणाऱ्या आमच्या आधुनिक विद्वानांनीं, मुत्सद्द्यांनीं, समाजसेवकांनीं, अर्थशास्त्रज्ञांनीं साधूंच्यावर टीका करण्यापूर्वीं पूर्वग्रहशून्य निर्मळ वृत्तीनें त्यांच्या जीवनाचा अभ्यास केला पाहिजे. अितर कांहीं नसलें तरी, या देशांत कशा रीतीनें राहिलें असतां आरोग्य अुत्तम रीतीनें संभाळतां येतें, हें दाखविण्याची त्यांची सेवा देशाला आजहि अितकी आदर्शरूप आहे कीं, साधूंच्यावर खर्च होणाऱ्या पैशांचें सार्थक म्हणतां येतील. संसारांत राहून लोकांच्या अधम वृत्तीला पोषण देऊन धन मिळविणारे आणि मरायच्या वेळेला प्राण आणि वीर्य नसलेल्या मुलांची फौज मागें ठवून जाणारे लोक काय समाजाचे हितकारी आणि साधू लोक मात्र 'अैतखाअू' ? हा न्याय अजब खरा !

तुमच्या समाजसेवेच्या संस्था पहा. त्या किती खर्चाळ असतात ! त्यांच्या व्यवस्थापकांना किती जबरदस्त पगार द्यावा लागतो ! त्यांचे रिपोर्ट छापण्यापाठीमागें सुद्धां पैशाचा आणि सत्याचा किती व्यय करावा लागतो ! आणि तरीहि पैशाची घालमेलसुद्धां त्यापैकीं किती प्रकरणांत होते हें पहाण्यासारखें आहे. अुलट, साधूंच्या मार्फत चालणाऱ्या संस्था विननांवाच्या असतात; त्यांचे रिपोर्ट कधीं बाहेर पडत नाहींत, त्यांचे 'लाअिफ मॅंबर' आणि 'पेट्रून' असत नाहींत; तरीसुद्धां व्हंशीं सर्व खर्च काटकसर करूनच करण्यांत येतो, आणि त्यांतील पैन् पै कारणीं लागते.

हिंदुस्थानचें अप्रतिम लोक-साहित्य या साधूंच्या कृपेनेंच जिवंत राहिलें आहे आणि भविष्यकाळींहि राहाणार आहे. धार्मिक संस्कृति टिकविण्याला, वाढविण्याला, पसरविण्याला आणि सुधारण्याला जगांत अितकी सुधारलेली, स्वस्त आणि खात्रीलायक व्यवस्था अितरत्र कोठेंहि मिळणार नाहीं.

ऐतिहासिक आणि भौगोलिक पुरावे देअून पुस्तकें लिहिणाऱ्या विद्वानांनीं हिंदुस्थानची राष्ट्रीय ऐकता सिद्ध केली असली तरी ती राष्ट्रीय ऐकता अुत्पन्न करण्याचें श्रेय मात्र साधूनाच आहे. जुन्या काळीं प्रत्येक प्रजाहितदक्ष राजा अेखादा महान् साधु आपल्या राजधानींत आला आहे म्हणतांच त्याच्या दर्शनाला जायी आणि दूरदूरच्या देशांत काय चाललें आहे, लोकांची काय स्थिति आहे अित्यादीविषयींची पुरी माहिती त्याचेकडून मिळवी. आणि तो साधूहि राजाची राजधानी सोडण्याच्या वेळीं राजाला आशीर्वाद द्यायला म्हणून जाअून त्याच्या राज्यांत आपण जें कांहीं पाहिलें असेल तें साफसाफ सांगून टाकी. अशा रीतीनें दीन, रंक प्रजेच्यासुद्धां तकरारी अशा निःस्वार्थी वकिलामार्फत राजाकडे पोचत असत. राजाच्या अंमलदारांवर हा अेक मोठा अंकुश राहात असे; आणि कीर्तीची चाड राखणारा प्रत्येक राजासुद्धां साधूच्या धर्मबुद्धीला पसंत पडेल आणि संतोष होअील अशीच राज्यव्यवस्था टेवण्याची काळजी घेयी.

साधू जेव्हां खेडेगांवांतून फिरत तेव्हां ग्रामदेवतेच्या देवळांत किंवा अेखाद्या झाडाखालीं आपली धुमी टाकीत. तेथें त्यांच्याकडून गांवच्या पोरांना गोष्टींच्या द्वारा लोकजीवनाचें आणि भूगोलाचें ज्ञान मिळे. व्यापाऱ्यांना व्यापाराची माहिती मिळे; शूरवीरांना आपल्या बहाद्दुरीची कदर कोठें होअूं शकेल तें समजे; गांवांतील आजीवायींच्या वैद्यकीय ज्ञानांत भर पडे; दुःखी जनांचे रोग नाहीसे होत; आणि पुष्कळ वेळां गांवांतील जुन्या देवळाचा किंवा धर्मशाळेचा जीर्णोद्धारदेखील होयी. फुलपांखरूं जसे अेका फुलावरून दुसऱ्या फुलावर बसून झाडांना सुफलित करतें, तसे साधु-लोक अेका देशांमधून दुसऱ्या देशांत विचरून संस्कृतीची देवघेव करणारे वणिग्जन बनतात आणि देशोदेशीं संस्कृतीच्या पेठा अुघडतात. समाजांतील अुच्च आणि संस्कारी वर्गांचे लोक गृहलोलुप झाले, संयमाचा स्वाद त्यांच्यांतून लुप्त झाला, आणि त्यामुळें साधुवर्गांतूनसुद्धां चांगले लोक कमी झाले. समाज आळशी, विषयासक्त आणि लोभी बनला; साधूंची कदर न करतां धर्माचें पुण्य खिशांत पडावें अेवढ्याच हेतूनें साधूंचें पालन

होअं लागले; त्यामुळे त्या वर्गांचेहि समाजाभितर्केच पतन झाले. आज आपण परक्यांची टीका ऐकून त्या वर्गाचा नाश करायला तयार झालो आहो.

अशा प्रकारे आपल्या संस्कृतीची प्रत्येक अुच्च व अुदात्त संस्था प्राणाच्या अभावी आपण कुजू दिली आणि आज तिला सुधारण्याऐवजी तिचा नाश करून आपण असंस्कारी, असंगठित अवस्थेला चिकटू पहात आहो. ग्रीस, रोम, अिजिप्त वगैरे राष्ट्रे मरून गेली, अेकटे हिंदुस्थान तेवढे जिवंत राहिले आहे, असे अभिमानपूर्वक सांगणाऱ्या आपण ध्यानांत ठेवले पाहिजे की, हिंदुस्थान जिवंत आहे याचा अर्थ, हिंदुस्थान अजून आपल्या जुन्या तथापि ताज्या संस्कृतीमधून अुत्पन्न झालेल्या संस्था टिकवू आणि सुधारू लागले आहे. या संस्था मोडून टाकल्या की, हिंदुस्थानांन कबरस्थानांत प्रवेश केलाच समजावा.

अशाच तऱ्हेच्या विचारांची डोक्यांत घनचक्कर चालल्यामुळे खगमरा टेकडीवरून आम्ही परत केव्हां फिरलो, वाटेत लाला बदरीशांनी काय विचारले, पोस्टमास्तरांच्या बरोबर दुसरे कोणकोण होते, अिकडे माझे विलकुल लक्ष गेले नाही. हिमालयाची हवा ध्यानाला अनुकूल आहे; पण त्या ध्यानाचा भंग करणाऱ्या दोन गोष्टी मोठ्या जोरकस आहेत. अेक थंडी आणि दुसरी भूक. दोघींनी माझ्यावर सारखाच हल्ला चढविल्यामुळे दोघींपासून अेकदमच स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी आम्ही पळत पळत आमच्या रसोड्यांत (स्वयंपाकघरांत) प्रवेश केला.

साधुलोकांतसुद्धां जीवनाचे दोन आदर्श असतात. लेकचरवाजी-बद्दल आम्हांला ठपका देणारे खाकीवावा गरीबांना अन्नदान देऊन, आजान्यांना औषध देऊन, आणि अितर अनेक रीतीने समाजसेवा करीत होते. कित्येक साधू या दोन्ही परवृत्तींनाहि अुपाधिरूप मानतात. साधूने फक्त आत्मनिष्ठच राहिले पाहिजे, परोपकारासाठीं सुद्धां त्याने कसल्याहि प्रकारचा परिग्रह करूं नये, असें ते मानतात. त्यांचे हे सूत्र आहे कीं,

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

परक्षानलाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥

वित्त मिळवा आणि दान करा त्यापेक्षां वित्ताला शिवूच नये, हे अधिक चांगले. चिखलांत हात बुडवून धुऊन टाकण्यापेक्षां चिखलापासून दूर राहावे हे काय वाठीट ?

अशा तऱ्हेच्या लोकांत समाजाविषयी अुदासीनता किंवा दयेचा अभाव असतो असें नाही. ते म्हणतात, ' परवृत्तीला तुम्ही बरोबर ओळखीत नाही. परवृत्ति मात्र बंधक आहे; आणि त्यांतहि ती जितकी सात्त्विक तितकी अधिक बंधनकारक. कारण तिचा बंध बंधनासारखा वाटतच नाही, आणि लवकर सुटतहि नाही. परवृत्तीच्याच साधनांनीं तुम्ही दुनियेचें कसे काय कल्याण करणार ? फक्त उपदेश करायला न जाण्यांत सुद्धां दयेचा अभाव नाही. तुमचा उपदेश पुष्कळ अंशीं निष्फळ जातो, ही गोष्ट परवृत्तींत फसलेल्या तुम्हांला दिसत नाही. ज्या माणसाला तुमच्या उपदेशाची जरूर असेल तो आपणहून तुमच्याकडे येतील, अशी अीश्वरी योजना आहे. तुम्ही उपदेश करण्यासाठीं फिरावे किंवा समाजसेवेचा धंदा घेऊन बसावे यांत विश्वाची अनादि कालापासून यथातथ्य रचना करणाऱ्या प्रभूविषयी कित्ती अश्रद्धा आहे हे तुम्हांला कसे दिसत नाही ? परसंगवशात् जो उपदेश करावा लागेल अथवा ज्या कोणाची सेवा करावी

लागेल तेवढी अुत्तम करून मोकळे व्हावे. त्रिगुणांच्या पाशांत तुम्ही असाल त्यावेळीं स्नेह, दया वगैरे सात्त्विक गुण अंगीं बाणण्यासाठीं तुम्ही थोडे दिवस समाजसेवा करा हवी तर; पण तें साधन आहे, चित्तशुद्धीचा अुपाय आहे; आणि त्याच्या योगानें मोहांतून मुक्ति मिळणार नाही, अितकें मात्र लक्षांत ठेवा.' अशा वृत्तीच्या अेका साधूंचें दर्शन महद्भाग्यानें आम्हांला झालें. तो प्रसंग आतां देतो.

आल्मोड्याला आम्ही जवळ जवळ पंधरा अेक दिवस राहिलों. पंधरा दिवसांत पुष्कळ पाहिलें, कित्येक सज्जन भेटले त्यांच्याबरोबर आणि निसर्गाबरोबरहि गप्पागोष्टी केल्या. स्वामी विवेकानन्द येथें ज्यांच्याकडे राहात होते त्यांना भेटून त्यांच्याकडून स्वामीजींच्याविषयीं पुष्कळ माहिती मिळविली, पण तें सारें येथें लिहिणें शक्य नाही.

‘साधु चलता भला,’ आणि ‘प्रवासवर्णनसुद्धां चट्चट् पुढें चाललें नाही तर कंटाळा यायचा. आम्हांलाहि अुत्तरा-खंडाची यात्रा करायला निघण्याची घाअी होती; तेव्हां अनुकूल समय पाहून आम्ही आल्मोड्याहून निघालों. आल्मोड्याहून परत काठगोदाम, तेथून रेल्वेंत बसून हरद्वार आणि तेथून अुत्तराखंडाची यात्रा असा करम आम्ही आंखला होता. परत जातांना मुक्तेसरवरून जावें असा आमचा विचार होता, कारण मुक्तेसराजवळ सोमवारगिरी बाबा म्हणून एक साधू राहात होते; त्यांचें दर्शन घेण्याची मनीषा होती.

सोमवारगिरी ज्या ठिकाणीं राहात असत त्याला पदमबोरी म्हणतात. हें स्थान सर्व दृष्टींनीं काव्यमय आहे. तीन्ही बाजूला तीन मोठे मोठे पहाड आणि मधून अेक लहानशी नदी वाहात आहे. हे तीन पहाड अितकें कांहीं अुंच आणि जवळजवळ आहेत कीं, नदीच्या कांठीं बसून वर पाहिलें तर आकाशाची विशालता नष्ट होअून तें अेक त्रिकोणाकृति छत असावें असें भासतें.

आम्ही संध्याकाळच्या वेळीं पदमबोरीला जाअून पोचलों. वाटेंत तो भटक्या मुलगा हरखदेव, गीता शिकणारा भिस्ती, भले वकीलसाहेब

हरीराम पांडे, म्हातारा बदरीशा, सद्गदित झालेले माजीजी दरजी आणि म्हातारणी झालेल्या पुत्रप्राप्तीच्या आनंदाने वेडा झालेला पोस्टमास्तर— या सर्वांविषयी आम्ही बोलत होतो. अितक्यांत आमचा घोडेवाला (आमचें सामान अेका घोड्यावर लादलें होतें) म्हणाला, ' त्या नदीच्या पलीकडे लहान देअूळ दिसतें तेथेंच महाराज राहातात. ' आम्ही प्रथम धर्मशाळेंत गेलों. तेथें सारें सामान व्यवस्थित लावलें आणि बावाजींच्या दर्शनाला गेलों.

ज्याला दर्शन घ्यायला यायचें असेल त्याने हातपाय धुअून शुद्ध व्हावें, असा बावाजींचा नियम होता; पण ते स्वतः नदीपार राहात असल्यामुळें हा नियम सहज पाळला जात असे. नदीच्या प्रवाहामध्येंच अेके मोठा फत्तर होता. त्याच्यावर आम्ही हातपाय धुअून बसलों, संध्या-वन्दन थोडक्यांत आटोपलें आणि पुढें निघालों. पलिकडचा कांठ चढून बावाजींचें दर्शन घ्यायला गेलों. बावाजी तर निसर्गाचीच मूर्ति होते. अेका लंगोटीखेरीज त्यांच्या शरीरावर कांहींच नव्हतें. डोक्यावरच्या केसांच्या जटा झाल्या होत्या आणि त्यांच्या लहान लहान बटा डोक्यांवर आणि कपाळावर खेळत होत्या. हातांत अेक चिलीम होती.

आम्ही गेल्याबरोबर भक्तिपूर्वक नमस्कार केला. त्यांनींहि तितक्याच नमस्कारेनं अुलट नमस्कार केला आणि देवळाच्या कुंपणाची भिंत होती तिच्यावर आपण जाअून बसले व आम्हांला जवळ येअून बसायला सांगितले; पण आमच्यानें समान आसनावर कसे बसवणार? आम्ही खालीं अेक पायरी होती तिच्यावर जाअून बसलों. बावाजींना हा भेदभाव सहन झाला नाहीं. ते लगेच पायरीवर येअून बसले. आम्ही खालीं अेक चटअी होती तिच्यावर जाअून बसलों. तरीहि बावाजी हरतात थोडेच? ते थेट जमिनीवर जाअून बसले. आतां काय करावें? आम्ही चटअी काढून टाकली, तेव्हां बावाजी म्हणतात, ' प्रभु, मी तर तुमच्यांत अीश्वर पहात आंहे. मी सकाळपासून तुमची वाट पहात आहे. वरह्या, विष्णु, महेश— तुम्ही मला दर्शन घ्यायला आलां आहां. '

सोमवारगिरीची आमच्याशी ओळख तर नव्हतीच. आम्ही येणार आहोत अशी बातमीहि त्यांना कोणी दिली नव्हती. तरी पण सकाळपासूनच ते जवळ बसलेल्या लोकांना सांगत होते की, 'आज मला भेटायला कित्येकजण येणार आहेत, त्यांची मी वाट पहातो आहे.' आणि दुपारपासून ते आपले स्थान सोडून वारंवार अडून दूरवर नजर टाकीत आणि निराश होऊन पुनः आपल्या जागेवर येऊन बसत, असे तिथल्या एका शेतकऱ्याने सांगितले. निराशा झाली तरी ते म्हणत, 'आज ते आलेच पाहिजेत.' आम्ही म्हटले, 'महाराज, आमचा घोडेवाला जरा अशीरां आला; नाहीतर आम्ही येथे केव्हांचे पोचून गेलो असतो.' मग यात्रेच्या गोष्टी सुरू झाल्या. त्यांनी स्वतः पुष्कळ यात्रा केली होती, तेव्हा खाकीबावाप्रमाणे हेहि जिवतेजागते विश्वकोश होते. वाटेल त्या प्रांताविषयी गोष्ट काढा की, तपशीलवार वर्णन करायचे. भाषा अर्थात् शुद्ध हिंदी असल्यामुळे हे साधु कुठले रहिवासी याचा कोणाला अदमासच नाही लागायचा.

तरीसुद्धां खाकीबावा आणि सोमवारगिरीबावा यांच्यामध्ये अन्तर—दक्षिण ध्रुवाभितर्के अंतर होतें. दोघे अेकच वेळ खात. लंगोटीखेरीज अितर वस्त्राची दरकार त्यांना नसे. तरीहि दोघांचे जीवन आणि जीवनाचे आदर्श यांमध्ये फार फरक होता. खाकीबावा आपला मठ बांधून राहिले होते, तर सोमवारगिरीबावा फार दिवस अेके ठिकाणी राहातच नसत. ते म्हणत, 'अेकाच ठिकाणी राहिल्याने ते स्थान आणि तिथली परिस्थिति यांच्याविषयी अेक प्रकारची आसक्ति उत्पन्न होते.' खाकीबावा अनेक प्रकारच्या वनस्पती आपल्याजवळ ठेवीत. अतिथी, अभ्यागत, परवासी यांना खाऊ घालीत, जेवायला घालीत तर सोमवारगिरीबावा पक्के अपरिग्रही होते—कांहीं घ्यायचे नाहीत, कांहीं द्यायचे नाहीत. त्यांचे मत असे होते की, ही परवृत्ति त्यांच्यासारख्या विरक्त पुरुषांसाठी नाही. खाकीबावांकडे आम्ही गेलो होतो, तेव्हा त्यांनी आम्हांला अगोदर मिठाअी दिली होती; पण मी साखर खात नाही म्हणतांना सुका मेवा दिला होता. येथे सोमवारगिरीबावांनी आपल्या बाटीमधून अेकअेक तुकडा काढून आम्हांला दिला. अितर्के पवित्र अन्न खाण्याचे भाग्य नेहमीं आम्हांला

कोठून लाभणार ? त्याचा स्वाद कांहीं औरच होता. खरोखर अितकी स्वादिष्ट रोटी मी दुसरीकडे कोठेंहि खाल्लेली नाही. सोमवारगिरीबाबांनी त्याच दिवशीं सकाळीं आसपासच्या दोनचार खेड्यांत जाऊन तिथल्या निष्पाप शेतकऱ्यांकडून भिक्षा मागून ताजी कणिक आणली होती. त्यांत शुद्ध तूप आणि शुद्ध पाणी ओतून जंगलांतल्या लांकडावर बावांजींनी खुद्द आपल्या हातानें बनविलेली ती बाटी—तिच्या पवित्रतेचें आणि तिच्या गोडीचें वर्णन कोण करूं शकेल ? आपल्याच आहारांतील भाग काढून अतिथीला देणें ही सोमवारगिरीबाबांची वृत्ति आणि अतिथीला अनुकूल साधनें ठेवणें ही खाकीबाबांची वृत्ति. खाकीबाबा स्वदेशी साखरेची गोणी खास कारखान्यांतून मागवीत; तर आम्ही सोमवारगिरीबाबांजवळ पोंचलों तेव्हां ते लुचेगिरी करून परदेशी साखर वापरल्याबद्दल अेका हलवायाची खूप खरडपट्टी काढीत होते.

आम्ही जेव्हां खाकीबाबांच्यासंबंधीं गोष्ट काढली, तेव्हां त्यांचें नांव अैकतांच सोमवारगिरीबाबांनीं त्यांच्या नांवाला श्रद्धापूर्वक नमस्कार केला आणि म्हणाले, ' ते अेक साधु आहेत, तपस्वी आहेत, पुष्कळ लोककल्याण करतात.' आणि मग बोलले, ' हां, ते तर राजयोगी आहेत, पुष्कळ परवृत्तींत पडतात. मी पडलों निःसंगी माणूस. हें माझें व्याघ्रचर्म आणि हा कमंडलु अितकाच माझा परिग्रह आहे. या ठिकाणीं लोक जास्ती भेटायला येअूं लागले तर अिथूनहि पळ काढूं. हा परिग्रहसुद्धां फेंकून द्यावा असें मनांत येतें ! ' त्यानंतर त्यांनीं आपल्या ओळखीच्या अनेक साधूंविषयीं सांगितलें, त्यांच्या कार्याची ओळख करून दिली, आणि अशा रीतीनें अप्रत्यक्षपणें त्यांनीं साधूंंतहि भिन्नभिन्न आदर्श असतात, हें दाखवून दिलें.

मी त्यांना विचारलें, " आपण लोकांना धर्मोपदेश करतां. मीसुद्धां शाळेंत काम करतो, त्यावेळीं मुलांना ' धार्मिक शिक्षण ' देतो. फरक अितकाच कीं, मी वाचलेल्या गोष्टी सांगतो आणि आपण अनुभवाच्या सांगतां. मला कांहींतरी सूचना द्या. "

ते म्हणाले, ' मला माहीत आहे कीं, तुम्ही मुलांना भगवद्गीता शिकवितां आणि तिचा अर्थ समजाऊन देतां. त्यांत श्रेय नाही. भगवद्गीता

जो निवृत्ति धर्म शिकविते त्या धर्माला मोठे झालेलेसुद्धां लायक नसतात; मग मुलें कोठून असणार ? कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः, यासारखे किंवा

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

यासारखे श्लोक मुलांना तुम्ही कसे समजावून देणार ? मुलांच्यापुढे निष्काम कर्माच्या गोष्टी करण्यापूर्वी तुम्ही सकाम कर्तव्यकर्माची त्यांना चांगली तालीम द्या. तुमच्या वेदान्तानें मुलें नालायक बनतात, त्यांची संकल्पशक्ति नष्ट होवून जाते, ठरविलेलें पार पाडण्याची शक्ति त्यांच्यांत राहात नाही, आणि तीं दिवसभर फुकट बकबकच करीत राहातात. गीतेचा उपदेश फक्त लायक माणसांनाच करावा. '

ही तर मला अेक नवी दिशा मिळाली. मी पुष्कळ विचार करूं लागलों. मी विचारलें, ' तर मग मुलांना गीता शिकवूंच नये काय ? ' ते म्हणाले, ' छे, छे, माझे तसें म्हणणें नाही. मुलांनीं गीतेचे श्लोक जरूर पाठ करावे. त्यांना निवृत्ति धर्माची दीक्षा देऊं नका, अितकेंच मला सांगायचें आहे. '

त्यानंतर अुत्तरा खंडाच्या यात्रेसंबंधीं आम्ही त्यांना खूप विचारून घेतलें. जसजशा गोष्टी वाढत चालल्या तसतशी हे बाबाजी किती अधिकारी पुरुष आहेत याची जाणीव होत गेली. रात्रीं बराच वेळपर्यंत आम्ही तेथें बसलों आणि शेवटीं वंदन करून परत धर्मशाळेंत आलों. धर्मशाळेंत अितकी कांहीं गर्दी झाली होती कीं आम्ही आमची पथारी पहिल्यानेंच पसरून ठेवली नसती तर आम्हांला निजण्यापुरतीसुद्धां जागा मिळाली नसती.

सकाळीं लवकर अुठलों आणि पुनः महाराजांचें दर्शन घेवून परवानगी घ्यावी म्हणून त्यांच्याकडे गेलों. बाबाची ध्यानविसर्जन करून अुठत होते, अितक्यांत आम्ही जावून पोचलों. अिकडच्या तिकडच्या गोष्टी करीत होतो अेवढ्यांत तेथें अेक मुंगूस आलें. बाबाजी म्हणाले, ' भगवद्-

दर्शन आहे हें ! मग बाबांजीनीं आम्हांला चहा दिला. मी म्हटलें, 'मी चहा पीत नाहीं.' त्यांनीं अुत्तर दिलें, 'हा कांहीं तुमच्या मुलखांतला चहा नव्हे. हा हिमालयांतला चहा आहे. यांत साखर नाहीं, कीं दूध नाहीं. हा थोडा घेतलात तर प्रवासांतसुद्धां तुम्हाला फायदा होऊील.' अका ब्रदामाचे तीन तुकडे करून प्रसाद म्हणून त्यांनी प्रत्येकाला चहांतून एक एक तुकडा दिला. दुसरी एक विचित्र वनस्पति (भांग नव्हे!) त्यांनीं चहांत घातली. आम्ही श्रद्धापूर्वक प्रसाद म्हणून तो चहा पिऊन टाकला; महाराजांना नमस्कार केला आणि परवानगी मागितली. त्यांनीं प्रेमानें खांद्यावर हात ठेवला आणि म्हटलें, 'सर्वत्र परमात्मा आहे.'

पदमबोरीहून मुक्तेसर. किती फरक ! अुन्नति आणि अवनति ! मागें म्हटल्याप्रमाणें, पदमबोरी तीन पहाडांमध्ये अेका पार्वती नदीच्या कांठीं असलेलें महादेवाचें स्थान आहे. तेथून आम्हांला मुक्तेसरला जायचें होतें. मुक्तेसर कांहीं नाहीं तरी सातहजार फूट अुंचीवर आहे. त्याला मुक्तेसर कां म्हणत असतील याविषयीं आमच्यांत चर्चा झाली. मी म्हटलें, ' मुक्तीश्वर किंवा मुक्तिकेश्वरवरून हें नांव पडलें असावें.' बुवा म्हणाले, ' येथें मोत्यासारखा तलाव असेल, त्यावरून मोतीसर हें नांव पडलें असेल किंवा मौक्तिकेश्वरहि असेल.' आमच्याबरोबर आल्मोड्याचे अेक भटजी होते, ते म्हणाले, ' पुष्कळ वेळां नांवें आपलीं सार्धींच असतात; मग तुमच्यासारखे शास्त्री, भाषाकोविद त्याच नांवाला कांहींतरी सुन्दर रूप देतात.'

मूळ नांव काय होतें, तें आपल्याला माहित नाहीं. येथें तलाव नाहीं, मुक्तेसर महादेव मात्र आहे; तो थेट पर्वताच्या टोंकाला आहे. तेथें भैरव घाटीहि आहे. पदमबोरीहून मुक्तेसरपर्यंत चढायचें म्हणजे पृथ्वीवरून स्वर्गांत जाण्यासारखें आहे. मुक्तेसरचें निसर्ग-दृश्य स्वर्गीय आहे असें म्हटलें तर त्यांत अत्युक्ति तर नाहींच; अुलट अल्पोक्ति मात्र असण्याचा संभव आहे. पण-हल्लीं हिमालयांतसुद्धां ' पण ' म्हणण्याचा परसंग येत आहे-हें स्थान आज नरकाहूनहि अधिक वाअीट होअून वसलें आहे. खालीं स्वर्ग आणि वर नरक याला अलंकार-शास्त्री कोणता अलंकार म्हणतील ?

मुक्तेसर येथें सरकारी वॅक्टेरिऑलॉजिकल डिपार्टमेंट आहे. या खात्यामध्ये भयंकर गोवध चालतो. याचें कारण काय ? युरोपियन लष्कराला गोमांस पुरविण्यासाठीं ? नाहीं. हिंदुस्थानच्या गरीब गाअीवैलांवर, करूर माणसांचा आहार होण्याव्यतिरिक्त निरनिराळ्या प्रकारच्या रोगांवरील

औषध होण्याचेंहि कर्तव्य येअून पडलें आहे. युरोपिअन लोकांना दिसलें कीं, आपले कित्येक घोडे ' रिंडर पेस्ट ' नांवाच्या रोगानें मरतात. त्यावर त्यांना बैलाचें रक्त शोषून घेअून त्याची लस तयार करून, आपल्या घोड्यांच्या शरीरांत ती घालायची हा अुपाय सांपडला; आणि असे पशु हिंदुस्थानांतच मिळणार ! मी तेथें अेकाकडून अैकलें कीं, सुरवातीच्या सोळा वर्षांमध्ये सगळ्या जगुला ' रिंडर पेस्ट 'ची लस पुरविण्यासाठीं चाळीस हजार बैलांचें रक्त शोषून घेण्यांत आलें होतें. ही रक्त काढण्याची किरया अतिशय घातकी असते. बैलाला खाअूं घालून चांगलें पुष्ट करतात. मग अेक नस कापून तिच्यांतून अेकदोन वाटल्या रक्त काढून घेतात मग मलमपट्टी करून जनावराला बरें करतात. थोड्या दिवसांनंतर पुनः पहिल्यासारखें रक्त काढून घेतात. तिसऱ्या खेपेला सर्वच रक्त शोषून घेण्यांत येतें, कारण कीं त्यावेळीं जनावर अितकें निःसत्व झालेलें असतें कीं, चौथ्या खेपेला औषधासाठीं द्यायला त्याच्या शरीरांत रक्ताचें टिपूसहि राहात नाहीं.

मुक्तेसरला आम्ही संध्याकाळीं पोंचलों होतो. तेथें अेका सज्जन गृहस्थाच्या येथें विश्रांति घेतली. भोजनाचा परबंध त्यानें अतिशय भक्तिपूर्वक सुन्दर प्रकारें केला होता; पण तांदूळ बिलकुल शिजलेच नव्हते. बोलतां बोलतां असें समजलें कीं, पहाडी लोक असेच तांदूळ पसंत करतात. आम्हांला पहाडी भूक लागली नसती तर अितके तांदूळ चाअून पचविण्याची मेहेनत घ्यायचें दांतांनीं नाकारलेंच असतें. भुज्जी (भाजी) फार मजेदार झाली होती. त्या सद्गृहस्थांच्या दिवाणखान्यांत चहूं वाजूला भिंतीचा खालचा भाग लांकडाचा होता आणि तोसुद्धां तक्क्याप्रमाणें तिरका. या थंड प्रदेशांत भिंतीला टेकून बसायचें असेल तर अशी कांहींतरी सोय करणें जरूरीचें असतें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ते जन्तुशास्त्रखान्ते पहायला गेलों. आमचे यजमान आम्हांला सर्व समजावून देत होते. मी तें सारें शून्यमनस्क होअून अैकत होतों. माझ्या दृष्टीसमोर फक्त गोहत्येचें कल्पनाचित्रच अुभें होत होतें. अेका टेकडीवर अेक बुरूज होता. त्याच्यावर अेक मोठी घंटा टांग-

लेली होती. मी विचारलें, 'ही कशासाठी आहे ?' त्यांनीं सांगितलें, 'जंगलांत आग लागली, कांहीं अपघात झाला अथवा दुसरें कांहीं संकट आलें, तर ही घंटा वाजवायची, म्हणजे सर्व लोक जमा होतात.' जेथें चाळीस हजार गोकुळाचा संहार होतो त्या ठिकाणीं आणखी दुसऱ्या संकटाची काय जरूरी आहे ? मला वाटलें, या बुरजावर चढावें आणि ती घंटा वाजवून बावीस कोटी हिंदूंना या ठिकाणीं गोळा करावें, आणि त्यांनीं नाहीं अकलें तर हिमालयांत अदृश्यरूपानें विचरणान्या तेहतीस कोटी देवांच्या कानांवर गोमातेचा आर्तनाद घालावा.

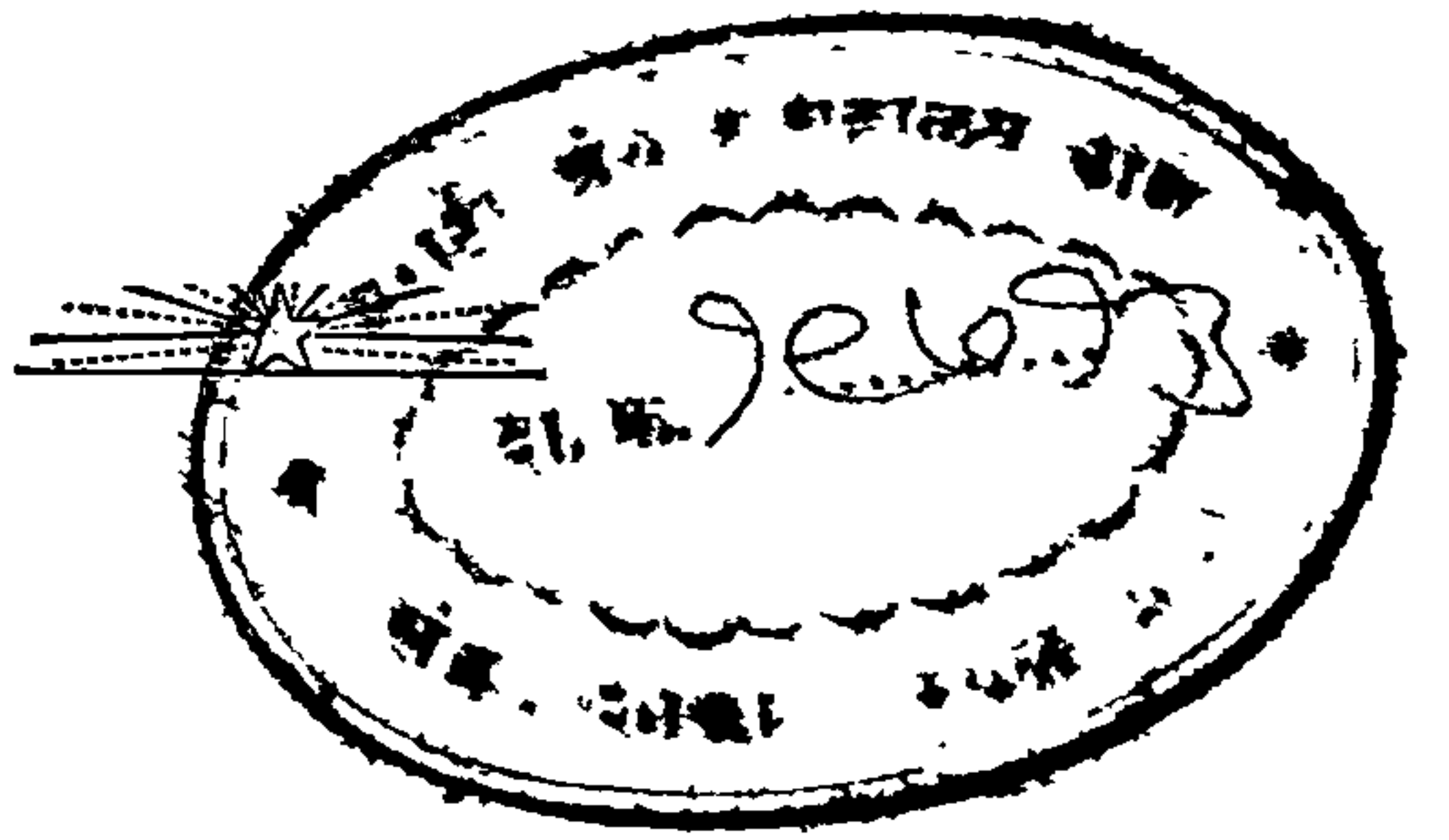
हा विचार मनांत चालला होता, अवेढ्यांत आम्ही मुक्तेश्वर महादेवापाशीं जाऊन पोचलों. तेथें मात्र मनाला थोडा विरंगुळा मिळाला खरा. मुक्तेश्वर महादेवाजवळ भैरव घाटीचें स्थान आहे. जेथें पहाडावर सर्वांत अुंच शिखर आणि खालीं अेकदम कडा तुटलेला असेल अशा जागेला 'भैरव घाटी' म्हणतात. पूर्वीच्या काळीं आणि आजसुद्धां भैरव संप्रदायी लोक अशा ठिकाणीं कित्येक वेळां भैरवाचा जप करीत करीत वरून खालीं झेप टाकतात. अशा प्रकारें आत्महत्या करण्यांत पाप नाहीं, अुलट मोक्ष आहे असें मानतात. असें मानणें हल्लींच्या कायद्याप्रमाणें चुकीचें असेल कदाचित्, पण मानसशास्त्रज्ञांना याच्यामागे असलेलें तत्त्व सहज समजण्याजोगें आहे. संसारांत सर्व बाजूंनीं निराशा झाल्यावर भ्याडपणें माणूस आत्महत्या करतो ती, आणि निसर्गाचें विशाल, अुच्च, अुदात्त व रमणीय सौंदर्य पाहून तदाकार होऊन निसर्गाशीं तद्रूप होऊन जावें अशी अिच्छा व्हावी, निसर्गाशीं कोणत्याहि प्रकारचा दुजाभाव सहन न व्हावा, अशावेळीं माणूस यां क्षुद्र देहाचें बंधन विसरून जाऊन अनन्तत्वाशीं सात्म्य होण्यासाठीं अुडी घेतो ती, या दोन वस्तु अगदीं भिन्न आहेत, मग दोहोंचा परिणाम अेकच असेना का ? प्रत्येक प्रकारच्या विनाशाला 'मरण' या अेकाच नांवानें आपण संबोधतो; पण वस्तु अेकच नसते. कित्येक वेळां मरण हा जीवनरूपी नाटकाचा विष्कंभक असतो, तर कित्येक वेळां तें नाटकाचें भरतवाक्य-जीवनाचें सफलय असतें.

मनुष्याची आशा दुरन्त म्हटली जाते. खरोखरच मनुष्याच्या आशेला मर्यादा नाहीं. मनुष्याची प्रत्येक आशा सफळ करण्याची शक्ति

जीवनांत नाही. जीवनाच्या समृद्धीलाहि मर्यादा असते. मनुष्याच्या आशेपुढे जीवन दरिद्री आहे; पण मरणाची समृद्धि आशेला तृप्त करील अितकी असते. जेथे जीवन थकून जाते तेथे मरण यशस्वी होते. जीवन असंख्य वेळां माणसाला निराश करते. मरणापाशीं निराशा नसतेच.

भैरव घाटीवर आम्ही चढलों, तेथे सुद्धां गोवधाचा विचार डोक्यांतून गेला नव्हता. विचारे बैल, फुकट मरून जातात. अेक प्रकारे पहातां हा बैलांचा आत्मयज्ञ स्वात्मार्पणाची पराकाष्ठा सुचवीत होता. हिंदुस्थानच्या जनावरांनीं मरावे आणि सगळ्या दुनियेंतील घोडे, खेचरे अित्यादि अनेक प्रकारचे प्राणी प्लेगमधून वांचावे हें कांहीं लहानसान पुण्य नव्हे. पण हें स्वेच्छेनें केलेलें बलिदान आहे थोडेंच ! आज माझा हिंदुस्थानहि अमर्याद आत्मबलिदान करीत आहे; हिंदुस्थानच्या जीवावर ब्रिटिश साम्राज्य टिकलेलें आहे; हिंदुस्थान स्वतः मरून असंख्य लोकांना जगवीत आहे; पण त्याचें पुण्य हिंदुस्थानाला लाभत नाही. दुर्बलता आणि अज्ञान यांच्यामुळे झालेला त्याग काय कामाचा ? न च तत्प्रेत्य नो अिह ।

बुवांनीं भैरवाच्या लहानशा देवळांतील घंटी वाजविली आणि परत फिरण्याची सूचना केली.

धर्मशाळा कीं ऋषिकुल ? : : १७

मुक्तेसराहून काठगोदामच्या जुन्या रस्त्यावर आम्हीं आलों. भीमतालचें पुनः दर्शन घेतलें, आणि हिमालयाचा पहाड अुतरून मानवी सृष्टींत आलों. वाटेंत पूर्वपरिचित ठिकाणें पाहून निराळाच भाव मनांत अुत्पन्न होत होता. आल्मोड्याला जात होतों त्यावेळीं हिमालयाचें तें प्रथम दर्शन होतें. अेवढी विशालता आणि अुत्तुंगता पहिल्याप्रथमच आम्ही पाहिली होती. परत येतांना हें सर्व परिचितसें वाटत होतें, तरी त्याची गोडी कमी झाली नव्हती. पहिली गोडी अपूर्वतेची होती; यावेळची गोडी परिचयाची होती. जातांना ज्या ज्या झऱ्यांनीं आणि झाडांनीं आमचा सत्कार केला होता, त्यांना फिरून भेटतांना कृतज्ञतेचा अुमाळा आल्या-शिवाय कसा राहिल ? परिचित झाडांना मी भेटलों, परिचित झऱ्यांचें स्वाभाविक तृषेनें नव्हे तर प्रेमतृषेनें पान केले. जातांना ज्या ज्या पुलांवर बसून आम्ही थकवा काढून टाकला होता ते पूल पुनः येतांच त्यांच्यावर अेकदोन मिनिटें न बसलों तर कृतघ्नतेच्या दोषाला पात्र होअूं असेंच वाटे.

वाटेंत स्वामींच्याबरोबर संस्कृत साहित्यावर विवेचन सुरू झालें. मी म्हटलें, “ या गगनचुंबित झाडांच्या झुंडीच्या झुंडी पाहून मला वाण-भट्ट्याच्या साहित्यशैलीचें स्मरण होतें. प्रत्येक ठिकाणीं अपूर्वता आणि अुदात्तता आहे; पण ती अतिशय झाल्यामुळे आपलें सौंदर्य लपविण्यांतच ती खर्च होअून जाते. ” मग संस्कृत कवि आणि राजाश्रय हा प्रश्न निघाला. कालिदास राजाश्रयी कवि होता, तर भवभूति लोकाश्रयी कवि झाला. कालिदास पुष्पक विमानांत बसून किंवा मेघाचें वाहन करून विहंगमदृष्ट्या भारताचें अवलोकन करतो, तर भवभूति वल्कलधारी राम, लक्ष्मण आणि जनकतनया यांच्याबरोबर दण्डकारण्य आणि पञ्चवटीच्या अरण्यांतून मार्ग काढीत काढीत हट्टूंहळू पायानें चालतो. दोघांच्या शैलींत हाच भेद आहे. भवभूतीची शैली रामकुमाराप्रमाणें ‘ धीरोद्धत’

नमयतीव गतिर्धरित्रीम्', तर कालिदासाची वर्णनशैली शकुंतलेच्या भावाप्रमाणे 'न विवृतो मदनो न च संवृतः' सारखी आहे. वनश्री पाहून संस्कृत कवींची आठवण झाली आणि त्यांत लोकाश्रयाचा विचार करतांना राजाश्रयाची निंद्य रीतीनें निंदा करणाऱ्या विल्हणाची आठवण झाली; पण त्याच क्षणीं स्मरण झालें कीं, संसारापासून विरक्त झालेल्या साधकांना संसृतीचा असला काव्यरस शोभत नाही. दुपार झाली होती, सूर्यनारायणानें एक डोळा जास्ती अुघडला होता. बुवा म्हणाले, 'पिपासितैः काव्यरसो न पीयते।' खालीं दरींत रामगंगा प्रचण्ड गर्जना करीत धांवत होती, पण शारदीय मेघाप्रमाणे तिचें पाणी आम्हाला दुष्प्राप होतें. स्वामी म्हणाले, 'या जंगलाची शोभा पाहून तुला चाणभट्टाच्या कादंबरीचें स्मरण होतें, पण मला तर या रामगंगेच्या डरकाळ्या अँकून कुलाबा स्टेशनांतल्या दहावीस अँजिनांचा गोंगाट आठवतो !'

अँजिनचें नांव निघालें आणि लगेच स्मरण झालें कीं, निसर्गाची सृष्टि सोडून मानवी सृष्टींत आपण आतां जात आहों. तेव्हां अग्निरथाची वेळ संभाळली नाही तर चालणार नाही. कनवटीचें घड्याळ काढून मी पाहिलें आणि बुवांना म्हटलें, 'बुवो, धांवा नाही तर आपूण वेळेवर काठगोदामला पोचू शकणार नाही !' तिघेहि पळत सुटलों आणि अगदीं स्टेशनाच्या जवळ पोचतों न पोचतों अितक्यांत आगगाडी 'कुअुअुअुअु' करीत हंसत हंसत आमच्या पुढून निघून गेली ! थोडक्यांत आमची ट्रेन चुकली. गाडी गेली त्याचें अेवढें वाटलें नाही; पण आमची खोटी होअुं नये यासाठीं पुढें धांवत गेलेला आमचा कुली निराश झालेला पाहून आम्हांला दुःख झालें. तरी आम्हीं हंसूं लागलों आणि तो कुली म्हणाला, 'चला बाबांनो, दिवस अजून पुष्कळ आहे. अिथें बसायचें त्यापेक्षां हलद्वानीला जाअून रात्र तेथेंच काढूया.' हलद्वानी काठगोदामहून पहिलें स्टेशन, व्यापाराचें एक लहानसें ठिकाण आहे. तेथपर्यंत चालत गेलों, तेथें जेवणविवण केलें आणि स्वप्नसृष्टीवर विराजमान झालों.

स्वप्नसृष्टींत जाण्यापूर्वी कल्पनासृष्टींत जाण्यासारखा एक प्रसंग घडला. आम्ही धर्मशाळेंत जागा मिळवून स्वयंपाक करीत होतो. धर्मशाळा म्हणजे विविध जनसमाज. तेथें त्रिखंडाच्या गोष्टी चालायच्या.

तेथें बैरागी यायचे, व्यापारी यायचे, सरकारी अंमलदार यायचे, जुना जमाना पालटला आहे याची ज्यांना विलकुल दखल नाही असे जुने जमिनदार घोड्यावर जुने जीन कसून प्रवास करीत यायचे, जुना जमाना या नांवाचें काहीं होतें कीं नव्हतें याची ज्यांना जाणीवहि नाही, असे तरणेबाण्डहि यायचे, भिकारी यायचे आणि भिकान्यापेक्षां वागीट असे पोलिसहि यायचे. अशा अनेक प्रकारच्या लोकांशीं प्रसंग पडल्यामुळें ज्यांचा रुबाव आंजलेल्या दह्यासारखा झाला आहे असे दुकानदार दहीं विकायला जवळ बसलेले असायचेच. धर्मशाळेंत संध्याकाळीं सहा वाजल्यापासून आठ वाजेपर्यंत बहुतेक मारामारीच चालते. प्रवासी परस्परांबरोबर किंवा आपल्या कुलींबरोबर, गिऱ्हातिकें दुकानदारांबरोबर, दुकानदाराची बायको आपल्या मुलांबरोबर, पोलीस भिकान्यांच्याबरोबर आणि कुत्रीं परस्परांबरोबर आठ वाजेपर्यंत भांडून घेतात. आठ वाजतां प्रथम धुधा शान्त होते, मग चुली शान्त होतात; बहुत करून दिवेहि शान्त होतात; (कारण अेक पैशांत पणती, वात आणि तेल देणाऱ्या दुकानदाराजवळ आठ वाजेपर्यंतचेंच बजेट असतें) आणि मग विरोध शान्त होऊन गप्पागोष्टी सुरू होतात. आठ वाजल्यानंतर अेकदां तह झाला कीं, मग कोणी कोणांबरोबर भांडायचें नाही, असा धर्मशाळेचा आंतरराष्ट्रीय कायदा असतो.

लागलीच प्रवाशांप्रवाशांमध्ये संवाद सुरू होतो. बैरागी देश-देशान्तराच्या हकिकती आणि त्याबरोबर आपली टीकाटिप्पणी येथें रुजू करतात. जेथें मुलें असतील तेथें विरबल बादशहा यायचेच. बायका नेहमीं यात्रेच्याच गोष्टी बोलायच्या. हिंदुस्थानच्या वाटेल त्या प्रांतांतील स्त्रिया अितर वाटेल त्या प्रांतांतील स्त्रियांबरोबर धर्मशाळेंत गप्पागोष्टी करूं शकतात. भाषेची अडचण सुशिक्षित लोकांनाच असते. स्त्रिया म्हणजे जुने जग. तिथले विचार, भावना, समजुती, रिवाज आणि आदर्श सारे अेक. मग गप्पा मारतांना अडचण कशाची? दोन अंग्रज भेटले म्हणजे जसे आजची हवा कशी काय आहे याविषयीं बोलतात, तशा स्त्रिया भेटल्या कीं, तुला मुलें किती आहेत, मुलींचीं कुठेंकुठें लग्नें झालीं आहेत, मुलींना सुख आहे कीं दुःख, घरच्या म्हातारीनें यात्रा केली कीं नाही, वगैरे गोष्टीच चालायच्या. दुकानदाराची बायको त्यांत मिसळून आपल्या दुःखाची

कहाणी पांच हजार सहाशें बाराव्यांदा अश्रंसहित आणि कांहींहि संक्षेप न करतां जशीच्या तशीच सांगायची, आणि पुष्कळ वेळां हें वर्णन फुकट जात नाहीं. मायाळू परवासी-वागीट दुकानदारानें फसविलेले हे परवासी-दुकानदाराच्या बायकोचें दुःख पाहून, त्याचप्रमाणें ती सुद्धां आपल्याअितकाच दुकानदाराचा द्वेष करते या गोष्टीचें समाधान मानून, तिला कोणत्या तरी रीतीनें संतुष्ट करून निरोप घेतात. दुकानदारांचाहि प्रत्येक प्रांताविषयीं अभिप्राय बनलेला असणाराच, तो वैराग्यांच्या अितकाच मोकळेपणानें ते सांगतात; कारण पीनल कोडांतील ऐकहि कलम बुवा-वैराग्यांना आणि दुकानदारांना लागूं नाहीं!

देशी संस्थानांतले रहिवासी धर्मशाळेंत आले कीं संस्थानांच्या तारतम्याची चर्चा सुरू होते, आणि दरबारांत चालणाऱ्या आंतल्या खटपटींचें नि लटपटींचें रहस्य फक्त 'तुम्हांलां'च ते सांगतात. वाटेल त्या माणसापुढें आपल्या दरबाराची किंवदन्ती बोलून टाकण्याअितके ते बेअिमान नसतात; पण 'तुम्ही' तर खानदानी गृहस्थ, 'तुमच्या'पुढें अशा गोष्टी सांगायला हरकत कसली ?

आमच्या वांट्याला ऐक देशाभिमानी, सनातन धर्माभिमानी व्यापारी आले. हस्तिनापुराकडे त्यांचें ऐक गुरुकुल होतें. छेः छेः, गुरुकुल नव्हे, ऋषिकुल. गुरुकुल आर्यसमाजी लोकांचें असतें, म्हणून सनातन्यांचें ऋषिकुलच असणार. वैष्णवांचें आचार्यकुल. बैरागी असतील तर मुनिमण्डल किंवा साधु-आश्रम आणि भटजी महाराजांची संस्था असेल तर ती पंडा-कुमार महा-विद्यालय. पण हें सगळें ज्ञान मला हरिद्वारला गेल्यानंतर झालें. हस्तिनापूरचे व्यापारी म्हणाले, 'गेल्या वर्षीच आमचें ऋषिकुल स्थापलें आहे; पण अजून आम्हांला कोणी अध्यापक मिळालेला नाहीं; ऐक ब्राह्मण हल्लीं काम चालवतो आहे; पण मुलें त्याला पुरून अुरतील अशीं आहेत. तुमच्यासारखा ऐखादा 'अिंग्लीश अेज्युकेटेड' साधु तिथें आला तर लोकांवर छाप पडेल आणि प्रचाराला गेलों तर फंडहि चांगला जमा होतील. तुम्ही आलांत तर आम्हांला रोज तुमच्या दर्शनाचा लाभ होतील, 'भवबंध कट-जाय' आणि वेडे आर्यसमाजी अुंदरानें आलें खाल्याप्रमाणें गप्प

बसतील. आम्ही ऋषिकुल अेवढ्याकरितांच काढलें. आमच्या येथें दोन आर्यसमाजी प्रचारक आले होते. त्यांनीं सनातन धर्माची निन्दा सुरू केली. आमच्याकडे त्यांना अुत्तर देतील असा कोणी पंडित नव्हता, तेव्हां आम्ही अर्जंट तार करून हरद्वारहून तीन सनातनी अुपदेशक मागविले आणि असे कांहीं लढविले कीं, विचारूं नका. तीन दिवस शास्त्रार्थ झाला ! मी मध्येच विचारलें, ' कोणत्या मुद्द्यावर ? ' ते म्हणाले, ' अहो, तुमच्या शास्त्रांतलें आम्हांला काय कळतें ? आम्ही थोडेंच संस्कृत शिकलों आहों ? पण शेवटीं आर्यसमाजीच गप्प बसले आणि आमची जित झाली. विरुद्ध बाजूचे अुगीचच म्हणायला लागले कीं, जित आमचीच झाली; पण तुम्हीच सांगा त्यांची जित झाली असती तर त्यांचे पंडित मुकाटपणें बसले असते कां ? '

या महायुद्धाचें वर्णन मी अुदासतेनें अैकलें हें पाहून त्यांचा थोडासा विरस झाला. त्यांनीं विचारलें, ' आपण आर्यसमाजी तर नाही ना ? ' मी म्हटलें, ' नाही, मी आपला कडक सनातनी आहे. ' ते म्हणाले, ' तर मग तुम्ही जरूर ह्स्तिनापुराला या. आम्ही तुम्हाला सुरेखशी कुटी बांधून देअूं, तुमच्यासाठीं खास आचारी ठेवूं, अिंग्रजी वर्तमानपत्रें मागवूं, तुमच्या व्याख्यानाचा आम्हांला लाभ मिळेल ' मी म्हटलें, ' दुसरा कांहीं संकल्प नसता तर कदाचित् मी आलों असतो खरा; पण मला अुत्तराखंडाची यात्रा करायची आहे आणि मग पुरश्चरण करायचें आहे. '

माझे सगळे विचार त्यांना सांगण्याची मला कशी हिंमत होणार ? आणि सांगितले असते तरी त्यांना समजले असते थोडेच ?

दुसऱ्या दिवशीं ' रेल ' मध्ये बसलों आणि निघलों. हिमालयाच्या प्रवासानन्तर रेल्वेचा प्रवास केवळ नीरसच नव्हे तर असह्य होतो अेक-अेक वावराच्या अन्तरानें चालणारे आम्ही तिघेजण अर्ध्या बांकावर आंखडून बसलों होतो. वृक्षाच्या घर्षणध्वनीअैवजीं डब्याच्या आंत प्रवाशांचा कोलाहल अैकूं येत होता. बरेलीवरून आम्ही लुकसरला गलों आणि गाडी बदलून मध्यरात्रीं हरद्वारला पोचलों.

रामकृष्ण सेवाश्रम

१८

यात्रा केल्यानं पुण्य मिळतें; पण तें वाटेंल तशी यात्रा करून नाहीं मिळत. पायीं चालून यात्रा करतो त्याला शेंकडा शंभर टक्के पुण्य मिळतें. माणसाच्या खांद्यावर किंवा पालखींत बसून जातो त्याला अर्धें पुण्य, पशूचें वाहन करून जो यात्रेला निघतो त्याचें पुण्य जवळजवळ नसल्यासारखें; आणि (आजच्या स्थितींत आणखी अेक कलम जोडिलें पाहिजे कीं,) आगगाडींत किंवा मोटारींत बसून यात्रेला जातो, त्याला पुण्याऐवजीं पापच लागतें. रेल्वेच्या प्रवासांत कमलीहि अुच्च किंवा धार्मिक भावना वाढीस लागत नाहीं. आज तर रेल्वेचा प्रवास म्हणजे स्वाभिमानाचा नाश. पैसे देअून अेक लेबल घेतलें कीं तें धारण करून पार्सलासारखें डब्यांत जाअून बसायचें. मुक्कामावर पार्सलें बाहेर फेंकून देतात, आपण आपल्या पायांनीं बाहेर पडतो अेवढाच फरक. गाडींत बसल्याबसल्या आपण भविष्यकालाकडे जात नाहीं, तर बाहेरचें जग निसासा टाकीत भूतकालाकडे धांवत जात असतें. दोन माणसांनीं भाग्यवशात् जवळ यावें आणि त्यांच्यात प्रेमभाव अुत्पन्न न व्हावा या स्थितीला नरकच म्हटलें पाहिजे. तीर्थस्थानापर्यंत आगगाडी घेअून जाणें हें असुरांचें काम आहे. आगगाडींत बसून यात्रेचें पुण्य मिळविणें हें गयासुरानें दिलेल्या मोक्षाप्रमाणें आहे. गुजरातनें डाकोर आणि सिद्धपूर तर भ्रष्ट केलेंच आहे; आतां पश्चिमधाम श्रीद्वारकेला भ्रष्ट करण्याचे प्रयास सुरू झाले आहेत. खरोखरच हें कलियुग आहे. रवींद्रनाथ म्हणतात, “कलियुग म्हणजे कळ(यंत्र)युग.”

हरिद्वार म्हणजे गंगाद्वार. भागीरथीगंगा गंगोत्रीमधून निघाली, तेथून महादेवाच्या जटेंत म्हणजेच हिमालयाच्या जंगलांत ती सांपडली. दोन डोंगरांमधून किंवा टेकड्यांमधून कसावसा रस्ता काढून ती पुढें सरकते. तिकिट ध्यायच्या निरुंद वाटेंतून लोक पसार होतात त्यावेळीं जशी

गर्दी आणि अडचण होते, तशीच अडचण पहाडांत गंगेला होते. अखादी जंगी मिरवणूक अरुंद गल्लींतून मोठ्या मैदानावर येते आणि मग जसे लोक मोकळेपणाने 'हुश' करीत अनेक दिशांना विखुरतात, तीच दशा हरिद्वारजवळ श्रीगंगाजीची झाली आहे. गोठ्यांतून सुटलेली वांसरे स्वतंत्रतेचा अनुभव घेण्याकरितांच जशी अिकडे तिकडे धांवतात, तशी हरिद्वारहून गंगानदी अनेक प्रवाहांनीं धांवते; आणि प्रत्येक प्रवाहाचा अुल्लाससुद्धां बालवृत्तीच दाखवितो. नीलधारा कांहींशी गंभीर आहे खरी; पण लहान मुले आजोबाची पगडी घालून, हातांत कांठी घेऊन मोठ्या गंभीरपणे चालतात, तशीच ही कृत्रिम गंभीरता आहे. नीलधारेला आपली गंभीरता सांभाळता येत नाही. हरिद्वार हे गंगेला जसे पहाड सोडून मैदानांत जाण्याचे प्रथम द्वार आहे, तसेच ते प्रवाशांना हिमालयाची यात्रा सुरू करतांना पायथा सोडून पहाडांत प्रवेश करण्याचेहि द्वार आहे. अुत्तराखंडाची यात्रा येथूनच सुरू झाली असे समजतात. हरिद्वारपर्यंत रेल्वे आहे, तरीहि त्या मानाने हे तीर्थ पुष्कळ स्वच्छ आहे. त्याचे एक कारण येथील म्युनिसिपालिटीचे कायम अुत्पन्न हे असेल कदाचित, पण मुख्य कारण म्हणजे हरिद्वार हे सांधूचे स्थान आहे हेच आहे. बैरागी आणि संन्याशी यांच्यांत अितर घाणेरडेपणा वाटेल तितका असला तरी ते शारीरिक स्वच्छता पुष्कळ पाळतात यांत शंका नाही.

आम्ही रात्री दोन वाजतां हरिद्वारला पोचलों. कोणाची ओळख नव्हती आणि अखाद्या पंड्याचे पाहुणे होण्याचीहि अिच्छा नव्हती, तेव्हा आम्ही अगोदरच पत्र लिहून हरिद्वारच्याजवळ कनखल येथे असलेल्या रामकृष्ण सेवाश्रमांत अुतरण्याची व्यवस्था केली होती. रात्री दोन वाजतां स्टेशनापासून आश्रमापर्यंत 'आम्हांला रस्ता कोण दाखविणार? आम्ही अेक कुली केला. त्याला चार आणे द्यायचे कबूल केले आणि अंधारांत निघालों. आम्ही आपसांत बोलतांना अिंग्रजी शब्द वापरीत असलेले अैकून तो कुली म्हणतो, 'Oh !- Sir, you are gentleman, I knows English, Sir. I am gentleman collie, Sir.

I have ten years live in Dehradun, Sir.' आम्ही हंसू लागलों. त्याचा अंग्रजी वाक्प्रवाह चालला असतांना सुद्धां आम्ही त्याच्याशीं हिंदींतच बोलण्याची अरसिकता किंवा असभ्यता दाखविली. तरी पण आम्हांला अंग्रजी समजतें ही गोष्ट आतां कशी गुप्त राहाणार ? तो आपला अंग्रजींतच बोलायचा.

सेवाश्रमाजवळ पोचलों तेव्हां आमचा 'जन्टलमन् कुली' म्हणाला, 'Give me four anna bit, sir. Copper is very heavy, sir.' स्वामी लगेच म्हणाले, 'Oh, I see. But certainly it is not heavier than the luggage you brought.'

रात्रीं अडीच वाजतां कुणाला अुठवायचें ? आश्रमाच्या अेका रुग्णालयाच्या ओट्यावर आम्ही निजलों. सकाळीं कोणी अुठण्यापूर्वी चोरासारखे अिकडे तिकडे फिरून शौचाला जाअून आलों, तोंड धुतलें आणि मठपति स्वामी कल्याणानन्दांना भेटायला गेलों. त्यांनीं प्रेमानें आमचें स्वागत केलें आणि आम्हाला आमचें सामान टेंवण्यासाठीं अेक खोली दाखविली.

स्वामी विवेकानन्द सगळ्या भारतवर्षांत आणि नन्तर सगळ्या जगभर फिरून आले, तेव्हां त्यांना सुचलें कीं, या नव्या युगांत साधूंच्यासाठीं नव्या अुपासनेची जरूरी आहे. जिवत्याजागत्या पण भुकेल्या, तहानेलेल्या, दीन, अपंग किंवा रोगी नारायणाची सेवा करणें हाच आज मोक्षाचा अुत्तम मार्ग आहे—आणि तोहि दयाभावानें नव्हे तर सेवाभावानें, कोणावर अुपकार करण्यासाठीं नव्हे तर सेवा करण्याची संधी दिल्याबद्दल अुपकृत भावनेनें. स्वामीजींच्या गुरुबंधूंनीं व शिष्यांनीं बनारस, प्रयाग, पुरी, हरिद्वार, मायावती, वृन्दावन अित्यादि तीर्थस्थानीं रुग्णालये किंवा सेवाश्रम स्थापन केले आहेत.

हरिद्वारचा सेवाश्रम ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीप्रमाणें शून्यामधून निर्माण झाला आहे. मायावतीच्या स्वामी स्वरूपानन्दांनीं कोठून तरी दोनशें रुपये

गोळा केले होते. ते घेऊन स्वामी कल्याणानन्द हरिद्वारला आले. त्यांना हिंदी येत नव्हते की वैद्यकीचेहि ज्ञान नव्हते. सरस्वतीचाहि कृपाप्रसाद नसल्यामुळे अजूनसुद्धां ते मुखदुर्बल तर आहेतच. पण त्यांची श्रद्धा अढळ होती. ऐक देवदारी पेटी घेऊन, तिच्यांत कांहीं होमिओपॅथिक औषधे ठेवून, ऐका झोपडींत त्यांनी आपला 'धंदा' सुरू केला. हळुहळु धंद्यांत बरकत आली. कोणा ऐका मारवाड्याने दहा हजारांची ऐक अिमारत बांधून दिली. कल्याणानन्दांनी वैद्यकीचा अभ्यास केला. त्यांच्या हाताला यश आले आणि काम निर्वेधपणे चालले. निश्चयानन्द नांवाचे ऐक महाराष्ट्रीय संन्यासी त्यांच्या मदतीला आहेत. ते स्वामी विवेकानन्दांचे शिष्य. त्यांना मराठी चांगलेसे बोलतां येत नसले तरी बंगाली चांगले येते. हे गृहस्थसुद्धां मितभाषीच. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत काम कर कर करतील. थकवा नांवाची वस्तु त्यांना माहीतच नाही. दहापांच परश्नांचीं अुत्तरे द्यायचीं असलीं तर मात्र ते थकतात. त्यांच्या गुरुजींनी त्यांच्यासाठीं नांवहि यथार्थ शोधून काढले आहे.

सेवाश्रमांत शेंकडो रोगी-साधू तसेच गृहस्थ-रोज येतात. त्यांच्यापैकीं जे फार आळारी असतील त्यांना रुग्णालयांत ठेवून घेतात. क्षयरोग्यांसाठीं स्वतंत्रच अिमारत आहे. धनवान लोक वाटेल तितकी फी देत असले तरी कल्याणानन्दजी गरीबांना सोडून धनवानांच्या येथे जात नाहीत. आम्ही सेवाश्रमांत गेलों त्यावेळीं रामकृष्ण मिशनचे परमुख व श्रीरामकृष्ण परमहंसांचे प्रिय शिष्य स्वामी ब्रह्मानन्द तेथे आले होते. त्यांना 'राखल राजा' किंवा 'राजा महाराज'हि म्हणतात. त्यांच्या दर्शनाचा अपूर्व लाभ झाला. दुसरे साधु काशीच्या अद्वैताश्रमाचे मठपति स्वामी शिवानन्दजी. स्वामी विवेकानन्दांनी त्यांचे नांव महापुरुष ठेवले होते. त्यांच्याकडून रामकृष्ण परमहंस आणि स्वामी विवेकानन्द यांच्याविषयीं आणि त्यांच्या संघा(मिशन)विषयीं पुष्कळ हकिकत अैकायला मिळाली. कॉलेजांत असतांना स्वामी विवेकानन्दांचे लेख वाचूनच माझा नास्तिकतेचा ज्वर आणि संशयवादाचा गर्व अुत्तरला होता; रामकृष्ण परमहंसांना या युगाचे अवतारी पुरुष म्हणून मी मानू लागलों होतो. अशा स्थितींत

रामकृष्ण परमहंसांच्या प्रत्यक्ष सहवासांत आलेल्या पुण्यपुरुषांचें दर्शन माझ्या बाबतींत अतिशय परिणामकारी व्हावें यांत काय आश्चर्य ? स्वामी ब्रह्मानंदांपाशीं मी अेकान्त समय मागून घेतला. त्यांच्याकडून पुष्कळ आश्वासन मिळालें. रामकृष्ण मिशनमध्ये मी सामील झालों नाहीं तरी ते मला आपला मानूं लागले. मलाहि भटक्याला घर मिळाल्यासारखें झालें. हिमालयाची यात्रा करण्याचा माझा संकल्प मी स्वामी ब्रह्मानंदांना सांगितला. त्यांनीं आशीर्वाद दिला आणि आम्ही यात्रेच्या तयारीला लागलों.

आम्हांला बदरीनारायणाची यात्रा करायची होती. हरिद्वारहून बदरीनारायण किती दूर आहे, कोणत्या रस्त्याने जायचें, वाटेंत किती 'पडाव' येतात, वरोवर काय काय ठेवलें पाहिजे, सामान वाहायला कुली कुठून मिळतात, ते काय घेतात, रस्त्यांत पहाण्यासारखें काय काय आहे, हें सर्व आम्हांला समजून घ्यायचें होतें. कनखलजवळ सरकारनें एक बांध घालून गंगानदीचा प्रवाह अडविला आहे. येथूनच गंगानदीचा प्रख्यात कालवा कानपुरपर्यंत जातो. रुडकीजवळ सोलाना नांवाची एक नदी या कालव्याला आडवी येते; पण अंजिनीअर लोकांनीं सोलाना नदीवर एक जंगी पूल बांधून सगळा कालवा या पुलावरून पुढें नेला आहे. पण या भगीरथ (अंजिनीअरिंग) कामाचें वर्णन येथें करीत बसत नाहीं.

कनखल जवळच्या बांधापलीकडे एका बेटांत 'दाम्पार' नांवाचा आश्रम आहे. तिथल्या स्वामी केशवानंदांकडून थोडी मदत मिळण्यासारखी असल्यामुळे आम्ही तेथें गेलों. तेथें केशवानन्द भेटले नाहींत, पण झाडींत पिंपळाच्या पारावर बसलेले एक संन्यासी भेटले. त्यांच्या शरीराची रचना आणि अंगकांति पाहून ते 'सुखवस्तु' म्हणजे खाअून पिअून सुखी असावेत असें स्पष्ट दिसत होतें. ते पारावर आरामानें बसले होते. आपलें लांब अपरणें गुडघे आणि कंबर यांच्या भोंवती गुंडाळून त्यांनीं आपल्या शरीराची 'रॉकिंग मीशी चेर (झुलती आरामखुर्ची) केली होती. या आसनावर बसून तासन्तास गप्पा मारल्या तरी माणसाला थकवा यायचा नाहीं, ही याची फलश्रुति आहे त्यांच्याकडून आम्हांला माहिती कांहीं फारशी मिळाली नाहीं; पण रस्ता विकट आहे, जाणें कठीण आहे, गेलेले बहुतेक परत येतच नाहींत, अशी त्यांनीं पुष्कळ भीति दाखविली आणि आम्हांला यात्रेचा विचार सोडून देण्याचा पोकत सल्ला दिला. तरीहि आमचा निश्चय कायम राहिलेला पाहून त्यांनीं एक

अुर्दू शेर (दोह्यासारखी कविता) म्हणून दाखविला; त्याच अर्थ अित-काच होता कीं चंग बांधून अेखादें काम हातीं घेतलेंत कीं मग मरण आलें तरी तें सोडूं नका.

हा बहुमोल सल्ला दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून आम्ही परत फिरलों आणि हरिद्वारच्या बाजाराचा रस्ता धरला. कोट, सदरा वगैरे वस्तूंचा तर मी त्याग केलाच होता. शिवलेली वस्तु मला चालण्यासारखी नव्हती आणि पांघरायला पुरेसें नव्हतें, म्हणून अेक कानपुरी शाल आणि दोन मफलर खरेदी केले. अेक पातळसा तवा, अल्युमिनियमची अेक पातेली, झांकणी, अेक बशी, पितळेचा अेक मोठा लोटा आणि अेक लहानसें ताट अितक्या वस्तु खरेदी केल्या. (यात्रेहून परतायच्या वेळीं याच बाजारांत बुरणुसाच्या दोन 'घूध्या' चांगल्या मिळाल्या त्या आम्ही घेतल्या होत्या. 'घूधी' म्हणजे डोक्यापासून ते गुडघ्यापर्यंत शरीर झांकेल अशी बुरणुसाची लांब कुंची. ही शिवलेली नसते.) अितक्यांत मला सुचलें कीं, पावसाळ्याचे दिवस आहेत, आपल्याजवळ अेखादें मेणकापड असलें तर बरें. माझा हा विचार पुष्कळच अुपकारक ठरला. कपडे, अंथरून सारें बांधून टाकून त्यावर मेणकापड गुंडाळलें कीं, वाटेल तितका पाऊस पडला असला आणि वाटेल तितके भिजलों असलों तरी रात्रीं आपली आम्हांला अगदीं कौरडी पथारी मिळत असे. क्विनाअिनची बाटली माझ्याजवळ होतीच. मेणबत्या, आगपेटी, साबू, पुरेशी चिल्लर आणि बुवांच्यासाठीं अेक भरीव चिव्याची लांब लाठी. अितकें आम्ही बरोबर घेतलें आणि यात्रेकरितां सज्ज झालों.

हरिद्वारच्या बाहेर भीमगोडाजवळ कुली लोकांचा अड्डा असतो, असें आम्हांला कळलें, म्हणून तेथें जाअून कुलींचीहि व्यवस्था केली, आणि अेक दिवस हरिद्वार आणि कनखल पहाण्यांत काढून यात्रेचें प्रस्थान केलें. आम्हांला यात्रेला निघण्याची घाभी होती, पण वाचकांना अेकण्याची घाभी नसणारच. ते मला हरिद्वारचें आणि कनखलचें जरा तपशीलवार वर्णन दिल्याखेरीज सोडणार नाहींत, तेव्हां प्रथम त्यासंबंधीं स्वस्थपणें सांगितलें पाहिजे.

हरिद्वार, कनखल आणि ज्वालापूर ही तीन्ही मिळून एक समष्टि आहे. हरिद्वार म्हणजे यात्रेकरूंचे नगर, ज्वालापूर पंडा लोकांचे धाम आणि कनखल संन्याशांचे कायमचे शिविर म्हणता येतील. तीन्ही जवळ जवळ असूनही वेगवेगळी आहेत. तीन्ही ठिकाणी मिश्रवस्ती आहे. तीन्ही ठिकाणी मोठमोठ्या धर्मशाळा आहेत, सदावर्त आहेत, आणि विद्यालयेही आहेत. तीन्हीत कनखल आणि हरिद्वार हीं दोन जुनी आहेत आणि पुराणांत दोन्हींचे माहात्म्य पुष्कळ वर्णन केले आहे. कनखलपासून थोडे दूर नदीपलीकडे आर्यसमाजी लोकांचे प्रख्यात गुरुकुल * आहे; हरिद्वार आणि ज्वालापूर यांच्यामध्ये सनातन्यांचे ऋषिकुल आहे; आणि खुद्द ज्वालापुरांत ऋषिकुलासारख्या सनातनी 'ढंगाचे' पण आर्यसमाजी मताचे ज्वालापूर महाविद्यालय आहे. तीन्ही संस्थांचा अुद्देश आपापल्या मताप्रमाणे स्वधर्माचा अुद्धार करणारे कट्टे धर्मप्रेमी आणि धर्मोपदेशक तयार करणे हा आहे. तीन्हीना वाटते की, परिणामकारक धर्मोपदेश करण्यासाठी अंग्रजी भाषा आणि लौकिक विद्या यांचे परिपूर्ण ज्ञान असले पाहिजे. ज्यावेळीं मी पहिल्या प्रथम या तीन्ही संस्था पाहून आलों, त्यावेळीं माझ्यावर अशी छाप पडली की, तीन्ही संस्थांमध्ये संस्थापक किंवा अध्यापक यांच्यापेक्षा विद्यार्थ्यांच्यांत धार्मिक कडवेपणा कमी आहे, आणि मताग्रहापेक्षा स्वदेशप्रेम अधिक आहे. आर्यधर्मापेक्षा किंवा हिंदुधर्मापेक्षा राष्ट्रधर्माचे संस्कार त्यांच्यावर थोडे अधिक आहेत. प्रवासी म्हणून माझ्यावर झालेली पहिली छापच मी या ठिकाणी देत आहे. त्यानंतर म्हणजे यात्रा पुरी केल्यानंतर या तीन्ही संस्थांबरोबर माझा परिचय वाढला. त्यांच्याविषयी सांगण्यासारखे पुष्कळ आहे; पण ते यात्रावर्णनांत येतां कामा नये.

* महापुराने सारे गुरुकुल वाहून गेल्यामुळे आज ही संस्था गंगेच्या अलिकडच्या तीरावर कनखल येथे उरली आहे.

ऐका संस्थेकडे माझे लक्ष विशेष वेधलें, आणि ती म्हणजे मुनि-मंडल आश्रम. ही संस्था हरद्वार स्टेशन व ऋषिकुल यांच्या मध्यावर आहे. मुनिमंडल आश्रम हा विद्यालय नाही तर ऐक प्रकारचें धर्म-तत्व-संशोधन-मंदिर आहे. येथील धर्मग्रंथ-भांडार सुरेख आहे; ऐकान्तांत वसून धर्मचिन्तन आणि अध्ययन करणाऱ्या माणसाला पुष्कळ अपयोगी पडेल, असें तें आहे. या संस्थेत हरिवंशाची ऐक मोठी पोथी आहे. पोथीच्या प्रत्येक पानावर ऐक किंवा अधिक सुंदर चित्रें, त्यांच्या आजू-बाजूला तऱ्हेतऱ्हेच्या सोनेरी वेलबुट्या, अक्षर मोत्याच्या दाण्यासारखें, चित्रकाम जयपुरी पद्धतीचें आणि अत्यन्त मनोहर. प्रत्येक चित्राच्या खाली त्याचा परिचय दिला आहे. ती पोथी मराठी भाषेत आहे, पण तिची लिपी मराठी पद्धतीची नाही, यावरून मला वाटतें कीं हा अपूर्व ग्रंथ कोणा मराठी सरदारानें जयपुरी कारागिराकडून तयार करवून घेतला असावा. मी वडोद्याचे, जयपूरचे त्याचप्रमाणें बांकीपूरच्या खुदाबक्ष लायब्ररीतील चित्रसंग्रह पाहिले आहेत. तरीहि या हरिवंशांत दिलेलीं चित्रें आणि विविध प्रसंग पाहून मला अपूर्व आनन्द झाला.

हिंदी कारागिरीच्या पहिल्या दर्जाच्या वस्तू कुठेंकुठें पडल्या असतील, कुठेंकुठें कुजत असतील, आणि त्यांपैकी किती हद्दपारी भोगत असतील, याचा विचार मनांत येतांच मन अुद्विग्न झालें. किती तरी ग्रंथ लंडनच्या म्युझियममध्ये किंवा बर्लिन म्युझियममध्ये गेले आहेत, कितीतरी चित्रें आणि मूर्ति बोस्टन म्युझियममध्ये आज विराजत आहेत. आपली अशी विटवना होत असलेली पाहून भारतकला मुक्त कंठानें रडत असेल असा विचार मनांत आला आणि त्याच क्षणीं तोंडांतून केशवसुतांची पुढील ओळ बाहेर पडली—

‘ देवा रे ! ’ मग ती स्फुंदे

‘ ऐवढा तरी लाभूं दे. ’

तिथले साधु लायब्रेरियन मला विचारूं लागले, ‘ काय म्हणालां ? ’ मी म्हटलें, ‘ कुछ नहीं, स्वामीजी मैं यही चाहता हूं कि जैसे रत्न देशके देश में हि रहें. यशोदा जैसी कृष्णका जतन करती थी वैसेही आज इस हरिवंश का जतन होना चाहिये. ’

या सान्या झाल्या थोड्या फार आधुनिक पद्धतीच्या संस्था. जुन्या पद्धतीचे साधूंचे आखाडे, त्यांचे वाडे आणि गुंफा तर येथे हव्या तितक्या आहेत. शीख धर्मशाळा, अुदासी पंथाच्या अिमारती, शांकरपंथाचे दशनामी मठ अशा क्षेत्रांत असायचेच. अन्नक्षेत्र पहायला मी मुद्दाम गेलों होतो. अहल्याबायी म्हणजे महाराष्ट्राची धर्मश्रद्धा, महाराष्ट्राचें दाननैपुण्य. अहल्याबायी म्हणजे महाराष्ट्राची नारीप्रतिष्ठा. या पुण्य-श्लोक राणीनें प्रजेचें मातृवत्पालन केलें, वैराग्य साधनेंत आयुष्य घालविलें, कुशलतेनें राज्याचें रक्षण केलें, आणि आसेतु-हिमाचल तीर्थातीर्थांच्या ठिकाणीं अन्नक्षेत्र स्थापून आपली कीर्ति अजरामर केली. आजसुद्धां अहल्याबायीच्या नांवानें काशीहून गंगाजलाची कावड भरून रोज रामेश्वरला जात असते. पण यांतली अेकहि गोष्ट अहल्याबायीनें स्वतःसाठीं केली नाहीं. अेका ब्राह्मणानें अहल्याबायीच्या स्तुतीचा अेक सुरेख ग्रंथ लिहून अहल्याबायीला दाखविला. त्या साध्वीनें ब्राह्मणाला दक्षिणा देअून तो ग्रंथ घेतला आणि पाण्यांत बुडवून टाकला.

बुवांनीं मला विचारलें, 'हरद्वारांत अहल्याबायीचें अन्नक्षेत्र आहे असें तुम्हांलां क्लृणी सांगितलें?' मी म्हटलें, 'हें कुणी सांगायची जरूरच नाहीं. मला वाटायलाच लागलें कीं, येथे अहल्याबायीचें अन्नक्षेत्र असलेंच पाहिजे.' मला लहानपणच्या गोष्टी आठवल्या. मी बुवांना म्हटलें, 'मी लहान होतो तेव्हां गोकर्ण-महाबलेश्वरला गेलों होतो. तेथे-सुद्धां अहल्याबायीचें अेक अन्नक्षेत्र होतें. आम्ही त्याच्याजवळच अुतरलों होतो. दुपारीं बारा वाजतां अेक भुकेला प्रवासी अन्नक्षेत्रांत आला. काढून ठेवलेलें सोवळें पुनः नेसून या अतिथीला जेवायला घालण्याअितकी श्रद्धा तिथल्या व्यवस्थापकांत नव्हती, म्हणून त्यानें माझ्याकडून जेवायला घालण्याची सोय केली. मी आठ वर्षांचासुद्धां त्या वेळीं नसेन. माझी संजहि झाली नव्हती. तेव्हां मी आपला अष्टौप्रहर सोंवळाच. मी लगेच कपडे काढले आणि अन्नक्षेत्रांतल्या स्वयंपाकघरांत जाअून अेक पान वाढून आणून अतिथीच्यापुढें ठेवलें, आणि पुनः कपडे घालून आशीर्वाशीं गेलों. मी आशीला विचारलें, 'हें देअुळ कोणाचें ग?' आशीनें अुत्तरादाखल

अहल्याबायीविषयीचें अेक लांब गाणें गाअून दाखविलें. त्या दिवसापासून मी अहल्याबायीला पूजीत आलों आहे. अहल्याबायी जातीनें धनगर होती, पण आज गोकर्णांत कट्टे ब्राह्मण अहल्याबायीच्या मूर्तीची पूजा करतात.

अरे, पण हरद्वारची गोष्ट सोडून मी गोकर्णांत कुठें अुतरलों ? यात्रा करणारा मनुष्य जसें नेहमीं स्थानांतर करतो, तशी त्याला विषयांतर करण्याचीहि संवय असते. परवासी हा गोष्टीवेल्हाळ असायचाच. हरद्वारच्या वाटेल त्या मठांत तुम्ही जा, तेथें तुम्हांला देशदेशांतराच्या गोष्टी सांगणारे संन्यासी भेटतील. ज्वालापुरांत कुठलाहि परवास न करतां साऱ्या हिंदुस्थानच्या गोष्टी सांगणारे पंडे लोक तुम्हांला भेटतील. फरक अितकांच कीं, संन्यासी तुमच्याबरोबर निरपेक्षवृत्तीनें बोलतील, तर पंडे लोक तुम्ही अर्थसंपन्न असाल तरच तुमच्याशीं बोलतील. तरी त्यांच्या बोलण्यांत कांहीं अर्थ असतोच असें मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

संध्याकाळीं अून्ह कमी झालें कीं, गंगेच्या कांठीं घाटावर हजारों लाखों यात्रेकरू गोळा होतात. मुंबईत चौपाटीवर जशी गर्दी होते तशी हरद्वारांत 'हरी की पायरी'पाशीं लोकांची गर्दी होते. ठिकठिकाणीं साधुसंत आणि धर्मप्रचारक व्याख्यानें देतात, भजन-कीर्तन करतात. फेरीवाले व्यापार करतात आणि बायका भिक्षेकरी-साधूंच्याकडून होणारी पीडा सहन करूनसुद्धां आपली प्रसन्नता संभाळून गंगेच्या परवाहांत दीपदान करतात.

दीपदान हें मुग्ध स्त्रीसंसाराचें अेक अनुपम काव्य आहे. असंख्य जीव जीवन-स्रोतावर मुखदुःखांच्या लाटा ओलांडून काव्यपवनाच्या लहरी-प्रमाणें अितस्ततः नाचत जातात. कित्येक सुरवातीलाच बुडून जातात, कित्येक कसलाहि अनुभव न घेतां पलिकडच्या कांठाला पोचतात, कित्येक जोडी जोडी करून जातात, कित्येक आपली लहानशी होडीच जाळून टाकतात आणि अशा रीतीनें दोन क्षण दीप्ति दाखवून लुप्त होअून जातात; कित्येकजण आपल्या सौम्य तेजाच्या आसपास विवकिप्रत स्नेहाचा संग्रह ठेवून पुष्कळ दूरवर सहीसलामत जातात आणि अितरांचे दिशादर्शक बनतात. दीपदान हें याचेंच अेक प्रतीक आहे. अेकीकडून असंख्य दीपांची निशुंखल रांग भाग्यस्रोतांत वाहात जाते, आणि दुसरीकडे देवळांतील असंख्य

घंटांचा तालबद्ध झंकार वातावरणाच्या वर अनन्ताच्या अुदरांत परवेश करतो, आणि गंगामैया अेकमेकांबरोबर भांडून भांडून गुळगुळीत, सुरूप व अहिंसक बनलेल्या गोठ्यांशीं खेळत खेळत आणि हंसत हंसत हें सर्व पहाते आणि अैकते. काय हें काव्यमय दृश्य ! आकाशांत नक्षत्रेंसुद्धां क्षणभर स्तब्ध राहून ही सर्व शोभा न्याहाळतात. आपलें सनातन संगीत बंद ठेवून तारे हा घंटानाद अैकत असतील आणि आपलें दिव्य नर्तन थांबवून दीपमाळेची ती शोभा पहात असतील. गंगामाअी आपल्या कंठ-रवानें सांगत असेल कीं, ' हिंदुस्थानांत वसलेलीं देशदेशांतरांतील अपलें माझ्या प्रिय गोठ्यांप्रमाणें सहिष्णु आणि अहिंसक होअून अेकत्र नांदतील असें सिद्ध करणारी मी भारताची संस्कृति आहे. '

चंद्रमा अस्तास गेला आणि आम्ही गंगेच्या कांठाकांठानें कनखलला येअून पोचलों. वाटेंत गवताच्या चट्यांच्या बनविलेल्या कितीतरी झोपड्या आम्ही पाहिल्या. या झोपड्यांची रचना, त्यांचा साधेपणा, सुंदरता आणि टापटीप पाहून मी खूष झालों. साधूंच्यामध्ये घराविपरींची अभिरुचि अुच्च दर्जाची असते आणि आपल्या झोपड्यांच्या आसपासची स्वच्छताहि ते अश्लिशय चिकाटीनें राखतांत. आधुनिक तिटकारा सोडून देअून तुम्ही त्यांच्यांत मिसळाल तर त्यांच्यांत कितीतरी खानदानी, बहुश्रुतता, तितिक्षा तुम्हांला दिसेल. साधु लोकांत जशी अेक खोटी कल्पना असते कीं, हॅट, स्टॉकिंग आणि चष्मा घातलेले लोक नास्तिक आणि धर्मभ्रष्ट असतात, तसें सुधारलेल्या लोकांनाहि वाटतें कीं, प्रत्येक भगव्या कंथेच्या आंत अेक रिकामेटकडा, लुच्चा आणि आळशी पाखंडी असतो. बाह्य आकाराची पूजा जशी अज्ञान दाखविते, तसा बाह्य आकारावरून मनांत साचूं दिलेला तिरस्कारहि तितकेंच अज्ञान दाखवितो.

हरद्वारांतसुद्धां अिंग्रजी बोलतां येणाऱ्या साधूंची प्रतिष्ठा जास्त आहे, हें पाहून मला वाअीट तर वाटलेंच; पण आम्हांला अिंग्रजी बोलणाऱ्या साधूपेक्षां आमचा बोजा अुचलणाऱ्या कुलीचीच चिन्ता अधिक होती, म्हणून कनखलहून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्याची चौकशी करायला आम्ही भीमगोडकडे गेलों.

हरद्वारहून गंगेच्या कांठाकांठानें गंगोत्रीच्या शोधार्थ अगदीं पहिला यात्रेकरू केव्हां निघाला असेल, याचा अतिहास आपल्याला मिळू शकेल ? गंगोत्री, जम्नोत्री, केदार, बदरी, अमरनाथ, खोजरनाथ, मानस-सरोवर, राकसताल, अमरकंटक, महाबलेश्वर हीं सारीं तीर्थे नदीचें मूळ शोधण्याच्या नैसर्गिक जिज्ञासेचेंच फळ आहे, असें मला वाटतें. अुत्तर-ध्रुवाकडे राहाणारी आर्य प्रजा अुष्णता देणारा सूर्य कोठून अुगवतो व कोठें मावळतो हें शोधण्यासाठींच जशी बाहेर पडली आणि चारी खंडांवर पसरली, तशींच हिंदुस्थानचीं संतानें नदीचें मूळ शोधतां शोधतां आपल्या ढोरांना बरोबर घेअून किंवा अेकअेकटींच फिरलीं असलीं तर त्यांत आश्चर्य नाही.

यात्रेचा अुद्देश धार्मिक असण्याव्यतिरिक्त लष्करीहि असू शकतो असें अेकवेळ मी सांगितलें आहे. लष्करी दृष्टीनें आसपासच्या प्रदेशाचें रक्षण करण्याला समर्थ असें अेखादें अुंच स्थान किंवा असंख्य लोकांच्या अुपयोगी पडेल असा जलाशय अेखाद्या लायक किंवा नालायक राजाच्या हातांत असण्यापेक्षां धर्मनिष्ठ प्रजेच्या श्रद्धेचें केन्द्र बनला तर सुरक्षितता अधिक, असें आपल्या आद्य पुरुषांना वाटलें असेल आणि ' धर्मो रक्षति रक्षितः ' या सूत्राचें त्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष प्रमाण मिळत असेल. केदार आणि बदरी म्हणजे तिब्बतशीं होणाऱ्या व्यापाराचा नेतिघाटकडील रस्ता. हा रस्ता वर्षांतून आठ नअू महिने बर्फानें झांकलेला असल्यामुळें बंदच असतो, आणि फक्त पावसाळ्याच्या दिवसांत अुघडा असतो. त्याच दिवसांत शान्तिमय व्यापार किंवा अशान्तिमय चढाअी होअूं शकते. या चार महिन्यांतच जर हजारां यात्रेकरू या रस्त्यानें ये-जा करतील तर स्वाभाविक रीत्या त्या रस्त्याचें रक्षणहिं होअील आणि व्यापारहि सहज वाढेल. कैलास आणि मानससरोवराचेंहि असेंच आहे. लेपु घाट आणि

अंटाधुरा घाट मानससरोवर व राकसताल यांच्यामधून निघून ग्यानि आणि गडतोकसारख्या तिब्बती व्यापाराच्या केंद्रांकडे आपल्याला घेऊन जातो. मानससरोवर आणि कैलासला जाणारा माणूस तेथेच कैलासवासी झाला नाही तर यात्रेच्या पुण्याबरोबर तिब्बतचे बहुमोल गालिचे आणि अितर वस्तू अवश्य घेऊन येतील.

कोड्याबरोबर त्यांचे अितरहि दिलेले असले तर जसा प्रयत्नाचा आनन्द नाहीसा होतो तसेच आज यात्रेकरूंचे झाले आहे. आज हिमालयाच्या यात्रेतसुद्धा यात्रेच्या वाटा पुष्कळ अंशी सोप्या झाल्या आहेत. जुन्या काळी गंगोत्रीची किंवा बदरीनारायणाची यात्रा करणारे लोक आपली मालमत्ता आपल्या मुलांमुलींना वांटून टाकीत, सगळ्या आत्तेष्टांना भेटून त्यांचा निरोप घेत, आणि लढातील निघालेल्या शिपायाप्रमाणे मरणाने आमंत्रण स्वीकारूनच प्रस्थान करीत. त्यांना मरण आले नाही तर तो त्यांचा दोष नाही; ती मृत्यूची वेदरकारी म्हणायची. आज बदरीनारायण येथेसुद्धा यात्रेच्या दिवसांत तार पाठवितां येते आणि मनीऑर्डरने पैसे मागवितां येतात. गंगोत्री-जम्नोत्रीकडे अितकी सोय नाही, म्हणून त्या ठिकाणी अजून पुण्यांश शिल्लक राहिल आहे.

* * *

भीमगोडहून थोडेसे पुढे जातांच आम्हांला कुलीचे ठिकाण सांपडले. आम्हांला अेकच कुली पाहिजे होता; पण दोन मिळाले. ते म्हणाले, 'तुमचा बोजा अेका कुलीपुरता आहे, पण आम्ही दोघे तो घेऊं. तुम्ही आम्हांला अेकाचीच मजुरी द्या म्हणजे झाले !' त्यांना आमची भाषा समजत नव्हती म्हणून स्वामी मराठीत म्हणाले, 'काका, ठीक आहे. याच लोकांना आपण घेऊं. आपल्याला अेकाअैवजीं दोन कुली मिळतात. वाटेत दोघांना चांगले खायला घालू म्हणजे प्राणी खूप राहातील. आपण प्रत्येक मुक्कामाच्या दिवशीं त्यांना खिचडी देऊं. या लोकांना खिचडी म्हणजे शिरापुरीपेक्षांहि जास्त राजविलासी भोजन वाटते.' आम्ही आमचा बोजा कैरासिंग आणि बादरू यांच्या डोक्यांवर दिला आणि निघालो. चराति चरतो भगः !

जंगलांतून अेखादी नागीण जावी तशी रेल्वे डाव्या बाजूला भरगच्च झाडींतून निघून डेहराडूनकडे जात होती. जोंपर्यंत ही रेल्वेलातीन दिसत होती तोंपर्यंत आपण पवित्र यात्रा करायला निघालों आहोंत असा भाव मनांत येतीना. पण आमच्या रस्त्यानें थोड्याच वेळांत रेल्वेलातिनशीं असहकार केला आणि अेका सुन्दर पुलावरून जाअून तो जंगलांत घुसला. आम्हांला निघतांना थोडासा अुशीर झाला होता, त्यामुळे सत्यनारायणाला पोंचण्यापूर्वीं जवळजवळ दुपार होअून गेली होती.

येथील देअूळ चांगलें आहे. मंदिराच्या लक्ष्मीनारायणाच्या पांढऱ्या संगमरवरी दगडाच्या मूर्ति परेमभाव अुत्पन्न करण्यासारख्या आकर्षक आहेत. पुजारीबुवा दक्षिणेच्या आशेनें आमच्याकडे टक लावून पहात होते. लक्ष्मीपति सत्यनारायणापेक्षें आमचें वदनसरोज काय आकर्षक होतें? बिलकुल नाहीं; पण देवळांत अुभ्या असलेल्या संगमरवरी लक्ष्मीपेक्षां आमच्या खिशांत असलेली रौप्यलक्ष्मी त्यांना जास्त आकर्षक वाटत होती. आम्ही आडावर जाअून हातपाय धुतले आणि देवळांत जरा विसांवा घेण्यासाठीं जाअून बसलों. तेथें चिरपरिचित गायन स्फुरलें—

आजिचा सुदीरे सुदीन

आमुचा अुदयला भाग्याचा

आमुचा अुदयला भाग्याचा

आमुचा अुदयला भाग्याचा

लक्ष्मीनारायण पाहिला

दयाघन देव वैकुंठीचा

दयाघन देव वैकुंठीचा

दयाघन देव वैकुंठीचा.

कोणा निराश झालेल्या व्यापाऱ्याला अेका संन्याशानें आशीर्वाद आणि अुत्साह देअून पुनः धंद्यांत घातलें. व्यापाऱ्याचें भाग्य धंद्यांत अुघडलें. व्यापाऱ्यानें देअूं केलेली कृतज्ञतेची भेट स्वीकारण्याचें संन्याशानें नाकारलें आणि सांगितलें, 'तुला पैसा खर्च करायचा असेल तर हिमालयाच्या यात्रेकरूंंचें दुःख दूर करून त्यांची सर्व सोय करून देण्यांत तो खर्च कर.' व्यापाऱ्यानें हृषीकेशहून बदरीनारायणापर्यंत यात्रेकरूंंसाठीं मोठमोठ्या सोयी निर्माण केल्या. संन्याशानें त्या सर्वांवर देखरेख ठेवण्याचें आपल्या माथ्यावर घेतलें. संन्यासी स्वतः अितका विरक्त कीं, आपल्या देखरेखींखालच्या कोणत्याहि अन्नक्षेत्रांत जेवायचें तर तत्पूर्वीं अमुक अितक्या घागरी पाणी आणून छत्राच्या हौदांत भरल्याखेरीज तो राहायचा नाहीं. या संन्याशानें 'पक्षपातरहित अनुभवप्रकाश' नांवाचा अेक ग्रंथहि लिहिला अ्हे. संन्याशाची कफनी काळ्या कांबळ्याची बनविलेली होती, म्हणून त्याचें नांव 'बाबा काली कमलीवाले' असें पडलें होतें.

संध्याकाळीं आम्ही हृषीकेशला गेलों ते या काली कमलीवाल्यांच्या धर्मशाळेंतच. महाराष्ट्रांतहि धर्मशाळा असतात; पण तेथें अिमारत संभाळण्याव्यतिरिक्त रखवालदाराला कांहीं फारसें काम नसतें. पंजाबकडे धर्मशाळा ही संस्थाच निराळ्या प्रकारची आहे. शीख लोकांचे ग्रंथसाहेब ज्या ठिकाणीं ठेवतात आणि वाचतात, त्याला तिकडे 'धर्मशाळा' म्हणतात. मुळांत हाच अर्थ बरोबर आहे. अशा गुरुद्वारांत किंवा धर्मशाळेंत यात्रेकरू आणि अतिथी आले तर सुखानें राहूं शकतात. धर्मशाळेचे साधू किंवा व्यवस्थापक त्यांच्या सुखसोयीकडे विशेष लक्ष देतात.

या आतिथ्याचें प्रमाण आपली समजूत किंवा अपेक्षा असते, त्यापेक्षां अधिक असल्यामुळें पहिल्या अनुभवाला मी चांगलाच गोंधळलों. आम्ही धर्मशाळेंत जातांच जणूं आमंत्रित पाहुणे असल्याप्रमाणें आमचें

परसन्न वदनानें स्वागत झालें. अजव्या बाजूच्या माडीवर आम्हांला अेक खोली देण्यांत आली. अेक माणूस येअून तेथें दिवा लावून गेला. दुसऱ्यानें येअून विचारलें, ' काय काय भांडीं लागतील ? ' आमची घेण्याची तयारी असती तर आम्हांला शिधाहि मिळाला असता. अशा प्रकारच्या स्वागताची कल्पनाहि नसल्यामुळें मी गोंधळून अेका कोपऱ्यांत जाअून वसलों. स्वामींना अनोळखी समाजांत चांगलें मिसळतां येतें. बुवांना आणि मला हिन्दी येत नव्हतें हीहि आम्हांला अेक अडचण होती. तेव्हां फिरण्या-सवरण्याचें काम सहजच स्वामींकडे आलें. आमचे म्होरके तेच झाले. सगळ्या यात्रेंत त्यांनीं हें काम योग्यतापूर्वक बजावलें. कांहीं कांहीं वेळेला त्यांच्या अुत्साहातिरेकामुळें आम्हांला सहनहि करावें लागत असे; तरी पण अेकंदरींत त्यांच्या पुढारीपणामुळें आमची सोय आणि शान्ति पुष्कळ संभाळली जात असे.

बुवांनीं स्वयंपाक केला. लांकडाच्या धुरानें चांगलाच सासूपणा गाजविल्यामुळें मुक्या सुनेपरमाणें बुवांनीं पुष्कळ रडून घेतलें होतें. आम्ही तिघे जेवलों. जेव्हां मुख्य व्यवस्थापक संन्यासी आम्हाला कुशल परश्र आणि काय पाहिजे, नको विचारामुला आले तेव्हां त्यांना अुत्तर द्यायचें मुखत्यारपत्र स्वामींना देअून मी स्वस्थपणें झोपलों. धर्मशाळेंत अितके कांहीं यात्रेकरू गोळा झाले होते कीं, तिसऱ्या वर्गाच्या मुशाफरखान्या-अितकीच तेथें गडबड होती. तेव्हां आजूबाजूला फिरण्याची किंवा निरीक्षण करण्याची अेवढीशीसुद्धां अिच्छा झाली नाहीं.

सकाळीं अुठल्याबरोबर स्वामींनीं रात्रीं मिळविलेली कितीतरी माहिती आमच्यापुढें वाढली. येथें अितक्या धर्मशाळा आहेत, अितकीं अन्नछत्रें आहेत; जवळच ' झाडी ' नांवाचें बोरीचें बन आहे, त्यांत साधू झोंपड्या बांधून राहातात; पंजाबी धर्मशाळेचें अुत्पन्न पुष्कळ आहे, वगैरे सगळें सांगितलें. अुठून शौचाला जाअून आलों तों हानपाय धुण्यासाठीं पाणी घालायलासुद्धां अेक माणूस अुभा. यात्रेकरूंची अितकी बरदास्त चांगली नव्हे, असें त्यावेळीं मला वाटलें होतें, तें माझें मत आजहि कायम आहे.

आपल्या काव्यांत, पुराणांत किंवा हल्लींच्या कादंबऱ्यांत शौच-विधीचा अुल्लेख कोठेंहि येत नाहीं. स्मृतिवचनांच्या बाहेर जणूं काय या

वस्तूला स्थानच नाही. या धर्मशाळेच्या आसपासदेखील या आवश्यक विधीसाठीं अखादी खास जागा किंवा सोय केलेली नव्हती. बाकी सगळ्या सोयी वाजवीपेक्षां जास्ती; पण ही नैसर्गिक गरज मात्र निसर्गावरच सोडून दिलेली ! तेव्हां मी मनांत विचार केला, मी जर संन्यासी झालों आणि माझ्या आशीर्वादानें जर अखादा निराश झालेला व्यापारी कोट्याधीश झाला तर त्याला पुण्याचीचा मार्ग म्हणून मी असेंच सुचवीन कीं, 'तू नवीन धर्मशाळा बांधू नकोस; हिंदुस्थानांत जेथे जेथे धर्मशाळा असतील तेथे तेथे शौचविधीसाठीं आदर्शस्थानें बांध. असें केल्यानें तू तर स्वर्गाला जाशीलच; पण देशाच्या लाखों यात्रेकरूंना सकाळच्या नरकांतून वाचविशील ?' मला बनारसच्या त्रैलिंग स्वामींची आठवण झाली.

हृषीकेशच्या भूमीवर रामचंद्राचा भाऊ भरत याची मालकी दिसते. साधूंना झोंपडी बांधायची असेल तर भरत-मंदिराच्या व्यवस्थापकाची परवानगी घ्यावी लागते. भरताचें दर्शन घेऊन आम्ही रस्त्याला लागलों.

कोणत्याहि ठिकाणीं पुष्कळ वेळां गेलें तर प्रथम दर्शनाचें कौमार्य नष्ट होतें; पण कालीक कमलीवाल्यांच्या धर्मशाळेंत त्यानंतर अनेक वेळां मी गेलों आहे. तरीसुद्धां पहिल्या दिवसाचें स्मरण आज तितकेंच ताजें आणि नवीन आहे.

अेकीकडे पहाडांतील झाडी आणि दुसरीकडे गंगेचें पात्र अशी शोभा पहात पहात आम्ही निघालों. तों डाव्या बाजूला धनराजगिरींचा वाडा आला. याचें ठेवलेलें नांव 'कैलास कीर्ति आश्रम' असें आहे; पण तो 'धनराजगिरींचा वाडा' म्हणूनच ओळखला जातो. विद्वान् संन्याशांचें हें वेदान्ताचें कॉलेज आहे, असें सांगितलें असतां त्याची पुरती कल्पना येथील. अत्यंत प्राचीन काळापासून संन्याशांनीं हा गंगातट ध्यान-अध्ययनाकरितां पसंत केला आहे. येथे अन्नछत्रें स्थापन होण्यापूर्वी साधू लोक सकाळची साधना पुरी करून अकरा मैल चालून भिक्षेसाठीं हरद्वारला जात; आणि तेथून तितकेच मैल परत येऊन पुनः आपल्या गुहेंत प्रवेश करीत. त्यांचे हे हाल पाहून हृषीकेश येथे अन्नछत्राची स्थापना झाली, आणि तेथून भाजीभाकरी वगैरे झाडींत फिरून

साधूंच्याकडे पोचविण्यांत येअूं लागलें. नंतर साधूंनींच अन्नछत्रांत येअून भिक्षा घेअून जावी अशी व्यवस्था झाली. कित्येक अन्नछत्रांत ठरलेल्या प्रमाणांतच अन्न दिलें जातें, तर कित्येकांत साधू मागतीच तितकें. साधू लोक आजारी असतील अगर बंगाली असतील तर त्यांना भात मिळतो. पोटभरू साधू दोहोंपैकीं एका वर्गांत शिरून भात मिळवितात, दुसऱ्या अन्नछत्रांत जाअून डाळरोटी मिळवितात आणि गंगेच्या काठीं वसून त्यांवर यथेच्छ ताव मारतात. रोटीच्या किनारीवर हक्क अर्थात् गंगेंतील माशांचा.

हृषीकेश येथील झाडींत साधू सुन्दर झोपडी बांधतात. जंगलांतून गवत आणतात; त्यापैकीं थोड्या गवताचे दोर बनवितात. लांकडासाठीं दूर जावें लागतच नाहीं. गंगेमध्ये गुळगुळीत झालेलीं कितीतरी लांकडे वाहात येतात. त्यांनाच वेठीला धरलें कीं झालें काम. एका दिवसांत एक झोपडी तयार. दहावीस झोपड्यांमध्ये एक व्याख्यानमंडपहि बांधलेला असतो. त्यांत अखाद्या विद्वान् आचार्यांनीं वसून रोज संध्याकाळीं प्रस्थान-त्रयीचें विवरण करावें, आणि लहानमोठ्या साधूंच्या समाजानें 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या'चा सिद्धान्त अनेक प्रकारें समजून घ्यावा. या ठिकाणीं सारें चर्चितचर्चणच चालतें असें नाहीं. नव्या नव्या शंका अुन्न झाल्या कीं त्यांना अुत्तर म्हणून नवेनवे युक्तिवाद पुढें येतात. कित्येक अर्धदग्धांचा पाश्चात्य विचारांचा वेढव समन्वय करण्याचाहि यथे प्रयत्न चालतो. कुंभ-मेळा आला कीं त्यावेळीं अशा नव्या विचारवृद्धीचा विनिमय व्हायचा आणि शास्त्रार्थांत गोडी वाढायची अशा रीतीनें आपल्या साधूंनीं आपलें अध्यात्मशास्त्र जिवतें, जागतें आणि गाजतें राखलें आहे.

असें सांगतात कीं, एक वेळ औरंगजेब आपलें सैन्य घेअून या अध्यात्म विद्यापीठांवर चाल करून आला. साधूंनीं आपल्या झोपड्या जाळून टाकल्या आणि जंगलांतील खेड्यांत ते पसार झाले. सैनिक त्यांच्या मागें कोठवर धांवणार ? औरंगजेब फजित होअून परत गेला, आणि तीनच दिवसांत हें विद्यापीठ 'यथापूर्वम्' पुनः जमलें. जे अपरिग्रहव्रत पाळतात, ते परतंत्र किंवा पराभूत कसे होणार ?

येथून पुढे गेल्यावर रामाश्रम लागला. ही लहानशी संस्था स्वामी रामतीर्थांच्या स्मरणार्थ आग्न्याच्या लाला वैजनाथांनीं अुभी केली आहे आणि तीत त्यांनीं आपली अेक लहानशी लायबरी ठेवली आहे. लाला वैजनाथ हिंदुधर्माचे खोल अभ्यासी. 'प्राचीन आणि अर्वाचीन हिंदुधर्म' हें त्यांचें अिंग्रजी पुस्तक मी वाचलें होतें. लालाजी आश्रमांत आहेत असें समजतांच त्यांना भेटण्याची अिच्छा झाली. त्यांच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून माझ्यावर अशी छाप पडली कीं, रामतीर्थांच्या घडणांत आपलाहि थोडासा हात किंवा हिस्सा आहे, अशी कांहींतरी जाणीव या रामतीर्थांच्या भक्तांच्या मनांत आहे. आणि ही गोष्ट खरीहि असेल. त्यांनीं आम्हांला जेवणाचें आमंत्रण दिलें. आम्ही जेवलों. त्यांना आवडेल कीं नाहीं याचा विचार न करतां त्यांच्या दिवाणखान्यांत थोडेसें निजलों. नंतर बोललों आणि पुढें निघलों.

हल्लींचे साधू शास्त्राध्ययन करीत नाहींत, जीवनांतील रिकामपण नासून टाकतात, त्यांना जर शिक्षण दिलें तर धर्माची मोठी सेवा होतील, देशाचा सर्वांगीण अुद्धार होतील, अशा प्रकारचा ध्यास लालाजींच्या मनांत होता. म्हणून शिकलेल्या विरक्त युवकांचा संग्रह करून अशा आश्रमांत नवे नवे स्वामी रामतीर्थ तयार करण्यासाठीं ते तळमळत होते. आमच्याकडे कांहींशा लोभी दृष्टीनें ते पहात होते, ही गोष्ट माझ्यापासून लपून राहिली नाहीं; पण आम्ही कोठेंहि मुक्काम करायला आलोंच नव्हतां. आम्ही आपले चालण्याच्या तंद्रींत होतां. पुष्कळ वर्षांनंतर याच लाला वैजनाथांना मी आग्न्याला भेटलों होतो, तेव्हांसुद्धां त्यांनीं मला अकबराच्या परख्यात कबरेच्या रस्त्यावर यमुनाकांठीं स्वतः अेक निवृत्तिस्थान बांधलें आहे तें दाखवून तेथें तुम्ही निवास करावा असें प्रलोभन दाखविलें होतें. या निवासस्थानाची रचना फार मजेची होती. अेका टेकडीच्या माथ्यावर अेक खोली बांधली होती. ती पुस्तकालय म्हणून अुपयोगांत यावयाची होती. या खोलीच्या खालीं टेकडीच्या पोटांत दुसरी खोली होती. या खोलींत यमुनेवरून येणारा थंड वारा नेहमीं मिळत असे. प्रकाशहि त्याच वाटेनें येत असे. ही खोली ध्यानाकरितां होती.

जवळच अेक स्वयंपाक्याची खोली व्हायची होती. वा ठिकाणीं राहून संस्कृत आणि अिंग्रजी धर्मग्रंथांचें खोल अध्ययन करावें आणि देशोदेशीं धर्माचा प्रचार करावा ही त्यांची सूचना होती.

आम्ही रामाश्रमांतून बाहेर पडलों तोंच अुजव्या बाजूला खडकाच्या तळाशीं वाहाणाऱ्या गंगेच्या कांठीं बांबूंचा ताफा तयार करीत असलेले सुतार मला दिसले. लगेच मला रात्रीच्या हालांची आठवण झाली. मी अेका सुताराकडे जाअून म्हटलें, 'भल्या गृहस्था, या बांबूपैकीं अेक वितीची फुंकणी मला काढून देशील का?' त्यानें दोन दिल्या, आणि बुवांना चूल पेटवायची फार मोठी सोय झाली. या वेणूधमनीनें सगळ्या प्रवासांत अंधन प्रदीप्त करण्याचें आमचें काम केलें. शेवटीं बुवांच्या चुकीनें ती अर्धी जळून गेली, आणि अुरलेली कोणाच्या पायाखालीं सांपडून मोडून गेली. दुसऱ्या फुंकणीचें काय झालें आठवत नाहीं. अशी कळकाची फुंकणी बरोबर असावी हें मला सुचलें तेव्हां बुवांजवळ आणि स्वामींजवळ माझ्या सूचक बुद्धीची प्रतिष्ठा चांगलीच वाढली, आणि आतांपर्यंत तिच्यांत वाढच होत गेली आहे.

येथून आम्ही लक्ष्मण झूल्याला पोचलों. हृषीकेशहून लक्ष्मण झूल्यापर्यंत राम, भरत, शत्रुघ्न आणि लक्ष्मण अशीं चार देवळें आहेत. राम-मंदिराच्या आसपास बाजार आहे, आणि समोर लहानशा त्रिवेणी संगम आहे. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें भरत हा अिथल्या सर्व भूमीचा मालक आहे. शत्रुघ्नापुढें टेहरी दरबारामार्फत यात्रेकरू व मजूर यांच्यामध्ये करार लिहिला जातो आणि लक्ष्मण गंगापार होणाऱ्या यात्रेकरूंवर नजर ठेवतो.

कुलीबरोबर होणारा करार ही अेक महत्वाची गोष्ट आहे. टेहरी संस्थानांत शिक्षणाचा विस्तृत प्रचार झालेला नाही; हे रानटी कुली यात्रेकरूंंचें जडजोखीम डोक्यावर घेअून भयानक अरण्यांतून पसार होतात; त्यांच्यावर राज्याचा अंकुश आवश्यक आहे. आणि धूर्त जगतामधून येणारे व पापाचें प्रायश्चित्त घेण्यासाठीं यात्रा करीत असतांना सुद्धां आपल्या संवयी न सोडणारे यात्रेकरू त्रिचान्या मजुरांना फसविणारच नाहीत, अशी खात्री नाही; म्हणून मजूर कराराशिवाय अेक पाअूलहि चालत नाहीत. गंगोत्री, जम्नोत्री तसेंच कैदार, बदरी या चार स्थानांची

यात्रा करून यात्रेकरू रामनगर, आल्मोडा किंवा काठगोदामला जातात; पण मजूर तेथेपर्यंत जात नाहीत. टेहरी संस्थानची हद्द बदरीनारायणाहून परत येतांना मिलचौडी अथवा गणगी नांवाचे स्थान आहे तेथे संपते. तेव्हां टेहरीचे मजूर परराज्यांत न्याय मिळणार नाही या भीतीने पुढे जात नाहीत. मिलचौडी येथे नवे मजूर करण्याखेरीज गत्यन्तर नसते.

लक्ष्मण झुल्याचा हल्लींचा पूल लोखंडाच्या दोरीचा आणि सळ्यांचा बनविलेला झुलता आहे. दानशूर शेठ सूरजमल यांनी तो बांधला, आणि त्याच्यावर यात्रेकरूंकडून कर घेऊं नये असा नियम केला. पूर्वी गंगा ओलांडण्यासाठी येथे शिंक्यांचा पूल होता. अेका शिंक्यावरून दुसऱ्या शिंक्यावर असे जातांना जीवाची जोखीम तर होतीच, पण खाली खोलांत जोराने वाहाणाऱ्या गंगेकडे पहातांना चक्कर येऊन धोका नसतांनासुद्धां माणूस खाली पडायचा. टक लावून प्रवाहाकडे पहातांना असेच वाटते की, पूल महावेगाने प्रवाहाच्या अुलट्या दिशेला धांवत आहे. आगगाडींत बसल्यावर झाडे पळतांना दिसतात तशाच प्रकारचा हा परिणाम आहे. कलकत्याच्या दानशूर शेठजींनी हा सुरक्षित पूल बांधून मोठेच पुण्य मिळविले यांत शंका नाही; पण यात्रेची जोखीम जशी कमी झाली तसे त्याबरोबर यात्रेकरूंचे पुण्यहि कमी झाले, हे आपण विसरतां कामा नये. जोपर्यंत शिंक्यांच्या पुलावरून जलसमाधि मिळण्याची पुरीपुरी धास्ती होती, तोपर्यंत पलिकडल्या तीरावरील प्रदेशाचे स्वर्गाश्रम हे नांव अन्वर्थक होते. आतां काय, धर्मराजाचाच नव्हे पण अेखादा गांवठी कुत्रासुद्धां या पुलावरून स्वर्गाला जाऊं शकतो.

लक्ष्मण झुल्याजवळ गंगेची शोभा कांहीं औरच आहे. समोरासमोर अंच खडक आणि मधून स्वच्छ निळें पाणी बंधनमुक्त झाल्याच्या आनन्दाने धांवत आहे, आणि आजूबाजूच्या अंच पहाडावरील लहानमोठी झाडे हे दृश्य पहात आहेत, अशा वेळीं कोण कोणाची शोभा वाढवीत आहे हे सांगणे कठीण होऊन जाते.

कित्येक ठिकाणांचे संस्कार कांहीं अद्भुत असतात. जितक्या वेळां मी लक्ष्मण झुल्याच्या पुलावरून पसार झालो आहे, तितक्या वेळां सृष्टि चैतन्य-

मयं आहे, अंतरात्म्यानेंच हे तऱ्हेतऱ्हेचे आकार धारण केलें आहेत, आणि जसा हजारों आणि लाखों वर्षांपासून गंगेचें पाणी वाहता असतांना सुद्धा त्याला अन्त नाही, तसाच अंतरात्म्याच्या विभूर्तीनाहि अंत नाही, हा विचार अचूक मनांत आला आहे. नदीचें पाणी आणि त्यांत खेळणारे मासे, झाडांचीं पानें आणि त्यांत गाणारे पक्षी, बीडचें गवत आणि त्यावर चरणारीं जनावरें आणि या सर्वांचा द्रोह करीत असतांना देखील परमपित्याचा वारसा मिळवूं अिच्छणारा माणूस, सारे अेकच आहेत; द्रोह आणि पाप ही माया आहे; अभेद आणि प्रेम हेंच सत्य आहे. अशा प्रकारचे विचार, कोण जाणें कशामुळें, पुलावर जेव्हां जेव्हां मी पाअूल ठेवलें आहे तेव्हां तेव्हां मनांत आले आहेत आणि बुवांबरोबर त्यांची चर्चा केली आहे.

हिमालयाची सर्व यात्रा पूर्ण केल्यानंतर या झुल्याच्या शेजारींच स्वर्गाश्रमांत बुवा आणि मी राहिलों होतों. त्यावेळीं अेकलें होतें कीं, येथून खालीं अेक दोन मैलांवर पुष्कळ वर्षांपूर्वीं अेक साधु राहात असे आणि 'सोऽहम्' चा जप करीत असे. अेके दिवशीं अुका भुकेल्या वाघानें त्याच्यावर झडप घातली तरीहिल्याचें 'सोऽहम्' चाललेंच होतें. 'सोऽहम्' म्हणजे अभेद. या साधूला मरायच्या वेळींसुद्धां वऱ्वाबद्दल भीति कीं करोध वाटला नाही. याच ठिकाणीं अति प्राचीनकाळीं आपले धार्मिक ग्रंथ लिहिले गेल्याची दंतकथाहि मी अेकली होती. पण ही कथा भगवान् व्यासाविषयीं होती कीं आद्यशंकराचार्यांविषयीं त्याचें आज मला स्मरण नाही.

या ठिकाणीं बोरीचीं झाडें पुष्कळ आहेत, आणि जवळच जीं भाताचीं शेतें आहेत तीं आजूबाजूच्या साऱ्या मुलखांत प्रख्यात आहेत. तपोवनांतील 'बासमती चावल'चा भात खायला अमीर आणि फकीरच काय पण देव आणि पितरहि लांचावतील.

डोक्यांत प्रवासाचीं चित्रें असंख्य भरलेलीं आहेत, पण या चित्रांच्या खालीं किंवा मागे स्थळकाळ लिहून ठेवलेले नाहीत, तेव्हां त्यांचा क्रम-बद्ध चित्रसंग्रह (आल्बम) तयार होत नाही आणि धास्ती वाटते कीं, अेका ठिकाणाचें वर्णन दुसऱ्या ठिकाणाला चिकटवितों कीं काय. तेव्हां जेवढें स्पष्ट आठवत असेल तेवढ्यालाच चिकटून रहावें हा अपाय आपला बरा. कल्पनेचे रंग वाटेल तसे भरतां येतात, पण मूळ रेखाचित्र यथादृष्ट असेल तरच तें खरें प्रवासवर्णन म्हणतां येतील. स्वामींची लेखमाला वाचतो तेव्हां पुसून चाललेलीं स्मरणें ताजीं होण्याऐवजीं अधिक घोटाळ्यांत मात्र सांपडतात.

ही स्थिति अनुभवतांना अेक नवाच विचार मनांत आला कीं, जो प्रवास आम्ही बरोबर केला आहे, त्याचें वर्णन वाचूनसुद्धां जर त्यावेळचीं चित्रें दृष्टीपुढें यथार्थपणें अुभी, रहात नाहीत, तर ज्यांनीं हा प्रवास केला नाही त्यांना कोरड्या शब्दांचें वर्णन देअून कितीशी कल्पना मला देतां येणार? सारें वर्णनच जर शब्दजाल झालें तर त्यांतून मिळणारा आनन्द सृष्टीचा आनन्द नव्हे तर शब्दांचाच आनन्द होतील आणि शब्दांचा आनन्द हा कांहीं शुद्ध किंवा अुच्च आनन्द म्हणतां येणार नाही. अेखाद्याला गुदगुल्या करून हंसवावें तशीच ही प्रवृत्ति आहे. त्यांतून खरी वस्तु कितीशी मिळणार?

पण असे विचार बोलणाऱ्याला आणि अेकणाऱ्याला दोघांनाहि विषण्ण करतात, म्हणून शहाण्या माणसानें असे विचार आपल्याजवळच ठेवावेत. जसें खाजगी दुःख लोकांत जाअून रडूं नये, तशी निर्मोह दशाहि जाहीर करूं नये. म्हणून हें सर्व येथें सोडून देअून आपण प्रवासाला निघूं.

लक्ष्मणझुल्यापर्यंत आम्ही सुधारलेल्या जगतांत होतो. झुला ओलांडला, अुजव्या बाजूचा स्वर्गाश्रमाकडचा रस्ता टाकला, आणि आम्ही

वनांत प्रवेश केला. येथून रस्ता खूप वरखालीं. होअं लगेला. जंगलांतील कित्येक जनावरें जशीं भीति न बाळगतां कांहीं कांहीं धळेला जवळ येतात, तशीं झाडें आणि वेल पुष्कळ जवळजवळ येअं लागले, आणि आम्हांलाहि वाटलें कीं आपण आतां आरण्यक आहों. यानंतर झंपानांत बसणारे लोक आजूबाजूच्या दृश्याहून निराळे आणि चमत्कारिक दिसूं लागले. झंपान ही अेक प्रकारची पालखी असते. ती अुचलणारे भोअी चौरस आकारांत चालत नाहींत, तर अेकामागून अेक असे चौघेजण रांगेनें चालतात; कारण अरुंद रस्त्याच्या अवघड पायवाटेवरून जायचें असेल तेव्हां दोघे-जण शेजारींशेजारीं अुभेच राहूं शकणार नाहींत. अेका बाजूला असलेल्या अुंच पहाडाशीं टक्कर झाली तर चारी भोअी, त्यांचें तें झंपान, आणि झंपानांत बसलेलें जिवंत ओझें सर्वच दुसऱ्या बाजूच्या खोल दरींत पडून स्वर्गाला जायचें.

करंडींत बसणारे लोक अितके बेडौल वाटत नाहींत. पाणी प्यायच्या अुभट पेल्याच्या आकाराच्या जुंगली वेताच्या अेका मोठ्या करंडींत आपलें सामान अर्ध्यापर्यंत भरून यात्रेकरूं त्यावर बसतो. पाय बाहेर सोडतां यावेत अेवढ्यासाठीं करंडीच्या वरच्या कांठाला काप ठेवलेले असतात; आणि खालीं लटकून पाय थकून जाअं नयेत म्हणून त्या करंडीला अेक कामचलाअु पावटणें बांधलेलें असतें. अेक मजूर अशी करंडी आपल्या पाठीवर खांद्याशीं बांधून टाकतो; म्हणजे जाकीट घातल्यावर हात सुटे राहातात तसे मजुराचे हात सुटे राहातात. करंडीचा बोजा अेकट्या खांद्यांनाच अुचलावा लागूं नये यासाठीं तिचा अेक पट्टा मजुराच्या डोक्यावरून घेतलेला असतो, आणि मजूर चालत नसेल तेव्हां खांद्याला आणि डोक्याला आराम मिळावा यासाठीं T च्या आकाराची—कुवडीच्या आकाराची—काठी तो बरोबर बाळगतो. करंडीच्या बुडाला ती कुवडी ठेवून दिली कीं झाला मजूर बोजांतून मोकळा. अशा रीतीनें अेका मजुराच्या डोक्या-वरून अेक माणूस जीव आणि मत्ता यांसह जातो ! त्याचें तोंड मात्र मागच्या बाजूला. सुरवातीला हें सर्व रूप हंसण्याजोगें, पण पाहून पाहून संवय झाल्यावर या मुलखांत हेंच योग्य आहे, अशी खात्री पटते. मुक्कामावर मजूर लोक

परस्परांत बोलतात तेव्हां आपण किती मणाची 'लाश' (प्रेत) अचलतो आहो, याचा अल्लेख केल्याशिवाय राहात नाहीत. आपल्या मजुरानें आपल्याविषयी आपल्या देखत 'लाश' शब्दाचा अपयोग केला नाही म्हणजे अिकडील मर्यादा संभाळली, असा अिकडचा कायदा आहे.

यात्रेकरूंंच्या भर सीझनच्या सुरवातीलाच आम्ही निघालों होतो, यामुळें रस्त्यांत विजन असें नव्हतेंच. मुंग्यांच्या रांगेप्रमाणें आम्ही लोक होतो. आमच्याबरोबर नगर किंवा वऱ्हाडकडचा अेक गृहस्थ झंपानांत बसून जात होता. त्याच्याबरोबर आश्रितांचा परिवारहि कांहीं कमी नव्हता. मागाहून समजलें कीं, तो दोन बायकांचा धनी आहे, तरीहि सन्तान नाही म्हणून बदरीनारायणाच्या दर्शनाला जात आहे.

झंपानांत बसणाऱ्या लोकांत दोन प्रकारची मुद्रा दिसते. कित्येक स्वतःला चालतां येत नाहीं, आणि जिवंत असतांनाच माणसाच्या खांद्यावर बसावें लागत आहे, याची लाज तोंडावर ठेवून जातात; तर दुसऱ्या कोटीचे लोक 'आम्ही पायीं चालायला दरिद्री थोडेच आहोंत?' अशा रुवावांत बसून आपलें कल्पना-दारिद्र्य प्रकट करतात.

आमचा परवासी या दुसऱ्या कोटीचा होता. तो झंपानांत कोंबड्या-प्रमाणें छाती काढून बसला होता, आणि अुंटाप्रमाणें अिकडे तिकडे पहात होता. त्याची बायको जलदी जलदीनें त्याच्या मार्गें चालत होती. त्याला तें सहन झालें नाहीं. वादशहाच्या रुवावाने त्याने हुकूम सोडला, 'पुढें गेलीस तर काय बिघडेल ? चट्टीला पोचून स्वैपाकाला सुरवात कर. अेवढ्यांत आम्हीं येतो.' आजसुद्धां त्या बिचारीचा त्यावेळचा संभ्रम माझ्या डोळ्यांसमोर दिसत आहे. आकारानें कांहींशीं ठेंगणी, भरीवदार बांध्याची, हिरवी साडी, कपाळावर कुंकू जुन्या पद्धतीचें मोठें, नाकांत मोठी नथ, कुरळे केस थोडेसे अुडत आहेत आणि थोडेसे घामानें कपाळाला चिकटले आहेत, अशी ती सती हिमालयाच्या रस्त्यावर, चढण असो कीं अुतार असो, दम टाकीत चालली आहे. घटकेंत मार्गें पहाते, घटकेंत आमच्यासमोर आपली फजिती होते कीं काय हें तपासते, "आणि डोकें खालीं करून पुनः पुढें चालूं लागते; जणूं काय हिंदु समाजाची विटंबना प्रायश्चित्त करायला जात

असावी. अरबस्थानांतील किंवा मध्य आशियांतील जंगली पुरुषांना नारी-प्रतिष्ठा काय आहे हें समजतच नाही. वादळ होत असेल तेव्हां स्वतः तंबूत बसतात आणि तंबू उडून जाऊं नये म्हणून आपल्या स्त्रियांना तंबूच्या दोऱ्या धरून बाहेर बसायला सांगतात, अशीं वर्णनें वाचून आपल्याला त्या लोकांची कीं व येते. पण आपल्या अिकडे जवानमर्द स्वतः आराम भोगीत जेव्हां बायकांकडून वाटेल तशी मेहेनत मजुरी करून घेतात, तेव्हां मात्र आपण तें सर्व मुकाट्यानें सहन करतो.

ही बायको त्याची पहिली बायको. तिला मुलें झालीं नाहींत म्हणून त्यानें दुसरें लग्न केलें होतें. तेव्हां ही बायको नावडती मजुरीणच कीं नाहीं? तिनें जलदीनें पुढें जाऊन पोचलें पाहिजे, आणि अनोळखी मुलखांत स्वैपाकासाठीं जागा मिळवून, चट्टीदाल्याकडून भांडींकुंडीं मागून घेऊन स्वैपाकाची तयारी केली पाहिजे. अेक दिवस काय झालें कुणास ठाऊक, चट्टींत आम्ही जेवीत होतो, अितक्यांत त्या नरपशूचें पित्त खवळलें. तो आपल्या बायकोवर संतापला. विचारीनें हात जोडले; पण त्यानें तिच्या डोक्यावर तडाखा मारलाच. ती पडली, मग काय विचारतां? विचारीच्या पाठीवर त्यानें आपल्या पायांची खाज जिरविली. बरोबरचे आश्रित पानावर बसून हें सारें टकमक पहात होते. मारून मारून तो नंदीवैल थकला, कीं भुकेनें व्याकूळ झाला कोणास ठाऊक? पण तो मात्र पोट-भरून जेवला, आणि तिच्याकडे बघून म्हणतो, 'जेव आतां म्बस्थ बसून!' हुंदके देत देत विचारीनें खाल्लें आणि सगळ्यांचीं अुष्टीं भांडीं अुचलून घासायला घेऊन गेली.

आर्य कुटुंबांतील भांडणांत बाहेरच्या माणसानें पडूं नये, म्हणून आम्ही तें सर्व सहन केलें. आज मला आमच्या या भ्याडपणावद्दल तिरस्कार वाटतो; पण त्यावेळींच मनांत विचार आला, हाच का आपला आर्यधर्म? मनूनें जेव्हां 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते,' लिहिलें तेव्हां याच प्रकारची पूजा तो समजला असेल? पति हें पत्नीचें दैवत आहे, आणि पत्नी काय पतीची गुलाम आहे—ढोर आहे? अेखाद्या सनातनी शास्त्र्याला विचारलें, तर त्यावरसुद्धां तो शास्त्राधार अवश्य काढून दाखवील.

मनुष्य हा देवांश पशु आहे असें उपनिषदांत लिहिलें आहे. पति हा देव, तेव्हां पत्नी त्याचे डोरच झाली कीं नाहीं? उपनिषत्कालीन ऋषींनीं जर हें तर्कशास्त्र अकलें तर आपल्या निर्दोष काव्याचा त्यांना असंख्य वेळां पस्तावा होतील. पतीची सेवा करणें हा पत्नीचा धर्म आहे असा अेकांगी धर्म जरी घटकाभर मानला तरी सेवा आणि तीहि अशा प्रकारें घेण्याचा पतीचा हक्क आहे असें मात्र कुठेंहि लिहिलें नाहीं.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, आपला धर्म हा आर्य आदर्श आणि अनार्य वृत्ति यांचें मिश्रण बनून झाला आहे; आणि हीन वृत्तीच्या संस्कृतिज्ञ तार्किकांनीं धर्माला शुद्ध राखण्याऐवजीं प्रत्येक रिवाजाचा बचाव करण्याचेंच कर्तव्य आपल्या माथ्यावर घेतलें आहे. व्याकरणकार ज्याप्रमाणें ' छंदसि बहुलम् ' म्हणून चालवून घेतात, त्याप्रमाणें ज्ञातिभिन्न अशा आपल्या समाजानें ' कोणीं कोणाच्या कामांत ढवळाढवळ करूं नये ' असें ठरविलें आहे; आणि यामुळें नामर्द जबरदस्तांचें मात्र फावलें आहे. शास्त्री लोकांच्या हें लक्षांत येत नाहीं कीं, धर्माचें शुद्ध स्वरूप जर कायम राखलें नाहीं तर सगळ्या धर्माची फज्जिती होते, जीवन विकृत बनतें, आणि परधर्मियांना बचाव मिळतो. जेव्हां जेव्हां हिंदुधर्मावर परधर्मियांनीं सरशी केली आहे तेव्हां तेव्हां त्याच्या मुळाशीं आपल्या लोकांचें रूढीदास्य आणि गाफिलपणाच राहिलेला आहे. विरोध करण्याच्या बाबतींत आपण नेहमीं भ्याड, सहन करण्यांतील बहादुरी जर आपण विरोध करताना दाखविली तर आपलीं सारीं दुःखें टळतील.

असा विचार करीत आम्ही जेवून अुठलों, आणि विसांवा न घेतां पुढें चाललों. अेकदोन दिवसांच्या अनुभवानें आम्हांला चट्टींत अुशीरा पोचून चालणार नाहीं, असें दिसून आलें होतें. ज्याप्रमाणें स्टीमरमध्ये हजीर तो बजीर, जेवढी जागा अडवून ठेवावी तेवढी त्याची, त्याचप्रमाणें या चट्टीच्या बाबतींतहि असतें. चट्टी म्हणजे काय? यात्रेकरूंच्यासाठीं जंगलांतल्या दुकानदारांनीं बांधलेलीं कामचलाअू दुकानें. येथें जमिनीची ओल गेलेली नसायची; भिंती अुंच' असायला पाहिजेत असा येथें कायदा नाहीं; छपरावर गवत किंवा झाडाचीं पानें; आणि ही सर्व कारागिरी

पब्लिकवर्क्स डिपार्टमेंटची नसल्यामुळे पहाडांत जशी जारी मिळेल तसा दुकानाचा आकार. अशा तऱ्हेचें स्थापत्य शहरी डेक्यांना सुरवातीला आवडणार नाही कदाचित् ; पण जंगलाच्या संपूर्ण शोभेंत मिसळून जायला याच्यापेक्षां वेगळी पद्धति नाहीच कामाची.

घरांत अेका कोपऱ्यांत दुकानदार आपला माल व्यवस्थित लावून ठेवतो. माल म्हणजे काय काय असेल ? गव्हाचें पीठ, मीठ, मिरची, तूप, बटाटे, आणि दुकान मोठें असलें तर डाळ तांदूळ. दुकान लहान असो मोठें असो, त्यांत तंबाखू असायचीच; पण ती आपल्या अिकडे असते तसली नव्हे. हिमालयांत तंबाखु पिकतच नाही; त्यामुळे गुळांत तयार केलेली गुडाखु सर्वत्र विकली जाते. दुसऱ्या अेका पोत्यांत स्वैपाकाचीं भांडीं असतात; यात्रेकरूंची त्यायोगें फार मोठी सोय होते. यात्रेकरूंनीं आपापलीं भांडीं डोक्यावर घेअून यात्रा करायची म्हटलें तर माणसापेक्षां भांड्यांचेंच पुण्य वाढायचें आणि या पुण्याअीच्या भाराखालीं यात्रेकरू अकालीं स्वर्ग गांठायचा.

हिमालयांतील शेतकऱ्यांच्या स्वैपाकांत अजब स्वावलंबन असतें. त्याच्याजवळ वोहऱ्याच्या टोपीसारखी अेक मोठी लोखंडाची तपेली किंवा तसराळें असतें. त्यांत तो कणिक बांधतो आणि दगडावर ठेवून देतो. मग तीन धोंड्यांच्या चुलींत विस्तव पेटवून तिच्यावर त्याच तसराळ्यांत रोठ्या भाजून घेतो; या सान्या रोठ्या हातरुमालावर ठेवून पुनः त्याच तसराळ्यांत भाजी करून घेतो. तसराळें लोखंडाचें असतें त्यामुळे भाजी कसलीहि असली तरी ती आपली अेकाच रंगाची होते. आतां आणखी काय पाहिजे ? भाजीरोटी पोटभर खाअून तसराळें घासलें कीं पाणी प्यायलाहि तेंच भाडें. जेवून दुपारीं जरा वामकुक्षि केली कीं, तेंच तसराळें डोक्यावर ठेवून त्यावर फेठ्यासारखें तो कांहींतरी बांधतो, म्हणजे आंब्याच्या कोयीसारख्या गारा जरी आकाशांतून पडल्या तरी आपले 'शिरसलामत.' अितकी सूचक बुद्धि आणि युक्ति यांच्यांत असूनसुद्धां शहरी लोक म्हणतात, कीं, पहाडी लोक म्हणजे जंगली ! होय, ते जंगली आहेतच ! जंगलांत राहातात ते पंगु नसतात, आणि पंगूपणा हा तर सुधारणेचा पाया नाही, शिखरसुद्धां ! असंख्य साधनांवांचून ज्याचें काम चालूं

शकत नाही, तो सुगारलेला, आणि कमीत कमी साधनांनी काम चालविण्याची अक्कल ज्याच्यांत आहे तो जंगली, ही व्याख्या खरीच नाही काय ?

आम्ही जलदीने चालून सर्वांच्या अगोदर मुक्कामाला पोचून सर्वांत चांगली चट्टी शोधून काढीत असू आणि स्वच्छ चूल जमवून स्वैपाकाला सुरवात करीत असू. येथे 'आम्ही' म्हणजे स्वामी, कारण त्यांची चाल म्हणजे घोड्याची चाल; दुसरा नंबर बुवांचा. मी नेहमी सर्वांत शेवटीं पोचायचा; कारण माझ्या मार्गी सर्वांपेक्षा जास्त जबाबदारी. रस्त्यांत जितकीं झाडे दिसतील त्यांना कुशल प्रश्न विचारलेच पाहिजेत. फळ, फूल, पक्षी—जे काहीं नजरेला भेटेल ते मला बोलावी. कोणीच नसलें तर निदान आकाशांतले ढग तर असायचेच. आणि त्या वेळीं मला हातांत माळ घेऊन जप करण्याचीहि संवय होती. तेव्हां जगत् आणि जगदंबा यांच्यामध्ये माझे लक्ष असे काहीं वाटलें जाओ कीं, मी आपला अचुक तिसराच पोचायचा. पोंचल्यावर मी अुठायचा नाही; बसल्याबसल्या सर्व काम करायचें. सामान बांधायचें, सोडायचें, व्यवस्थित लावून ठेवायचें हें सर्व काम माझे. लुकडे ओलीं असलीं तर बुवांची चूलहि मीच पेटवून द्यायचा. जेवण झाल्यावर भांडींहि मीच धांसायचा. मी घांसलेलीं भांडीं पाहून पहाडी दुकानदार खूब खुष होऊन जात. स्वामींच्या पायांत आणि वार्षींत असामान्य जोर, तेव्हां त्यांचा संचार आणि शिरकाव सर्वत्र व्हायचा. अशा रीतीने आमचा संघ चालत असे. आम्ही जलद चालण्याचा निश्चय केल्यामुळे त्या दोन गायींच्या बलिवर्दांच्या संगतीतून मात्र आम्ही सुटलो.

आमचा प्रवास जसजसा वाढत चालला, तसतशी आमची भूकहि वाढली. अेक पातेले भरून डाळ बनवावी आणि ती तिघांनीं अेकमेकाच्या तोंडाकडे पहात पहात खाऊन टाकावी. मग रात्रीच्या दोनचार रोठ्या ठेवून सकाळीं गुळाबरोबर खात असू. पहातां पहातां आमचे गाल गाजरासारखे लाल दिसायला लागले. वजन वापडे कसचें वाढणार ? रोजच्या २०—३० मैल चालीशीं वजनाचा मेळ बसायचा नाही. ते आपले वाट पहातच बसलेले असायचें कीं विसांवा केव्हां मिळेल आणि मी केव्हां वाढेन. आम्ही जेवढा म्हणून विसांवा घेतला तितका अशा रीतीने आम्हांला पुष्कळ फायदेशीर झाला.

रेल्वेच्या प्रवासांत बोगद्यांत झुबकी मारली म्हणजे जसे पांचदहा मिनिटे अंधाराशिवाय कांहीं दिसत नाही, तसे जुन्या संस्मरणांत विस्मरणाचे बोगदे येतात. मुंबईहून पुण्याला जातांना खंडाळा घाटांतील, किंवा बेळगांवाहून गोध्याला जातांना तिनची घाटांतील लांब लांब बोगद्यांत मध्ये मध्ये खिडक्या येतात, त्यांच्यामधून प्रकाश थोडासा 'हाअुक' करून नाहीसा होतो. विस्मरणांतसुद्धां अशाच रीतीनें स्मृतीचा एक किरण—फक्त एकच किरण येतो आणि विस्मृतीला अधिक स्पष्ट करण्याचें तेवढें काम करतो.

ज्या दिवसाचें वर्णन आज लिहित आहे तो दिवस अशाच रीतीनें विस्मृतींत बुडून गेला आहे. महादेव चट्टीचें रूप थोडेंसुद्धां लक्षांत येत नाही. दुनिया नामरूपानें बनलेली आहे. त्यांतून रूप गेलें म्हणजे नामच शिल्लक राहातें. माझ्या अंतर्तीत महादेव चट्टी नामशेष झाली आहे.

आम्ही मुक्कामाला पोचतांच मी स्वस्थ बसलों—नाहीं, मला वाटतें, मी अगदीं आडवा होऊन निजलों. ही मला मोठी सोयीस्कर संवय होती. संधी मिळाली कीं मी पुरता आराम घेई. त्यामुळे सर्व शक्तीचा चालण्याचें कामीं अपयोग करतां येत असे. स्वामींच्या मनांत पुढें चालायचें होतें. मला निजलेला बघून विचारतात, 'काय थकलास ?' मला पुढें चलावेंसें वाटत होतें. मी म्हटलें, 'अुठून आजूबाजूला फक्त हिंडायफिरायचेंच असेल तर तें आपल्याला जमायचें नाही; पण जर पांचदहा मैल चालून नव्या चट्टीला जायचें असेल तर मी थोडासुद्धां दमलों नाही. हा पहा मी निघालों.' असें म्हणत म्हणत अुडी मारून मी चालायलाच लागलों.

नव्या चट्टीला पोचलों; पण ती फार लहान निघाली. रेल्वेच्या टाअिम टेबलांत युरोपिअन लोकांच्यासाठीं जेवणाचें स्टेशन, चहाचें स्टेशन वगैरें स्टेशनें ठरलेलींच असतात. थारेंतसुद्धां निजण्याच्या चट्ट्या मोठ्या असतात. दररोज अमुक अितके मैल चालायचें असा यात्रेकरूंचा

करम आंखून टेंवलेला असतो. त्याप्रमाणें मग सोयी अुभ्या होतात. आणि मग तर सोयीमुळे परवासाचे पडाव ठरतात. दिवसाच्या चट्टींत आम्ही रात्र काढली. दिवसाच्या दुकानदाराला रात्रीचे यात्रेकरू फार थोडे मिळतात, तेव्हां ते अशा परसंगीं यात्रेकरूंच्याकडे अधिक लक्ष देतात.

येथून आम्ही पुढें निघालों. चालतां चालतां देवप्रयागजवळ आलों. माझ्या कडोसरीला माझें घड्याळ होतें. तें वयानें माझ्यापेक्षां मोठें, समयपालनांत अिमानी. पण मीच त्याला कितीअेक दिसत अुपवास घडविला होता, तेव्हां किती वाजले हें सूर्यनारायणालाच विचारावें लागे. रस्त्याकडेला पोस्ट ऑफिस पहातांच स्वामींना तेथून माझें घड्याळ लावून आणायचें सुचलें. घड्याळाला जिवतें चालतें करून आम्ही देवप्रयागांत प्रवेश केला. माझें स्मरण योग्य असेल तर, माधवानन्द नांवाचा अेक बंगाली साधु येथेंच आम्हांला पहिल्या प्रथम भेटला. त्याच्यासंबंधीं लिहिण्याजोगें पुष्कळ आहे. तें यथास्थानीं येतील.

देवप्रयाग पंच प्रयागांपैकीं अेक आहे. जणूं काय पहाडी खडकावर बांधलेलें पक्ष्यांचें घरटें. त्याचे दोन भागें होतात. नदीच्या या बाजूला ब्रिटिश मुख आहे. पलीकडे टेहरी संस्थान आहे. मध्यें केदारनाथहून आलेली अलकनन्दा पिवळ्या मार्तीतून वाहात जाते; आणि खालीं अम्बिकाच्या अत्यंत सूक्ष्म रेतीच्या योगें चमकणारी भागीरथी गंगोत्रीहून येअून अलकनन्देला मिळते.

बुवा म्हणाले, 'आपल्या परवासांत अेक लोटा अवश्य पाहिजे. मोठ्या तोंडाचा असला म्हणजे आंत हात घालून स्वच्छ करतां येतो. अेखाद्या दिवशीं दूध मिळालें तर त्यांत तापवितांहि येतें.' स्वामी गेले. बाजारांत, आणि अेक लोटा घेअून आले; कारण जसजसें पुढें जावें तस-तसे बाजार भेटायचे नाहींत. आणि भेटले तरी तेथें लोटा कोठून असणार? लोट्यांत मी पाणी ओतून पाहिलें. तो गळका निघाला. बुवा स्वामींना म्हणाले, 'आतांच्या आतां परत घेअून जा आणि दुसरा घेअून या.' लोट्यांत पाणी भरून घेअून स्वामी पुनः बाजारांत गेले. दुकानदार सज्जन होता. आपल्याअिकडे दुकानदार जसे भोळ्या गिऱ्हा-

अिकाला धमकावतात, तसें धमकावायला तो शिकला नव्हता. त्यानें दुकानांतला दुसरा लोटा काढून दिला. न तपासतां लोटा आणल्या-बद्दल स्वामींना आम्हीं ठपका दिला होता, तेव्हां य. खेपेला स्वामी चूक करण्याजोगे नव्हते. त्यांनीं नव्या लोठ्यांत पाणी ओतलें. पाणी झरूं लागलें. दुकानदारानें तिसरा लोटा दिला. त्यांतूनहि गंगा वाहूं लागली. चवथा, पांचवा, सहावा असे बिचान्यानें पुष्कळ लोटे काढले. परत्येकाची दशा पहिल्यासारखीच. वामनावताराच्या काळीं गळणारी झारी बंद करण्याचें सामर्थ्य अेका ब्राह्मणानें दाखविलें होतें; पण कलियुगांत सर्वच लोठ्यांना गळायला लावण्याची अद्भुत शक्ति मात्र देवप्रयागांत स्वामी आनन्दानन्दानींच दाखविली. बिचारा दुकानदार घाबरला. त्याला वाटलें स्वामी कोणी जादूगार आहेत. आपली माया काढून घ्यावी अशी काकुळतीनें तो स्वामींची विनवणी करूं लागला. स्वामीहि चांगलेच गोंधळले होते. शेवटीं लोठ्यासाठीं दिलेले पैसे परत घेऊन ते मुक्कामाला परत आले. मध्यकालीन लोकसाहित्यांत जादूच्या अगणित गोष्टी प्रचलित आहेत. त्यांपैकीं पुष्कळांच्या मुळाशीं असेच कांहीं प्रसंग तर नसतील ?

सकाळीं उठून मी अेकट्याच अलकनन्देच्या कांठीं जाऊन बसलों. खूप खालीं अुतरावें लागत होतें. अलकनन्देची ती शान्त शोभा पाहून माझे मन हरपलें, आणि कितीतरी वेळ तेथेंच बसून राहिलों. शेवटीं बुवा कीं स्वामी बोलवायला आले, तेव्हां जाणीव झाली कीं, आपण यात्रेला आलों आहोंत आणि तिघेजण सोबती आहोंत.

स्वामी म्हणाले, 'चला, आपण संगमावर जाऊं.' पूल ओलांडून आम्ही मंदिराकडे गेलों. तेथून अुतरून संगमापर्यंत गेलों. येथें लोखंडाच्या सांखळ्या खडकांत बसविल्या आहेत, अशासाठीं कीं यात्रेकरुंनी स्नान करून स्वर्गाचे अधिकारी व्हावें पण स्वर्ग गांठूं नये; कारण भागीरथीचा प्रवाह येथें फार वेगवान् आहे. 'गंगातरंगंकणशीकरशीतलानि' हा श्लोक मी स्वामींना समजावून दिला. संध्यासमय होता. आम्ही दोघेजण भागीरथीच्या कांठीं बसलों. अेक लहानसा पक्षी पलिकडच्या कांठावर बसला होता. मधून पाण्याचा प्रवाह जोरानें वाहात होता. आम्ही दोघेजण त्या पक्ष्या-

कडे पहात होतो. "प्रथम प्रथम तो पक्षी मान हलवी, डोकें हलवी; पण थोड्याच वेळां निसर्गानें त्याच्यावरहि मोहनी टाकली, आणि तोसुद्धां टक लावून पाहातच राहिला. आमची भाषा त्याला माहित नाही, त्याचें हृदय आम्हांला ठाऊक नाही. तरीसुद्धां भागीरथीनें आम्हां तिघांचें हृदय अेक करून टाकलें होतें. वर देवळांतील घंटा भक्तांना दर्शन घेण्यासाठीं आमंत्रण देत होती. आम्हांला मात्र आत्मौपम्यद्वारा भगवंताचें दर्शन होत होतें.

आम्ही पडलों माणसें, अंधारांत दिवा लावूनहि चालूं, रात्रीं घराच्या आंत निजूं; पण पलिकडच्या कांठावर बसलेला गृहस्थ अंधार पडल्यावर कशी बरें रात्र घालविणार? जड पायांनीं अथवा जड पंखांनी तो अुठला, आणि कोण जाणे अनन्त आकाशांत कुठें निघून गेला! रोज आपण हजारों पक्ष्यांना पहातो. त्यांचें जग वेगळें, आपलें जग वेगळें. त्यांच्यामध्ये आणि आपल्यामध्ये शेतांतलें धान्य आणि झाडांवरचीं फळे यांच्या वाटणीच्या बाबतींत जी तकरार होते तेवढाच त्यांचा आपला संबंध. पण देवप्रयागांतील तो दिवजराज अजून या हृदयांत घर करून राहिला आहे. विषादाच्या वेळीं विचार येतो कीं तो पक्षी परत आला तर फिरून आम्हां तिघांचीं हृदये अेक होऊन जातील.

देवळाचा जीर्णोद्धार अमुकवेळीं अमुक माणसांनीं केला असें कांहीं लिखाण स्वामींनीं तेथें शोधून काढलें. दर्शन घेऊन आम्ही परत आलों. रात्रीं त्या पक्ष्यांचीच स्वप्नें पडत होती. तो पूर्वजन्माचा कोणी सोवती असेल, भाऊ असेल किंवा प्रेमी असेल. तो फिरून दिसायचा नाही. तो आमच्या मानसपूजेचा अधिकारी कशामुळें बनला हें कोण सांगूं शकेल? पण जर मानसपूजेत कांहीं शक्ति असेल तर तो परत आलाच पाहिजे. त्याची आम्हांला किती जरूर आहे, हें त्याला समजेल तर जेथें असेल तेथून अुडून तो आलाच पाहिजे.

सकाळीं अुठून आम्ही बदरीनारायणाचा रस्ता सोडला, आणि गंगोत्रीला जायचें होतें म्हणून टेहरीचा रस्ता धरला. पाय नेतील तिकडे जायचें हा आमचा शिरस्ता. अलकनन्देच्या दोन बाजूंना दोन रस्ते

जातात. नदीच्या डाव्या बाजूने किंवा अुगमाकडे जाणाऱ्या यात्रेकरूंच्या दृष्टीने पहातां, अुजव्या बाजूने बदरीनारायणाचा रस्ता आहे. तेव्हां डाव्या बाजूचा रस्ता टेहरीचाच असला पाहिजे असे ठरवून आम्ही चाललो. बरेच पुढे गेलो तोच नदीच्या पलिकडल्या बाजूकडून अेक दिवसाची ओळख झालेले कित्येक मजूर ओरडून हांका मारून खुणा करू लागले. स्वामींनी ही हांक प्रथम अैकली. त्या लोकांच्या खुणांचा अर्थहि स्वामींनाच समजला. आम्ही चुकीचा रस्ता घेतला होता. चूक समजल्यावर सुधरायला कितीसा वेळ? वरवर चढलो आणि टेहरीचा रस्ता शेवटी सांपडला. रस्त्यांत कित्येक झुडपांना नारिंगी रंगाचे आणि राअीअेवढ्या लहान लहान फळांचे घोस लागले होते. आठ दहा दाण्यांचा अेक घोस मोठ्या हरभऱ्याअेवढा व्हायचा. प्रत्येक दाण्याच्या मधल्या जागेत बारीक केसासारखे कांहीं दिसे. हे दाणे तोडून मी चाखून पाहिले. बरोबर नारिंगीच्याच रसाचा स्वाद! मग काय विचारतां? मी दोन्ही हातांनी फळे तोडून खाऊ लागलो. पण विचार आला की मी कांहीं जंगलांतला लुटारू नव्हे की, अेकूण अेक झाडांना अगदीं निष्फल करून सोडावे. खरा राजा करभार घेतो, त्यामुळे प्रजा निःसत्व होत नाही. मी अेकाच झाडाजवळ अुभा न राहातां चालत राहावे आणि हाताला येतील तेवढीं फळे सहज पोट्याकडे पोचवून घ्यावीत. कितीतरी दिवस हा स्वाद चाखायला मिळाला.

श्रीनगरला गेलो नाही. : : २६

देवप्रयागहून आम्ही टेहरीला चाललो होतो. स्वामी, बुवा आणि मी हिमालयाच्या प्राणदायी हवेंत आनन्द करीत करीत जात होतो; पण माझ्या मनांत अेक गुप्त विप्राद घर करून बसला होता. मी घरांतून निघालो तो कांहीं हिमालयांतील सारीं तीर्थस्थानें फिरून येण्यासाठीं नव्हे. माझा विचार अिथल्या प्रदेशांत असलेल्या पुराणप्रसिद्ध श्रीनगरांत साधना करायला बसण्याचा होता. काश्मीरचें श्रीनगर वेगळें आणि केदारच्या रस्त्यांत लागत असलेलें हें श्रीनगर वेगळें. हें श्रीनगर सिद्धपीठ म्हटलें जातें. येथें केलेली साधना व्यर्थ जात नाही आणि शीघ्र फलदायी होते. देवी भागवतांत या स्थानाचें माहात्म्य पुष्कळ सांगितलें आहे. पूर्वी येथें अेका दगडावर श्रीचक्र कोरून त्याची पूजा होत असे. असें सांगतात कीं, प्राचीन काळीं या ठिकाणीं रोज अेक नरमेध होत असे. आद्य शंकराचार्य जेव्हां श्रीनगरला आलें तेव्हां मनुष्यवधाचा हा अनाचार पाहून त्यांची धर्मभावना खवळली. त्यांनीं अेक पहार घेऊन तो श्रीचक्राचा दगड अुलटविला आणि आज्ञा केली कीं, आजपासून नरमेध बंद.

प्रस्थानत्रयीवर भाष्य लिहून आणि नितान्तरमणीय स्तोत्रें लिहून शंकराचार्यांनीं हिंदुधर्माची जी सेवा केली आहे, तिच्यापेक्षां ही नरमेध बन्द करण्याची सेवा अुच्च आहे याविषयीं कोणाला शंका आहे? भाष्य लिहायला बुद्धिवैभव लागतें. स्तोत्रें रचायला भक्ति नसली आणि फक्त कल्पनेचा अुल्लासच असला तरी चालतो; पण अत्यन्त प्राचीन काळापासून चालत आलेली घातकी रूढि कडव्या समाजाच्या विरुद्ध जाऊन अेकदम बंद करायला लावायची यासाठीं तपस्तेज, धर्मनिष्ठा आणि हृदयसिद्धीच लागते.

जेव्हां नरमेध बंद केल्याची ही हकीकत मी अेकली तेव्हांपासून शंकराचार्यांची ती ठेंगणी आणि स्थूल मूर्ति-भगवीं वस्त्रें, रुद्राक्षमाला

आणि भस्मविलेपनानें मण्डित व आगलात्मुंडित अशी डोळ्यांपुढून हलतच नाही. कर्मकाण्डी निर्दय शाक्त चहूं बाजूंनी हाहाकार करीत आहेत, आणि त्यांच्यामध्ये हातांत पहार घेऊन ती संन्याशाची मूर्ती अुभी आहे; अेकाहि 'कर्म'वीराला जवळ यायची हिम्मत नाही; आणि हा ज्ञानवीर तपस्वी थरथरणाऱ्या ओठांनी अेकेकाला अथवा सर्वांना मिळून शास्त्रार्थ करण्यासाठीं आव्हान करीत आहे. पण कोणाचीहि बुद्धिधरभा या धर्ममूर्ति, दिग्विजयी संन्याशापुढें आपलें तेज पाडूं शकत नाही. ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु, सर्वे वा मा पृच्छत, यो वा कामयते तं वः पृच्छामि, सर्वान् वा वः पृच्छामीति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ।

श्रीनगरला जाण्यापूर्वी 'स्वामींना भेटून घ्यावें' हा अेक कोंव मूळ संकल्पाला फुटला आणि मी आल्मोड्याला गेलों. हरद्वार येथें गंगोत्रीचा संकल्प पक्का झाला, आणि देवप्रयागहून फक्त अठरा मैलांवर असलेल्या श्रीनगरकडे जाण्याचें सोडून गंगोत्रीच्या वाटेनें मी निघालों. हिमालयांतील नवीं नवीं पुण्यधामें पहायला मिळतील हा आनन्द वाटत होता. पण मूळ संकल्पापासून मी दूर जात आहे ही मळमळ कांहीं केल्या जात नव्हती.

टेहरीच्या रस्त्याला चीडचे वृक्ष पुष्कळ. लांब लांब काड्यासारखीं त्यांचीं पानें जमिनीवर पडतात, तेव्हां पाय त्यांच्यावरून चालतांना सहज निसरतात. येथें मी अेक सुन्दर शोध केला. पुष्कळ चालण्यानें आणि थंडीनें माझे पाय फाटत आणि त्यांना नदीनें जमिनीत पडणाऱ्या भेगा-सारख्या खोल भेगा पडत. त्यांवर जर अिलाज सांपडला नाही तर यात्रा पुरी कशी व्हायची ही चिंता होती. आमसोलाचें तेल थोडेसें बरोबर घेतलें होतें, पण मला त्याचा फायदा दिसला नाही. अडचण आली कीं मनुष्य शोध करतो. चीडच्या झाडांतून निघणारा ताजा गोंद (डिंक) पायांच्या भेगांत मी भरला आणि दुसऱ्याच दिवशीं त्याचा सुन्दर परिणाम झालेला दिसला. चामडी अशी कांहीं जमून गेली. कीं, जणू कधीं फाटलीच नव्हती ! त्या दिवसापासून आगपेटी भरून चीडचा गोंद मी बरोबर ठेवला. या गोंदांतूनच राळ बनते, आणि टर्पेन्टाइनसुद्धां याच झाडांतून निघतें.

श्रद्धाभक्तीचा स्पर्श

॥ ॥ २७

देवप्रयागहून सातेक मैल गेलों असूं. दुपारची वेळ होती. भुकेनें तर हक्कदाराप्रमाणें पोटांत आपलें ठाणें दिलें होतें. बुवांनीं रांधलें. जवळच्या अेका पिंपळाचीं पानें गोळा करून स्वामींनीं कीं मी पत्रावळी बनवल्या. त्यावर शास्त्रार्थ निघाला. पिंपळांच्या पानांची पत्रावळ बनवूं नये; तिच्यावर जेवतो तो पाप करतो, असें बुवांनीं सांगितलें. मलाहि ही मर्यादा माहीत होती. पिंपळ ही प्रत्यक्ष परमात्म्याची विभूति; त्याच्या पानांची पत्रावळ करून तीं पानें अुष्टीं करायचीं यांत नास्तिकता आहे, असा बुवांनीं युक्तिवाद केला. मी म्हटलें, 'पिंपळाच्या पानाच्या पत्रावळीवर गृहास्थाश्रमी असतील त्यांनीं जेवूं नये असा प्राचीन दण्डक आहे. ज्यानें घर सोडलें आहे, जो विरक्त झाला आहे तोच पिंपळाच्या पत्रावळीचा अधिकारी आहे. त्याच्या मतें तर सर्वत्र परमात्माच भरलेला आहे. अन्नब्रह्म, पत्रावळहि ब्रह्म आणि खाणारिहि ब्रह्म. तत्र को मोहः कः शोक अेकत्वमनुपश्यतः ।

मतलबसिंधूच्या पद्धतीनें केलेला हा युक्तिवाद भुकेच्या मदतीनें घशाखालीं अुतरला आणि मी व स्वामींनीं ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्व्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् हा श्लोक म्हणून जेवायला सुरवात केली. स्वैपाक करण्याचें काम बुवांचें असल्यानें ते आर्य रिवाजाला अनुसरून आम्हांला जेवायला घालून मग जेवीत. बुवा कर्मकाण्डी, कट्टे सनातनी. सोंवळ्या ओंवळ्याचा विवेक त्यांच्यापाशीं फार. स्वामींना हें समजायचेंहि नाहीं. मला तें सर्व समजे; पण मी तें पाळीत नसें. तेव्हां बुवांच्या बाबतींत स्वतंत्र जेवण करणें हाच सुरक्षित मार्ग होता. आम्हांला ते वाढून ठेवीत आणि मम जेवायला बोलावीत. आमचें जेवण झालें म्हणजे मग स्वस्थपणें आपण जेवीत. या पद्धतीनें बुवांचें मातृहृदयहि संतुष्ट होत असे. आज बुवा पिंपळाच्या पत्रावळीवर जेवायला घसले अितक्यांत आदल्या दिवशीं देव-

पर्यागांत भेटलेला अेक मारवाडी यात्रेकरू आम्ही बसलीं होणें तेंथें आला. प्रेमभावाच्या भरांत त्यानें आम्हां तिघांना चरणस्पर्श केला. बुवा अेकदम चमकले, तर अिकडे मारवाड्याच्या नेत्रांतून भक्तीचे आनंदाश्रू वाहात होते. बुवांची ती लांब दाढी, डोक्यावरील जटा, स्नानानें शुचिर्भूत झालेली काया, जवळ पडलेला दासबोध आणि भजनाची माळ, हें सर्व वघून मारवाड्याला वाटलें, केवढें माझें सद्भाग्य कीं अशा पावन ब्राह्मणाचें पुनः मला दर्शन झालें ! आणि बुवांना काय वाटत होतें ?

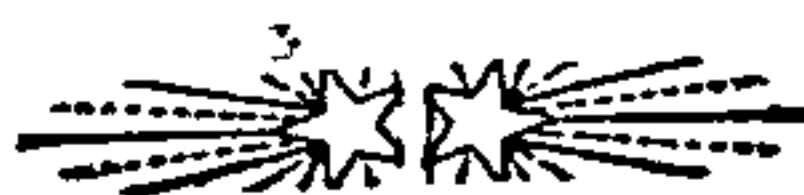
सामान्यतः बुवांच्या रूढिनिष्ठ धार्मिकतेला मी नेहमीं मान देत असे, त्यांच्यामुळे मला पुष्कळ वेळां अडचण सहन करावी लागे, पण ती सर्व मी संतोषपूर्वक सहन करी. अेक वेळ गंगेवर होडींतून प्रवास करतांना बुवांनीं मला विचारलें होतें, 'माझी तुम्हांला किती बरें अडचण होते ! मी हे सोवळ्या ओवळ्याचे नियम सोडून देऊं कां ? प्रवासांत निभावून घेअीन कसें तरी.' मी त्यांना म्हटलें होतें, 'छेः छेः हें चालायचें नाहीं. ही शिवा-शीव निरर्थक आहे अशी खात्री झाल्यावरच मी ती सोडून दिली आहे. 'मार्गे शूद्रवदाचरेत्' या वचनाप्रमाणें तुम्हांला ती सोडतां येअील, पण मला नाहीं तें आवडणार. तुमच्या अंतःरात्म्याची खात्री झाली तरच हे विधि-निषेध आपोआप गळून पडतील; तोंपर्यंत ते टिकवून धरा. त्यांतच तुमचें श्रेय आहे.'

प्रवासी मारवाड्याचा स्पर्श झाल्याबरोबर बुवा मजकडे पाहूं लागले. अेखादा दिवस अुपाशी राहाणें बुवांना मोठेसें संकट होतें असें नाहीं. त्यांना तशी संवय होती. विचारा मारवाडी 'चौका' कुठें करावा याचा शोध करण्यासाठीं अिकडे तिकडे पाहूं लागला. अितक्यांत मी बुवांना म्हटलें, 'बुवा, आज तुम्ही वाढलेलें पान टाकणें बरें नाहीं. तुम्ही निश्चित होअून जेवा. तुम्हाला मारवाड्याचा स्पर्श झाला नाहीं. मूर्तिमंत श्रद्धा-भक्तीचा स्पर्श झाला आहे. भक्तीपुढें कर्मकाण्ड बाजूला ठेवलेंच पाहिजे. तुम्ही जेवायचें सोडून द्याल तर त्या भक्तहृदयावर केवढा आघात होअील याचा विचार करा, आणि संकोचानें नव्हे तर प्रसन्न अन्तःकरणानें जेवा.' बुवांच्या डोळ्यांत पाणी आलें; संकोचाचें नव्हे तर भावनेच्या अुद्रेकाचें. जणूं देवळांतील प्रसाद चाखावा तशा भक्तिभावानें बुवांनीं भोजन केलें.

येथे फारशी विश्रांति न घेतांच आम्ही पुढे निघालो. आजूबाजूची वनशोभा तर 'प्रतिपर्व रसावहम्' या न्यायाने वाढतच चालली होती. चीडची झाडे गेली आणि बांझाची आली. बांझ ही ओक झाडाचीच एक जात आहे. त्याचे लांकूड खूप मजबूत असते. संध्याकाळ होतांच आम्ही एका चट्टीजवळ येऊन पोचलो. दुकानाजवळ एक सुंदर लहानसे झाड होते तेथे मी जाऊन बसलो. स्वामी जागेच्या शोधार्थ गेले, जागा मिळाली नाही, तेव्हा जवळच एक झुडपाचा मंडप होता तेथे रात्र काढण्याचे आम्ही ठरविले. त्या मंडपांत आम्ही बसतो न बसतो तोच आमचे दोन्ही कुली आले. दोन कुली आणि सामान यांमुळे दुकानदाराच्या दृष्टीने आमची प्रतिष्ठा वाढली, आणि त्याने रात्री निजण्यासाठी आम्हांला एक अबदार जागा दिली. स्वामींनी स्टोव्ह पेटविला. त्या अद्भुत यक्षाला पहायला आजूबाजूचे लोक गोळा झाले.

मंडपांत आम्ही घटकाभर बसलो त्याचा माझ्या यात्राकरमावर मोठा परिणाम झाला. त्या मंडपांत एक दक्षिणी साधु बसला होता. त्याने काश्मीरांत असलेल्या अमरनाथाची गोष्ट काढली. तेथे निर्जन आणि निर्वन पहाडांत एक गुहा आहे. त्या गुहेत दर पूर्णिमेला बर्फाचे एक शिवलिंग आपोआप बनते आणि अमावास्येपर्यंत विरघळून जाते. या सृष्टिचमत्कारासंबंधी त्या साधूकडून ऐकल्यावर केव्हा तरी अमरनाथाला गेले पाहिजे असा संकल्प मनांत दृढ झाला. या संकल्पाला धरून बुवांना बरोबर घेऊन मी काश्मीरला कसा गेलो याचा अतिहास स्वतंत्र आहे.

काश्मीरला जाण्याचा संकल्प मनांत घोळवीत घोळवीत मी जेवलो आणि थकलेल्या हाडांना चट्टी कांबळ्याची अब दिली. पण आमच्या दुकानदाराच्या येथे कांहीं जलसा होता. अखादा पहाडी चारण (भाट) आला असावा. रात्रभर पहाडी कानांना आनन्द देणारे संगीत आमच्या निद्रेला अडथळा करीत होते. या संगीताची गति अितकी विलक्षण की मधून मधून स्वप्ने पडत होती त्यांतसुद्धा ते प्रवेश करी.

हिमालयांतील पहाडी लोकांचें संगीत अकल्याचें जेव्हां जेव्हां मला स्मरण होतें, तेव्हां तेव्हां वर्डस्वर्थची 'धी सॉलिटरी रीपर' ही कविता मला आठवते; कारण पहिल्याच खेपेला पहाडी पोपाखाची अेक भरदार कन्यका हातांत खुरपें घेअून गवत कांपीत असलेली आणि गात असलेली मी पाहिली आहे. हिमालयाची शुद्ध तेजस्वी हवा, दूध गव्हाचें अन्न, आणि भरपूर मजुरी; मग तोंडावरची लाली काय विचारतां ? तिचा तो विचित्र पहाडी पोपाख पाहून माझ्या तोंडून कालिदासाचें वचन निघालें: किमिवहि मधुराणां मंडनं नाकृतीनाम् । अेक अर्धचंद्राकार दरी आम्ही ओलांडीत होतो, आणि खालून तिचें गाणें चांगलें अेकू येत होतें. वर्डस्वर्थच्या पुढील ओळी मला आठवल्या:

" Will no one tell me what she sings ?-
Perhaps the plaintive numbers flow
For old, unhappy, far-off things,
And battles long ago:
Or is it some more humble lay,
Familiar matters of to-day ?
Some natural sorrow, loss or pain
That has been, and may be again ? "

मलाहि वाटलें कीं या कन्यकेच्या गाण्याचा शेवट कधींकाळीं याय-चाच नाही. तोच तो सूर अेकसारखा चाललाच होता, आणि दूरदूरचे वृद्ध पहाड त्या सुराला प्रतिध्वनि देअून त्याला खेळवीत होते. वर्डस्वर्थ-प्रमाणें मी निश्चेष्ट होअून तेथें अुभा राहिलों नाही, तरी पण त्या स्वराचे झंकार हृदयांत अचून संभाळून मात्र ठेवले आहेत खरे !

पहाडी संगीतांत फारशी विविधता नसावी. अुत्तराखंडाची यात्रा संपवून बदरीनारायणाहून जेव्हां आम्ही गणअीला गेलों. तेव्हांसुद्धां रात्र-

भर गाणीं कांनांवर पडत होतीं. त्या गाण्यांतसुद्धां अेकच अेक ओळ जणू काय रात्रभर चालली आहे असें वाटत होते. सामवेदाच्या काळापासून या पहाडी लोकांनीं संगीतांत फारच थोडी प्रगति केलेली दिसते, नाहींपेक्षां या अेकश्रुति संगीतांत त्यांना अितकी गोडी वाटली नसती.

दुसऱ्या दिवशीं सोळा मैलांचा प्रवास करून आम्ही टेहरीला पोचलों. वॉटत वनश्रीची शोभा कांहीं अपूर्व होती. पण तिचें वर्णन कसें करावें? सुललित शब्दांची लांब लांब वाक्ये लिहून काढल्यानें धड लिहिणाऱ्यालाहि संतोष व्हायचा नाहीं, कीं अेकणाऱ्यालाहि कांहीं बोध व्हायचा नाहीं. तेव्हां हा मिथ्या प्रयास सोडून देण्यांतच औचित्य आहे. अेका अुंच डोंगराच्या पायवाटेनें माकडे उतरावीं तसें अुतरून आम्ही टेहरीला पोचलों. पहाडी लोकांच्या मते ही अेक मोठी सौंदर्यनगरी आहे, आणि क्लॉकटॉवर (घटि गोपुर) त्याचा सर्वांत मोठा दागिना आहे; पण 'टेहरीच्या रस्त्यावर गाड्या चालतात' अेवढी प्रशंसा केली म्हणजे सीमा झाली.

कडक भूक घेअून आम्ही टेहरींत प्रवेश केला. गेल्याबरोबर अेक शीख धर्मशाळा पाहिली. धर्मशाळा म्हणजे मुशाफरखाना नव्हे तर धर्मग्रंथ-ग्रंथसाहेब-ठेंवण्याचें, वाचण्याचें आणि श्रवण करण्याचें स्थान. मंदिर आणि मस्जिद या दोन्हीचे गुण या धर्मशाळेंत सामावलेले असतात. तिची व्यवस्था ठेवणाऱ्याला ग्रंथी म्हणतात. टेहरीच्या धर्मशाळेचा ग्रंथी सज्जन होता. त्यानें आम्हांला सर्व सोय करून दिली. शिधासामुग्री गोळा करण्याचें काम स्वामींनीं केलें. बुवांनीं स्वैपाक केला. श्रमविभागांत माझ्या वांट्याला फक्त अुंच घाट अुतरून भागीरथींत स्नान करून येअून जेवून घेण्याचेच परिश्रम आले होते. त्या दिवशीं मी फार थकलों होतो. टेहरीला पोस्ट ऑफीस असल्यामुळें स्वामींना कितीतरी पत्रे लिहावीं लागलीं. पोस्ट ऑफीस असल्याचें सार्थक व्हांवें अेवढ्यासाठींच स्वामींनीं पुष्कळ पत्रे लिहिलीं याविषयीं माझी खात्री आहे! त्यांचीं पत्रे मी वाचीत नसल्यामुळें माझ्या खात्रीविषयीं साशंक होण्याचा प्रसंगच आलेला नाहीं! बुवांनीं त्या ग्रंथीशीं शीखधर्मासंबंधीं गोष्टी काढल्या. दोघेहि समजत होते कीं, आपण हिंदींत बोलतो आहों. ग्रंथीची

भाषा हिंदी नसली तरी शुद्ध पंजाबी होती. बुवांनी मराठी व गुजराती शब्द गोळा करून त्यांना पांच दहा हिंदी प्रत्यय लावून दिले आणि राष्ट्रीय अैक्य साधले. माझ्यासारखा कट्टा साधु असल्या प्रवृत्तीत कसचा पडतो ? मी आपली दुपारच्या अुन्हाच्या मदतीने खाशी अेक तासभर समाधि लावली.

हिमालयांत येण्यापूर्वी भारतधर्म महामण्डळाच्या स्वामी ज्ञानानन्दांना मी भेटलो होतो. त्यांनी टेहरीच्या अेका अंमलदार पंडिताचे नांव दिले होते. आम्ही त्यांना भेटायला गेलो. आम्हांला प्रवासाची माहिती मिळविण्याची अिच्छा होती, तर या पंडिताला, आपले पांडित्य प्रकट करण्याची अिच्छा होती; आणि स्वामी म्हणजे जबरदस्त जाहिरातदार. त्या पंडिताला जेव्हां समजले की मी गॅज्यूअेट आहे, तेव्हां त्याने मला अुठून खुर्चीवर बसण्यास सांगितले. स्वामींनी लगेच सांगितले की आमच्या काकांनी सर्व धर्मग्रंथ वाचले आहेत. त्याने मला प्रश्न केला की 'समाधीमधून माणसांचे व्युत्थान होते त्याचे कारण काय ?' मी माझ्या दुपारच्या समाधीतून व्युत्थान करूनच त्याच्याकडे गेलो होतो; पण जाण्याचे कारण मात्र गंगोत्रीच्या रस्त्याची माहिती विचारायची हे होते. मी चांगलाच गोंधळलो. मी कांहींच वाचले नाही असे सांगून टाकावे तर स्वामी खोटे ठरणार, आणि कांहींतरी अुत्तर द्यावे तर शास्त्रार्थ सुरू होणार. तेव्हां मी कलि-विडंबन प्रकरणांत सुचविलेली युक्ति अजमावली. मी म्हटले, 'मी जितके वाचले आहे ते ते सर्व अिंग्रजीत वाचले आहे. तुम्ही अिंग्रजीत प्रश्न कराल तर सर्व विवरण बरोबर करीन. विचारे पंडित निराश झाले आणि मी बचावलो. नाहीतर माझ्या अदृष्टाने मला या शास्त्रार्थातून व्युत्थानच करू दिले नसते.

येथून आम्ही स्वामी प्रज्ञानन्द नांवाचे अेक दक्षिणी साधु रहात होते त्यांच्या दर्शनाला गेलो. असे म्हणतात की, हे दक्षिणी पंडित सत्तावन सालाच्या बंडांत चांगलेच सांपडले होते. तिकडून साधूच्या वेषाने हिमालयांत फिरत फिरत शेवटी येथे येऊन पोचले होते. येथे टेहरीत अतिशय वाअीट प्रकारच्या पटकीचा रोग फैलावला होता, त्यावेळी या साधूंनी

कांहीं साधना करून आणि पंचमुखी मारुतीची स्थापना करून त्या रोगाला आश्चर्यकारक रीतीने हटविले. त्यामुळे राजाची त्यांच्यावर भक्ति वसली आणि स्वामीजी राजगुरु झाले. परखर पंडित म्हणून त्यांची कीर्ति दूरवर पसरली होती, त्यायोगे दूरदूरचे विद्यार्थी त्यांच्याकडे शंका निवृत्तीसाठी येत. आम्हांला कसलीच शंका नव्हती; फक्त कुतूहल होते. तेव्हां आम्ही संध्याकालचा थोडासा वेळ त्यांच्या येथे काढला. त्यांची कोणी अेक विधवा शिष्या तांच्याच्या पेल्यावर कोरलेल्या श्रीचक्राची पूजा करित होती, तिकडे माझे लक्ष गेल्याशिवाय राहिले नाही. त्या बायीने दिवा लावून आम्हांला स्वामीजींच्याजवळ वसविले. आम्ही स्वामींबरोबर खूप बोललो, माहिती मिळविली आणि पंचमुखी मारुतीचे व मुख्य देवळाचे दर्शन घेऊन परत फिरलो.

टेहरीची मुख्य शोभा म्हणजे भागीरथीवरील तारेचा झुलता पूल आहे. त्या पुलाच्या या शेवटाला वड आणि पिंपळाचे पार विशेष लक्ष ओढून घेतात. प्रवासी आणि साधू लोक यांच्यासाठी धर्मशाळेपेक्षांसुद्धा ही सावलीची जागा अधिक सोयीस्कर असते. ज्या ठिकाणी वड आणि पिंपळाची छाया अेकत्र पडते, ते स्थान पवित्र मानले जाते. त्या ठिकाणी जप वगैरे विशेष साधना करावी, असे आहे.

वडाचे झाड हे आपल्या गृहस्थाश्रमाचा आदर्श सुचविते. त्याच्या पारंब्या पुनःपुनः जमिनीत शिरून अेक मोठे अविभक्त कुटुंब बनवितात. तर पिंपळ दरवर्षी आपली सर्व पाने झाडून टाकून आणि आपल्या चामडीवरहि पोपडे वगैरे अुगवून न देण्याने-संन्यासधर्म सुचवितो. त्याच्या पानांची अखंड जागृतिहि संन्यासधर्माचेच सूचन करते. हे दोन आश्रम जेथे अेकत्र झाले असतील तेथे हिंदुसमाजाला विशेष पावित्र्य दिसले तर त्यांत काय आश्चर्य ?

टेहरी हे अेक प्रख्यात पहाडी संस्थान आहे. अेके काळीं या राज्याचा विस्तार आणि त्याची प्रतिष्ठा अितिहासप्रसिद्ध होती. हिमालयाच्या पलिकडील हृद्दीपयंत अिथल्या राजांची आण फिरत असे. आज मात्र केवळ जंगलाच्या अुत्पन्नाच्या बाबतीतच ते प्रख्यात आहे. दुसरी ख्याति

अथल्या प्रजेच्या अज्ञानाची आणि भ्याडपणाची म्हत्ती तर आहे. शिक्षणाविषयीं अथल्या राजाच्या मनांत थोडासुद्धां अुत्साह नाहीं. तो समजतो कीं, शिक्षणामुळें प्रजेंत असंतोष पसरतो. अंग्रजी शाळेच्या ओका शिक्षकानें ही माहिती आम्हांला दिली ! मी विचारांत पडलों, मग हा शिक्षक कां येथें हमाली करतो आहे ?

‘ आपण राष्ट्रीय संस्थांच्यासाठीं साधनें व सोयी शोधित असतो. पैसे असते तर अमुक केलें असतें, तमुक केलें असतें ’ अशा गप्पा मारतो. पण या पराक्रमी पूर्वजांच्या राजवंशी वारसांकडे पहा. त्यांच्याजवळ सर्व प्रकारच्या सोयी असतांनासुद्धां ते कशाचाहि विचारच करीत नाहींत, किंवा करतात तेव्हां वांकडाच करतात. सत्तावन सालचा प्रयत्न फुकट गेला तेव्हां हे पण्डित भगवें धारण करून घटत्वन् पटत्वाच्या, अवच्छेदका-वच्छिन्नत्वाच्या चर्चेत बुडून गेले. आणि राजे लोक कशाकशांत बुडून गेले याची गणती करतांनासुद्धां कंटाळा येतील. ओकवार हार झाली म्हणून काय झालें ? प्रत्येक हार ही नव्या प्रयत्नाचें खत म्हणून समजली गेली पाहिजे. पराभवांतून मिळणारे शिक्षण कमी महत्वाचें नसतें. विज्ञान-शास्त्रज्ञांच्या सफल झालेल्या प्रयत्नांचीं वर्णनें आपण वाचतो; पण हे सफल प्रयोग करतांना शंभरपट निष्फळ प्रयोग त्यांनीं चिकाटीनें केलेले असतात, हें कसें विसरून चालेल ? सहजासहजीं असंख्य पराभव जो जिरवितो तोच खरा पुण्यवान्. सत्तावन सालीं अपयश आल्याबरोबर बुद्धिमान् आणि पुरुषार्थी लोकांनीं ओकत्र येअून विचार करायला पाहिजे होता कीं आपण कां हरलों ? मिळविलेल्या यशावर कोणकोणत्या राष्ट्रीय दुर्गुणामुळें पाणी पडलें ? काय आपल्या कार्यपद्धतींत कांहीं अुणीव होती ? आज समाजरचनेंत कोणता फेरफार केला पाहिजे ? नव्या प्रयत्नांत सारी प्रजा ओकदिलानें सामील होतील यासाठीं काय केलें पाहिजे ? ज्या लोकांनीं आम्हांला जिंकलें त्यांचा देश कसा आहे ? त्या देशांतील प्रजास्वभाव कसा आहे, असा स्वभाव बाणवून घेण्यासाठीं त्या लोकांनीं काय काय केलें ? आपल्यांतसुद्धां अशीं तत्वे भिन्नरूपानें सुप्तावस्थेंत आहेत कीं नाहींत, हीं तत्वे कशीं ओळखावीं, कशीं अंगीं बाणवून घ्यावीं ?

अशा प्रकारचे विचार करण्याऐवजीं राजानें संन्यासी पंडिताला वृत्ति बांधून दिली, संन्यासी पंडितानें राजाला आशीर्वाद दिला, आणि दोघांनीं मिळून प्रजेला पंचमुखी मारुती दिला, आणि राष्ट्रीय जीवनांतील पन्नास वर्षे तशींच्या तशींच वाहूं दिलीं.

पण पूर्वजांच्या कीर्तीवरच जे जगतात ते जसे नामर्द आहेत, तसेच पूर्वजांचे दोषच जे पहात बसतात तेहि नामर्द आहेत. मी हिमालयांत आलों आहे, अंतर्मुख झालों आहे, मजवर कांहीं बंधन किंवा जबाबदारी नाही, मीच या सर्व गोष्टींचा विचार कां करूं नये ? मला अवश्य हा विचार केलाच पाहिजे. अशा तऱ्हेचे विचार मनांत चालत होते, आणि थकलेल्या गात्रांवर निद्रादेवीचें साम्राज्य पसरत होतें. सकाळीं अुठून आम्ही धरासुचा रस्ता धरला.

हिमालयाची यात्रा पुरी केल्यानंतर पुनः एक वेळा दुसऱ्या रस्त्याने टेहरीकडे मी आलों होतो, आणि जवळच्या मालदीवल नांवाच्या गांवांत स्वामी रामतीर्थांच्या मठांत कांहीं महिने साधनेसाठीं राहिलों होतो. त्या-वेळचा अनुभव काव्यमय तर होताच, पण दोनतीन बाबतींत तो मनोवृत्तींत कायमचें परिवर्तन करणारा झाला. ज्या यात्रेचें वर्णन येथें चाललें आहे त्या यात्रेच्या वेळेला या गांवाविषयीं आम्ही कांहीं ऐकलें नव्हतें; पण स्मरण-यात्रेंत टेहरीमागून मालदीवल आणि तिथला अत्यंत गर्दीचा ऐकान्त यथा-करमानें येतोच. हा अपूर्व अनुभव जर थोडक्यांत देतां येण्यासारखा असता तर येथेंच तो सारा दिला असता. स्मरणयात्रेंत हेंच अुचित झालें असतें; पण अत्तराची कुपी अुघडतांच जसा तिच्यांतील सुगंध ऐकदम भप्दिशीं-बाहेर पडून खोलीभर दरवळून जातो, तसेच मालदीवलचें नांव घेतल्या बरोबर कषायमधुर स्मरणांचे असे कांहीं फवारे सुटतात कीं, ऐकदोन लेखांच्या पेल्यांत त्यांना मावविणें अशक्य नसलें तरी कठोर तर आहेच. म्हणून स्मृतीचीं कवाडें बंद करून धरासूचा रस्ता धरणेंच श्रेयस्कर.

टेहरीच्या राजाच्या तालमींत तयार झालेल्या पंडित अंमलदारांनीं गंगोत्री-जम्नोत्रीकडची माहिती देतांना ऐक पश्र छेडलाः जम्नोत्रीकडील लोक शौचाला जाअून आल्यावर पाणी वापरीत नाहींत. ते असें मानतात कीं, गंगायमुनासारख्या पवित्र नद्यांचें-मातांचें-पाणी अपवित्र कामासाठीं वापरण्यानें अधर्म होतील. आम्ही कांहीं कांहीं वेळेला स्वच्छतेसंबंधीं त्यांना अुपदेशं करीत असतो; पण मनांत पुष्कळ वेळां अशी शंका अुत्पन्न होते कीं, त्यांची श्रद्धा अज्ञानजन्य असली तरी ती नाहींशी करण्याचा आपल्याला काय अधिकार आहे ? जम्नोत्रीकडील लोक क्वचित्च खोटें बोलतात. चोरी तर तेथें होतच नाहीं. कोणत्याहि घराला किंवा पेटाच्याला तुम्हांला कुलूप लावलेलें दिसणार नाहीं. त्यांना खोटेपणा साधतच नाहीं

मुळीं. खरी मोष्ट सांगतांना ते गोंधळतील, पण खऱ्याच्याऐवजीं दुसरें कांहींहि सांगितलें तरी चालेल हें त्यांच्या स्वप्नांतसुद्धां येत नाहीं. त्या अंमलीद्वाराचे परत्यक्ष शब्द मला आठवत नाहींत, पण मथितार्थ आणि अतिशयोक्ति अशीच होती. तो मला विचारूं लागला, 'मग सांगा आम्ही काय करावं ? त्या लोकांचं तें धन्य अज्ञान नाहीसं करावं आणि त्यांना आपल्यासारखं बनवावं, कीं ते आहेत तसेच त्यांना निर्बुद्ध आणि निर्दोष राखावं ?' मी उत्तर दिलें, 'मी अशा स्थितीचा मुळींसुद्धां हेवा करणार नाहीं. गाय खोटें बोलत नाहीं, म्हणून कांहीं ती पवित्र नाही; दगड बोलत नाहीं, अवेढ्याखातरच तो मुनि होत नाही; आणि हे मासे अखंड गंगास्नान करतात म्हणून कांहीं ते स्वर्गाला जाणार नाहींत.' तो गृहस्थ मध्येच कांहीं तरी बोलणार होता. त्याच्या तोंडून शब्द निघण्याच्या अंगोदरच मी म्हटलें, 'हं, तें स्तोत्र मला माहित आहे. ती केवळ कवीची कल्पना आहे. मासे ज्या स्थितीत राहातात, त्या स्थितीला तुम्ही स्वर्ग म्हणा हवें तर; पण गंगास्नानाच्या पुण्याचीच्या परतापानें जो स्वर्ग सदाचारपालनाचें फळ म्हणून मरणानंतर मिळावा अशी आपण इच्छा धरतों. तो स्वर्ग त्यांना नाही मिळायचा. तुम्ही या लोकांना ज्ञानापासून वंचित ठेवूंच नका. त्यांची जडता म्हणजे श्रद्धा नव्हे. माणसांत खोटें बोलण्याची शक्ति आहे, त्या शक्तीचा तो प्रयत्नपूर्वक त्याग करतो, आणि अंतीं खोटें बोलण्याची शक्ति असतांनासुद्धां खोटें बोलणें स्वतःच्या बाबतींत अशक्य करून ठेवतो. त्यामुळेंच तो सत्यपालनाचा आनन्द आणि त्यांतून मिळणारी वाचासिद्धि आणि किर्याफलाश्रयत्व प्राप्त करून घेतो. अज्ञान हें महापाप आहे. मनुष्यानें अज्ञानांत राहावें हें मोठें दुर्दैव आहे. अज्ञानानें दुसऱ्याला अिरादापूर्वक अज्ञानांत ठेवणें हें महापातक आहे. अज्ञानामुळें उत्पन्न झालेली सुरक्षितता भयानक आहे, जोखमीची आहे. जें अकलें तें खरें मानलें ही वृत्ति म्हणजे श्रद्धा नव्हे; तो भोळसटपणा—बावळटपणा आहे.'

टेहरीहून पुढें जातांना चढ उतार फार कमी होता. तेव्हां आम्ही जरा झपाट्यानें चालूं लागलों. रस्ता कसाहि असला तरी आमच्या कुलींच्यापेक्षां आमची चाल जलद असे; पण आज मी पहातों तों आमचे कुली

आमच्याहि पुढें. या साधारण घटनेकडे माझे लक्ष वेधलें. मी स्वामींना म्हटलें, 'बादरू आणि कैरासिंग आज थोडे जास्ती जवान झालेले दिसतात. आपल्याहि पुढेंच चालले आहेत.' स्वामी म्हणाले, 'आज वाटेंत या लोकांचें गांव लागणार आहे ना? घरीं जाण्याच्या अुत्कंठेनें हे आज अितुके तेज झाले आहेत.' मग स्वामींनीं या मुग्ध पहाडी लोकांच्या या वृत्तीची खूप तारीफ केली. Home! Sweet Home ही कविता स्वामींना आठवली. आपल्याकडे असा भाव कां नाहीं याविषयी त्यांनीं चर्चाहि सुरू केली. मी म्हटलें, 'देशाभिमान हा शब्द नवा आहे. आपण अभिमान हा दोष मानतो. त्यापेक्षां देशभक्ति हा थोडा चांगला शब्द आहे. पण आपला जुना शब्द म्हटला तर जन्मभूमिवात्सल्य! तो किती सुंदर वाटतो! या वात्सल्याचें कित्येक कवींनीं दुबळेपणा म्हणून वर्णन केलें आहे खरें, पण श्रीकृष्णाच्या जीवनांत गोकुळवृंदावनाविषयींची जी भावना मोठेपणीं दिसून येते ती या देशभक्तीचीच घरगुती आवृत्ति आहे.'

मला वाटलें, जर पहिल्यानेंच कळलें असतें कीं आज बादरूचें घर लागणार आहे तर टेहरीहूनच त्याच्या मुलांबाळांकरितां थोडीशी मिठाची घेतली असती. स्वामींना म्हाझी ही सूचना पसंत पडली; पण जंगलांत मिठाची कोठून येणार? अितक्यांत रस्त्यांत • अेक धर्मशाळा लागली. तेथें मिठाचीचें अेक दुकान होतें. बादरू तेथें थांबला होता— आम्ही येथें थांबणार नाहीं अेवढीच खात्री करून घेण्यासाठीं. 'अजून दिवस पुष्कळ अुरला आहे. थोडेसें जलद चाललांत कीं, आमचें गांव येतील. यात्रालाभिनीहून तें फारसें दूर नाहीं.' असें म्हणून तो काकुळती करूं लागला. स्वामींनीं मिठाची खरेदी केली आणि हंसत हंसत 'आज रात्रीं तुझ्याच घरीं जेवायचें,' अशी त्याला खात्री दिली.

यात्रालाअिन सोडून आम्हीं झपाट्यानें आमच्या कुलींच्या गांवाकडे चाललों. शबरीला किंवा विदुराला जितका आनन्द व्हावा तितका आनन्द आमच्या विचाऱ्या कुलींना झाला. वाटेंत अेकेठिकाणीं मी अेकलें कीं अेका वर्षापूर्वीं येथें अेका माणसाला गवत कापतांना साय चावला आणि तो मेला. सापाचा विषय निघाला कीं तो बराच वेळ चालायचा. कांहीं ठराविक

विषय मनुष्यद्विष असतात. दरोडेखोरांचा त्रास, दुष्काळाचा अनुभव, भुतेंदिसल्याचे प्रसंग हे जसे न संपणारे विषय आहेत तशीच सापाची दुनियाहि पुष्कळ मोठी आहे. सर्पांच्या वक्रगतीनें कांठाकांठानें जाणारी आमची पाअूलवाट कापीत आम्ही चाललों आणि वादरु आपल्या घरच्या गोष्टी सांगत चालला. वाटेंत शेतांमधून असलेले अंचअंच दगडाचे बंध पाहून मी कित्येक प्रश्न विचारलें. जसजसे प्रश्न विचारावे तसतसा वादरु खुले. असें करतां करतां वादरुचें गांव नजीक आलें. मग तर त्याला आमच्याशीं बोलण्यांतहि गोडी वाटेनाशी झाली. संध्याकाळ झाली होती. तेव्हां शेतकरी शेतांतून घरीं जात होते. जो भेटेल त्याला वादरु आपल्या बायकामुलांविषयीं विचारी, आक्षेपांची माहिती काढी. तो तर अगदीं खुळ्यासारखा झाला होता. शेवटीं आम्ही त्याच्या घरापुढें खळ्यांत बसूनच सैपाक केला, भक्तिभावपूर्वक आणलेलें तूप, दूध, दही खाल्लें, आणि जमलेल्या मंडळीबरोबर गप्पा मारीत बसलों.

कैरासिंग आणि वादरु हे कांहीं मजुरांसारखे भुकेकंगाल मजूर नव्हते. वतनवाडी, गुरेंढोरें, शेती आणि सामाजिक प्रतिष्ठा त्यांच्या मानानें त्यांच्या पार्शी चांगलीच होती. पहाडांतील लोकांच्या पार्शी नाण्याचा दुष्काळ. तेव्हां यात्रेच्या मोहमांत अेखादा महिना हमाली करून पन्नास पाअणशें रुपये ते मिळवीत—अशासाठीं कीं सारें वर्ष सुखानें जावें आणि हातीं थोडा पैसा राहावा. घरचा माल वाटेल त्या भावानें विकून काढण्याची जोखीम त्यांना पत्करावी लागू नये.

‘ आमच्या देशांत असे मोठमोठे पहाड नसतात; रस्ते कसे सरळ असतात; त्यावरून गाड्या धांवतात, ’ वगैरे गोष्टी आम्ही सांगितल्या. गांवांतल्या म्हाताऱ्या बायका विचारायला लागल्या, ‘ अगदीं अगदीं सरळ रस्ता ? चढअुतार कांहींच नाही ? छे, छे, तर मग तुमचे पाय थकून जात असतील बाबी ! आणि तिकडे अूनहि असेल ? कसे बाबा तुम्ही चालत असाल ? ’ पण जेव्हां मी त्यांना सांगितलें कीं, आमच्या तिकडे अडीच तीन पैशाला अेक नारळ मिळतो, तेव्हां तर त्या गांवच्या लहान थोर सर्वांना आमच्या देशाला येण्याचा लोभ सुटला. हिमालयांत सर्वांत लहान नारळ

चार आप्यापेक्षां कमी भावानें मिळायचा नाही. तो कोणी फोडायचा नाही. विकत घेऊन देवळांत ठेवायचा; देवळांतल्या पुजाऱ्यांनै पुनः तोच तो नारळ बाजारांत आणून विकावयाचा. अशा रीतीनै वर्षांतून असंख्य वेळां अर्पण होणें एकाच नारळाच्या नशीबांत असतें. नारळ फोडल्यानै आंत खोबरे मिळेलच अशीहि खात्री वाळगण्याचें कारण नाही.

मग घरांत पाणी भरण्यासंबंधीं गोष्टी निघाल्या. आमच्या देशांत लांब जाऊन पाणी आणावें लागत नाही, परत्येक घरांत आड असतो, असें मी सांगितलें. त्या गांवच्या मुग्ध कन्यकांना तर आड कसला असतो याची कल्पनाच करतां येथीना. म्हाताऱ्या बायका कीं व करून म्हणाल्या, 'तुमच्या तिकडे बायकांचे काय हे हाल ? खोलांतून पाणी खेंचून बाहेर काढण्याची हिंमत तुमच्या बायकाच करूं जाणे ! आमच्या तिकडे अशी अडचण थोडीशीसुद्धां नाही. तळ्यांतून घागर भरून डोक्यावर घेतली कीं, निघाल्या;' पण निघाल्या म्हणजे काय ? वेळेला खासा अर्धा मैल पहाड चढायचा किंवा अतरायचा. पण या लोकांच्या खिसगणतींतहि तें नाही. मात्र जमिनींतल्या खोलींतून दोरीच्या योगानें वीस एक हात खोलांतलें पाणी बाहेर ओढून काढायचें म्हणजे हे भलते हाल-शिक्षाच म्हणाना !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळींहि आम्ही त्या गांवांतच राहिलों, सकाळीं अठून जवळचा एक झुलता पूल पाहून आलों. त्याच्यावरून खाली पाहातांना पूल पाण्याच्या प्रवाहांत तरंगत तरंगत वरच्या बाजूला चालला आहे असेंच वाटत होतें.

वादरू म्हणे, 'मी आतां अथेंच राहाणार. माझा मुलगा तुमच्या बरोबर येथील. तो चांगला मजवूत आहे. तुमच्या पुष्कळ अपयोगी पडेल.' त्याप्रमाणें व्यवस्था झाली; पण शेवटच्या क्षणाला या वीस बावीस वर्षांच्या बच्चाला 'परदेशीं' पाठविण्याची त्याच्या आंथीला हिंमत झाली नाही, आणि आमचा वादरूच पुनः कुरकुरत कुरकुरत तयार झाला.

वादरूच्या गांवापासून धरासूपर्यंतचा रस्ता कांहीं केल्या लक्षांत येत नाही. वादरूचा आणि कैरासिंगाचा पाहुणचार स्वीकारला नव्हता तोपर्यंत त्यांचा आमचा संबंध नोकर मालक असा होता. त्यांच्या घरचे दूधतूप चाखल्यानंतर आणि त्यांच्या आंगणांत रात्रीचा मुक्काम केल्यानंतर आमच्यामध्ये समानभाव जागृत झाला. विश्रांतीच्या दिवसांतील खिचडी-विषयी आणि रोजच्या चणाचवीन्या (गव्हाच्या कण्या) विषयी घासाघीस करायचे यानंतर त्यांना कधीं आठवलें नाहीं. आम्हीदेखील त्यांच्यावरोबर जास्त जास्त बोलूं लागलों. ते केव्हां आणि काय खाल्ले प्याले याचा आम्ही तपास करूं लागलों, आणि आमचीं हृदये थोडीशीं अधिक जवळ येऊं लागलीं. या परिचयामुळे त्यांनीं आमची सेवा कमी केली असें तर विलकुल झालें नाहीं. अुलट आम्ही रागावणार नाहीं या खात्रीमुळे आपली बुद्धि वापरून आमच्या सोयी शोधण्याकडेच त्यांचा कल वाढला. नोकर आणि मजूर यांच्याकडून कडकपणें काम घेण्यापेक्षां प्रेम आणि सद्भाव यांनीं काम घेतल्यानें काम सुधारतें, सेवा जास्ती मिळते. पण याहूनहि विशेष लाभ हा होतो कीं नोकरांच्या घाबरट बुद्धीला आश्वासन मिळाल्यानें ती अधिक खुलते आणि नोकरहि बुद्धिमान् प्राणी बनतात.

धरासु येथें रात्रीं मजुरामजुरांत खूप चर्चा चालली होती. बंगाल-कडचा अेक मोठा जमिनदार तेथें मुक्काम टाकून पडला होता. या राजाचा मुनीम आणि मजूर यांच्यामध्ये खूप घासाघीस चालली होती. किती तरी वेळ शांतीचें नांव नाहीं. मुला कांहींसें आठवतें कीं, येथेंच आम्हांला कित्येक गुजराती यात्रेकरू भेटले. स्वामींनीं त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी केल्या. हीच मंडळी पुढें आम्हांला गंगोत्रीला भेटली.

धरासूपासून जम्नोत्रीला जाण्याचा रस्ता फुटतो. तेथपर्यंत जम्नो-त्रीला जायचें कीं न जायचें याविषयीं आमचा निश्चय झालेला नव्हता.

शेवटीं ठरलें कीं, जायचें. या मजुरांबरोबर जास्ती मजुरीचा तारार आम्ही येथेंच केला आणि पुढें चाललों. कैरासिंग म्हणाला, 'आम्ही जम्नोत्रीच्या मुलुखांत क्वचित्च जातो. या राठी पहाडाच्या पलिकडच्या मुलुख चांगला नाही. तेथें धोका फार आहे.'

० पहाडी लोकांच्या मनोदशेचें हें सूचक आहे. मोठा पहाड आडवा आला कीं तेथें दुनियेचा शेवट झाला. पहाड ओलांडणें म्हणजे या लोकांच्या हातचा मळ. पण पलिकडची दुनिया वेगळी आणि आपली वेगळी; ते लोक वेगळे, आपण वेगळे, अशीच गांठ त्यांच्या मनांत बांधली जाते. हायस्कुलांत कूपरची कविता मी घोकली होती; त्यांतल्या ओळी आठवल्या.

Lands intersected by a narrow firth
Abhor each other. Mountains interposed
Make enemies of nations who had else
Like kindred drops been mingled into one.

जमनामाअीचें नांव घेऊन आम्ही निघालों. माध्वानन्दानेंहि सोवत करण्याचें ठरविलें. येथून अेका घोरें जंगलांत आम्ही प्रवेश केला. जिकडे पहावें तिकडे छायाच छाया. अेकहि झाड हालत नव्हतें कीं डोलत नव्हतें. जणूं काय ध्यानस्थ ऋषींचें सम्मेलनच. आम्ही अुत्साहानें पुढें चालावें. विचारा माध्वानन्द काय आमच्याबरोबर टिकणार ? तो आपला मार्ग राही. त्याला बंगालीखेरीज अेकहि भाषा यायची नाही. तेव्हां स्वामी म्हणत, 'अेकदां का या जंगलांत हा गृहस्थ चुकला कीं, वाघलांडग्यांचा घास होअील. आपण जरा थांबून त्याची वाट पाहूंया.' प्रवासांत थांबण्याची कल्पना कोणाला आवडणार नाही ? पण मी बसण्याचें मात्र नाकारी. नागवेताच्या माझ्या काठीवर भार देऊन मी आपला अुभ्या अुभ्याच आराम घेंत असे. अेकदां बसलें आणि पायांत रक्त फिरायला लागलें कीं पाय सुजायचे आणि चालणें कठीण व्हायचें. मुक्काम आला म्हणजेच बसलेलें बरें.

कोणत्याहि लढाअीच्या बाबतींतहि 'हीच गोष्ट खरी नाही काय ?

माधवानन्दं हळू हळू रस्ता कापायचा. मला प्रणवगर्जना सुचली. अंच शिखरावरून अंच स्वरांनै मी ललकारलों. ' ॐ शाऽऽऽन्तिः शाऽऽऽन्तिः शाऽऽऽन्तिः । ' लांबून माधवानन्दाचें अुत्तर आलें. ' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । ' असें थांबण्यांत आमचा वराचसा वेळ गेला. रात्र झाली आणि आम्ही पहाड अुतरण्याअैवर्जी पहाडाच्या माथ्यावरच पोचलों होतो. अंधकार म्हणजे घनघोर. मध्येच अेक लहानशी पाअूलवाट जवळच्या अेका गुराख्यांच्या वस्तीकडे जात होती. तिनेंहि आमचा वेळ खाल्ला. कोणती वाट मोक्षाची आणि कोणती आडमार्गाला घेअून जाणाऱ्या सिद्धीची ? आम्ही आजूबाजूला पाहिलें, वर पाहिलें, खाली पाहिलें, आणि प्रवाशाच्या सहजबुद्धीनें अचूक ठरविलें कीं, पाअूलवाट सोडून द्यायची. अंधारांत अीश्वरावर भार टाकूनच जायला पाहिजे. शांतीची गर्जना करीत आम्ही शिखरावर पोचलों. अितक्यांत रजनीकान्त अुगवला आणि आसपासचा अंधार थोडथोडा दिसूं लागला.

खायला काय मिळेल हा प्रश्न येथें मनांत येतोच कसचा ? राहायला जागा मिळाली तरी अहोभाग्य. जंगलखात्याची अेक कचेरी रस्त्यांत लागते असें आम्ही अैकलें होतें. तिचें ध्यान करीत आम्ही चाललों; पण ती कचेरी कांहीं केल्या येअीचना. अितक्यांत रिकामटेकडे लोक गप्पा मारीत असावे असा आवाज अैकला. त्या दिशेला जाअून स्वामींनीं बातमी आणली कीं थोडेसें अुंचावर जंगलच्या शिपायांचें अेक ठाणें आहे, तेथून हा आवाज येत आहे. आम्ही तिकडे गेलों; पण जंगलांतले हे दोन पायाचे वाघ आम्हांला जवळ डुंकूसुद्धां देअीनात ! ते गुरगुरले, बडबडले, अंगावर आले; पण आम्ही विलकुल डगमगलों नाहीं; अंधारांतसुद्धां स्वामींच्या वाणीच्या मोहिनीनें आपलें काम केलें आणि वाघ नरम आले. त्यांनीं आम्हांला कट्ट्यावरहि येअूं दिलें. मग गोष्टी सुरू झाल्या. प्रथम त्यांनीं जंगलच्या कायद्याचा कडकपणा आणि त्याचें महत्व समजावून दिलें. कोणी पेटलेली विडी फेंकली तर साऱ्या जंगलाला आग लागेल, लोकांचे जीव धोक्यांत पडतील, आणि याहूनहि जास्त म्हणजे, सरकारचें अपरंपार नुकसान होअील.

माधवानन्द आला आणि त्याची बंगाली वाग्धारा वाहू लागली. मी त्याला दोनतीन वेळां सांगितलें कीं, बंगालीचें ब्रह्माक्षरहि मला समजत नाहीं. 'आनन्द मठां'तील थोडीशीं पानें मी वाचलीं होतीं; पण बंगाली अुच्चार म्हणजे बंगाली अुच्चार ! त्यांचें ज्ञान गुरुमुखानेंच व्हायचें. मी त्याला मराठींत सांगितलें, हिंदींत सांगितलें, निष्काम कर्म म्हणून अिंग्रजींतहि सांगितलें; पण माधवानन्दाची वाग्धारा कांहीं केल्या तुटेचना. अेका कवीनें म्हटलें आहे, I sing because I must. (राहावत नाहीं म्हणून मी गातों). याच जातीची माधवानन्दाची प्रतिभा होती. मला समजो, न समजो त्याची त्याला दरकारच दिसली नाहीं. माझे कान माणसाचे आहेत अेवढें त्याला पुरें होतें. श्रवणांजलिपुटपेय अशा त्याच्या वाचामृताचें त्यानें मला जबरदस्तीनें पान करविलें. मीहि हृदय कठीण करून शांत रीतीनें सर्व कांहीं अैकत राहिलों, जणूं रेड्यावर पाअस.

चंद्र अुगवला खरा, पण आकाश अितकेंसे चांगलें नव्हतें. त्यांतून आम्ही थकलेलों. तेव्हां कांहींहि मूर्खपणा न करतां आम्ही झोपून टाकलें.

स्मृति दगा देत आहे; पण धरासूहून निघालेल्या दिवशीं बहुतकरून हा अद्भुत अनुभव आलेला असला पाहिजे. रस्त्यानें जातां जातां असें अेक स्थान आलें कीं जेथें जातांच आंतून असें वाटायला लागलें कीं, हें स्थान पूर्वपरिचित आहे. जणूं काय केव्हां तरी मी येथें राहिलोंच आहे. असा भाव कोठून अुत्पन्न झाला, समजत नाहीं. अनेक वेळीं याविषयीं अनेक विचार करून पाहिले, पण निर्णय होत नाहीं. अशा ठिकाणीं मी पूर्वी कधीं काळीं आलों नव्हतों, हें निश्चित. तर मग असें कशामुळें वाटलें ? हें रमणीय स्थान पाहून अेखादी अस्पष्ट कल्पना किंवा वासना त्याला भुतासारखी चिकटून बसली असेल ? कालिदासानें चटुदिशीं सांगितलें असेतें:—

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वे

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ।

परंतु अेवढें मात्र खरें कीं, मला मागचा पुढचा कसलाहि विचार न करतां तेथेंच राहावें असें वाटायला लागलें होतें. पण मनुष्यवस्ती नसलेल्या या महारण्यांत केवळ काव्यकल्पनेच्या जोरावर राहाणें होअील ?

सकाळीं अठून आम्ही गंगाणीचा रस्ता पकडला. बर्फाच्या दर्शनालें चित्त प्रसन्न झालेंच होतें. त्याला अप्रसन्न करणारी ऐकहि वस्तु या निसर्गाच्या प्रदेशांत नव्हती. पहाडांत चढतांना जितकें सृष्टिनिरीक्षण होअूं शकतें, तितकें अुतरतांना होत नाहीं ऐवढी मात्र ऐक अडचण होती खरी. चढतांना आपण हळूहळू चढत असतो, चारी वाजूला पाहूं शकतो, आणि शरीराला वाटेल तितका जोर करावा लागला तरीहि शरीराकडे लक्ष द्यावें लागत नाहीं. अुतरायच्या वेळीं पहाडाचा अुतारच आपल्याला घाभी करायला लावतो, आजूबाजूला पाहाण्यापेक्षां पायांखालीं पहाण्याची आवश्यकता जास्ती असते, प्रत्येक पावलाबरोबर साऱ्या शरीराचा भार गुडघे आणि घोटे यांच्यावर येअून पडतो आणि पाय संभाळण्याची कसरत तर अनेक रीतीनें करावी लागते. शंकराच्या तिसऱ्या डोळ्याप्रमाणें आमच्या-जवळ काठीचा तिसरा पाय होता, म्हणूनच आम्ही सुरक्षित होतो.

जंगलांत पहाण्याजोगें पुष्कळ असतें. तऱ्हेचे वृक्ष आणि पानें, लहानमोठ्या टेकड्यांची व्यूहरचना, आणि अुंचअुंच शिखरांची चढाओढ. पण या सर्वांपेक्षां माझें लक्ष झाडांच्या खोडांकडेच अधिक जातें. लहान-पणापासून मला झाडांचीं खोडें पाहून विश्वामित्र अित्यादि ऋषींचें स्मरण होतें. तालिमन्नाज वैरागी मलखांबाची कसरत करीत असावे आणि त्यांच्या पायांना अनेक प्रकारें पीळ पडावा तशा झाडांच्या डाहाळ्या पाहून मला फार आश्चर्य वाटतें. खोड आणि फांदी यांचा आकार, त्यांची साल आणि त्यांचा रंग पाहून प्रत्येक झाडाच्या स्वभावाची मी कल्पना करूं शकतो. कित्येक झाडें जणूं स्वतःच्या बाबतींतच कठोर होण्यांत जीवनाचें सार्थक झालेंसें मानतात. कित्येक झाडें खाअून पिअून सुखी अशा बैठ्या लीकांसारखी दृष्टपुष्ट असतात. कित्येक अगदीं वांकलेल्या फांद्या असलेलीं झाडें मराठा अितिहासातील राजारामाच्या वेळच्या वीरां-

प्रमाणें विपत्तीशीं असहायतेनें पण अविचलपणें झुंजत असावीं असें वाटतें. तर कित्येक सगळ्या वनाचा अतिहास शक्य तितका संभाळण्याचें, सांठविण्याचें काम करीत असल्यासारखीं दिसतात. कित्येक झाडांची त्वचा अितकी कोमल असते कीं, शकुंतलेला तपश्चर्या करतांना पाहून दुष्यन्त जसा अस्वस्थ झाला होता तसें आपलें मन अस्वस्थ होतें; आणि कित्येक झाडांच्या ढोली जणूं काय मधमाशांना किंवा पोपटांसारख्या पक्ष्यांना आश्रय देण्यासाठीं आपलें हृदय चिरून अुघडें करीत असल्यासारख्या वाटतात. झाडांची खरी शोभा पहायची असेल तर पाअूस पडल्यानंतर अून पडलें म्हणजे किंवा पक्ष्यांच्या झुंडीच्या झुंडी झाडांवर फुलांप्रमाणें गजब्रजतात त्यावेळीं पाहून घ्यावी. चीड झाडाच्या खोडांत दोरीच्या पिळासारख्या रेषा असतात आणि त्यामुळें या खोडाला मजबूत बनविण्याला निसर्गानें कांहीं विशेष मेहनत घेतली असावी असा भास होतो.

अशाच तऱ्हेची सर्व सुंदरता पहात पहात मी अुतरत होतो, अितक्यांत वरून खालीं नजर गेली आणि यमुनेचें दर्शन झालें. यमुनेला ओळखायला वेळ लागला नाही. हं, हीच ती काळी कालिंदी; जिच्या पाण्यांत मी प्रयाग येथें स्नान केलें होतें, जिचीं कासवें वृंदावनांत वानरांबरोबर लढतांना मी पाहिलीं होतीं, जिच्या आरशांत ताजमहालचें प्रतिबिम्ब पाहून मी आश्चर्यचकित झालों होतो, आणि जिच्या नांवाशीं कालियामर्दनांतील चित्रें मी लहानपणापासून जोडलीं होतीं. दुहेरी हाडाची, मजबूत बांध्याची, सोळा सतरा वर्षांची सुन्दरबाला यौवनाच्या जाणिवेच्या अभावीं धांवत अुड्या मारीत असावी आणि सांखळ्याघुंगरांच्या नादाच्या मस्तींत साऱ्या जगाला विसरून जात असावी अशी ती येथें दिसते. आम्ही जेव्हां पहाड अुतरून जवळ गेलों, तेव्हां तिचें निर्मळ पाणी अनेक रंगांनीं दर्शन देत होतें. घटकेंत तें निळ्या काळ्या शाऱ्हीसारखें दिसतें, घटकेंत खडकाला थडकतें तेव्हां मोरचुदाच्या रंगाचें बनतें. लाटा खडकावर फुटून हंसू लागतात तेव्हां तें पांढरें सफेत होतें, आणि तरीहि फिरून नीलगम्भीर होण्यास त्याला वेळ लागत नाही. निर्मळ पाण्याच्या या लाडिकपणाच्या खेळानें तपोवृद्ध आणि महाकाय खडेकांना धन्यधन्य वाटत असावेसे वाटतें. पाणी आपल्या अेक प्रकारच्या मस्तींत नाचत होतें, तर खडक

दुसऱ्या प्रकारच्या मस्तीत मग्न होते. त्यांच्या मनांत काय चालत असेल ? माझ्या मनांत काय चाललें आहे याची त्यांना जाणीव असेल काय ? थोडीशी पांढरी रेती तुडवून आम्ही यमुनेच्या तटावर जाऊन बसलों. कांहीं पहाडी मुली तेथून आमच्या जवळून गेल्या. आम्ही तेथे बसून काय पहात आहों, याचें त्यांना आश्चर्य वाटलें. आमची दृष्टि जेथे पडे त्या ठिकाणीं विशेष काय आहे हें त्या पाहूं लागल्या; आणि 'अथेतर विशेष कांहींच दिसत नाही,' अशा नजरेनें त्या चालत्या झाल्या. माझ्या मनांत काय चाललें आहे हें त्यांना कसें समजणार ?

त्या स्थानाला गंगाणी म्हणतात. गंगाणी म्हणजे काय गंगा आणली ?

ऐकू ऋषि होता. गंगा आणि यमुना या दोन्ही लोकमातांची निर्विशेष भावानें तो भक्ति करित असे. दोघींचें दर्शन घेतल्याशिवाय त्याचा ऐकहि दिवस जात नसे. तो राह्यचा आणि जेवायचा यमुनेच्या कांठीं; पण रोज स्नानाला जायचा गंगेच्या पाण्यांत. मध्यें राक्षसासारखा राढी पर्वत पडलेला होता, त्याची त्यानें कधींहि क्षिति वाळगली नाही. पंधरा वीस मैल अन्तर कापायचें त्याच्या खिसगणतींतच नसे. शरीरानें चालूं दिलें तोंवर कष्टाळू ऋषीनें हा नियम पाळला. जेव्हां शरीर अगदीं क्षीण झालें तेव्हां त्यानें गंगेची स्तुति केली. गंगेला त्याची दया आली, आणि यमुनेच्या कांठीं त्याच्या आश्रमाजवळ सफेत पाण्याच्या झऱ्याच्या रूपानें गंगा प्रगट झाली. ऋषि कृतार्थ झाला. या नूतन गंगेंत स्नान करायला ऋषि किती दिवस जगला हें 'माहात्म्यां' त लिहिलेलें नाही. तो झरा आम्ही पाहून आलों. हा ऋषि जणूं माझ्याच गोत्राचा कोणी पूर्वज असावा अशी त्याच्याविषयीं माझ्या अन्तःकरणांत भक्ति उपजली. तो तपस्वी होता तसा तो कविही कांहीं कमी नव्हता. काव्य लिहितो तो कवि ही व्याख्या अव्यापीहि आहे आणि अतिव्यापीहि आहे. काव्य जगतो तो कवि हीच खरी व्याख्या. नाहीं म्हटलें तरी तीस चाळीस वर्षें तरी त्यानें गंगेची आणि यमुनेची अुपासना जरूर केली असेल. हा नियम करतांना कशा प्रकारचे भाव त्याच्या हृदयांत अद्भवले असतील बरे ! आणि या नियमपालनांत रोज रोज त्याला केवढा आनन्द वाटला असेल ! चारी धामांची यात्रा करून

रोज नवेनवे अनुभव घेणें यांत अेक प्रकारची संस्कारिता आहे, तर तोच तो पथ दिवसांतून दोन वेळां कापायचा आणि तरीहि त्यांतून रोज नवानवा आनन्द लुटायचा यांत निराळ्या प्रकारची-पोक्त आणि खोळ-संस्कारिता आहे. दिवसगतीनें त्या ऋषीला या पहाडावरच्या झाडांचीच काय अेकूणअेक ढगांखीसुद्धां ओळख झाली असेल. त्याच्यादेखत किति अेक बालतरू मोठे झाले असतील. त्यानें किति तरी वेळां जमुनेचें पाणी कमी जास्ती होतांना पाहिलें असेल; आणि आतां कुतूहल वाटण्याजोगी अशी कांहींच वस्तु न राहिल्यानें चित्त अंतर्मुख करण्यांत ही त्याची रोजची यात्रा त्याला अुत्तम रीतीनें मदतगार झाली असेल. अेकाग्रतेचें हें फळ आहे. सांसारिक आणि आध्यात्मिक अशा महान् महान् प्रश्नांचा अुलगडा करण्यांत अशी अेकाग्रता खडक फोडणाऱ्या सुरंगापेक्षांहि अधिक परिणामकारी ठरते हा जगाचा अनुभव आहे.

या यामुन ऋषीचें ध्यान विसर्जन करून मी आजूबाजूला पहातों तों स्वामी किंवा बुवा कोणी दिसेनात. ते थोडें दूर जाअून अेका झोपडींत ताजें काढलेलें लोणी खरेदी करण्यांत गुंग होते. मीहि तेथें गेलों. तो गोरस जणुं त्या ऋषीचाच प्रसाद असावा अशा भावानें सेवून आम्ही पुढें निघालों.

गंगाणी सोडून आम्ही पुढे चाललो. रिवाजाप्रमाणे स्वामी झपाट्याने सर्वांच्या पुढे जात, बुवा त्यांच्या पाठोपाठ, त्यांच्याबरोबर चालायची धडपड करीत, आणि मी चढाओढीचे तत्व न मानतां माझ्या गतीने सावकाश रस्ता कापी. झपाटा आणि थकवा दोन्हीबरोबर माझी कमीत कमी दोस्ती. थोडेंसे पुढे जातांच पहाडी विचित्र पोषाख घातलेल्या स्त्रीपुरुषांची अेक लहानशी छावणी दिसली. ते स्थायी गांव नव्हते, तो कोणा भटक्या टोळीचा कामचलाअू निवास होता. भटक्या टोळींतील स्त्रियांच्या पेहेरवेशांत, हावभावांत आणि डोळ्यांत अेक प्रकारचा अुग्रपणा आणि लुटारूपणा असतो. अवला किंवा ललना हे नांव त्यांना लागूच पडत नाही. त्या जवळून गेल्या तर मनांत थोडी भीतीच अुपजते. भटक्या टोळीचा दुसरा गुण म्हणजे आळस. कंहीं काम करायचे असले तर ते अचूक हस्तनैपुण्याच्या वेगाने करून टाकतील, आणि पुनः आपले आळसांत बुडून जातील; जणू काय अीश्वराने अितका फाजील वेळ कां अुत्पन्न केला आहे याच्या चिंतेंतच ते पडले असावे आणि शेवटीं कंटाळून जांभयांनींच तो भरून काढीत असावे, असें दिसते. या छावणीपासून रस्ता अेकदम थोडासा अुजव्या बाजूला जात होता, म्हणून रस्ता ठरविण्यासाठीं अुभे राहावे लागले आणि निष्कारण या लोकांचे निरीक्षण करावे लागले.

पुढे रस्ता फार कठीण लागला. स्वामी, बुवा आणि मी तिघे अेकेत्र झालो आणि रस्ता कोणत्या बाजूला असावा याच्या विचारांत पडलो. पुढचा प्रदेश मोठमोठ्या विखुरलेल्या दगडांनीं भरलेला होता, जणू पांच दहा पहाडांमध्ये संकुलयुद्ध होअून गेले आहे आणि आतां रणभूमीवर विनाशाच्या अवशेषांव्यतिरिक्त कंहींहि राहिलेले नाही. जिकडे पहावे तिकडे दगडच दगड. दूर नजर टाकतां अेका पहाडाची अेक बाजू दिसत होती,

तीहि दगडांच्या ढिगांतच बनलेली. आम्ही सहजच ताडलें कीं, पृथ्वीच्या पोटांत कांहीं अुत्पात झाला असावा आणि अेक पहाड भंगून दगडांचा वर्षाव सुरू झाला असावा.

आतां या पहाडी रणक्षेत्रांतून रस्ता कसा काढायचा ? रणनदी-सारखी यमुना मधून मधून 'मत जाव' म्हणत होती. शेवटीं स्वामींनीं अेक ठिकाणीं अेक कामचलाअू पूल शोधून काढला. प्रत्येक पहाडी मनुष्याला पूल बांधतां आलाच पाहिजे. लष्करांत कामचलाअू पूल बांधणाऱ्या कुशल लोकांची अेक स्वतंत्र तुकडीच असते. पहाडी मनुष्याच्या बाबतींत पूल बांधणें ही जीवनकला आहे. त्या पुलावरून शरीराचा तोल संभाळून आम्ही पुढें गेलों. पुढें जातांना अेका धोंड्याखालीं दबलेला कागदाचा अेक तुकडा माझ्या हातीं लागला. त्याच्यावरचा छापलेला लेख पहातां त्रिकोणमितीचे कित्येक आंकडे अेका कोष्टकांत व्यवस्थित बसविलेले दिसले. त्या कागदाला मी त्याची जीवनकथा पुष्कळ विचारली; पण त्रिकोणमितीच्या आंकड्यांचें कोष्टक बडबडण्याव्यतिरिक्त तो कांहीं सांगेचना. ज्याला गणित समजत नाही त्याच्यापुढें काय बोलायचें असें त्याला वाटत असेल. कोणी सरकारी अंमलदार किंवा अेखादा साहसी प्रवासी या रस्त्यानें गेला असेल, बर्फांत सांपडला असेल, किंवा वाघ-लांडग्याच्या भक्ष्यस्थानीं पडला असेल; कोणाला माहीत ? त्याचें सामान वाऱ्यानें आणि पावसानें वाहून गेलें असेल. या ठिकाणीं जो पहाड भंगला होता, त्याच्याखालीं कोणी प्रवासी दबून गेला असेल; आणि त्याच्या कागदांपैकीं हा अेक अवशेष अुडतअुडत आकाशांत फिरला असेल, आणि अंतीं कांहींच न सुचल्यानें येथें येअून पडला असेल. "घडीघडीला कां अुगीच असा अुडतो आहेस ? मुकाट्यानें बैस ना अिथें," असें म्हणून अेखादा धोंडा त्याच्या छातीवर स्पार झाला असेल. आणि हा कागद मग अेखाद्या अुद्धारकाची मार्गप्रतीक्षा करीत या ठिकाणीं पडून राहिला असेल. किती तरी दिवस हा कागदाचा तुकडा अिथल्या 'लँडस्लिप्'ची आठवण म्हणून मी माझ्या बरोबर बाळगला होता; पण पुढें त्याचें काय झालें कोण जाणे ! हा कागदाचा तुकडा माझ्याबरोबर

कांहीं बोलला असता तर कदाचित् मी त्याला अेखाच्या पदार्थसंग्रहालयांत ठेवले असतें. घनघोर जंगलांत जेथें मनुष्यवस्तीचे नांव निशाण नाही, जेथें पर्वताचे अुत्पात आणि जलप्रवाहाचे प्रपात यांचीच लीला पसरलेली आहे, अशा ठिकाणीं माणसाच्या मेंदूंतून निघालेली त्रिकोणमिति असलेला कागदाचा तुकडा सांपडावा याचें आश्चर्य कां न वाटावें ?

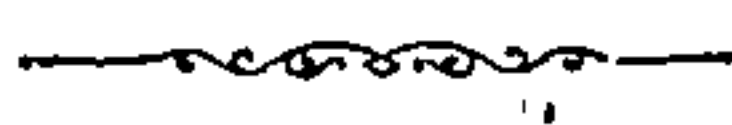
मोठ्या मुष्किलीनें वाट काढीत काढीत आम्ही पुढें चाललों. अित-क्यांत दोन पहाडांमधून यमुना नदी गूढ भावानें येत असलेली दृष्टीस पडली. पाण्याचा रंग आणि पाण्याची शान्ति पाहून खात्री झाली कीं, येथें खोल डोह आहे. पुढें जायला रस्ता मिळेना. अुजव्या वाजूला खडा पहाड आणि डाव्या वाजूला पहाडाचे पाय बुडविणारें पाणी. पाण्यांत पाय भिजविल्याखेरीज पुढें जातांच येत नाही, अशी खात्री करून घेअून पहाडाच्या कमरेला चिकटून पाण्याच्या कांठाकांठानें पाणी कापीत आम्ही पुढें सरकलों. असें पाण्यांतून फारसें चालायचें नव्हतें. पण पाण्यानें आमचा चांगलाच आदरसत्कार केला. पाण्याचा गारठा गुडघ्यापासून आणि कंबरेपासून वर अगदीं काळजापर्यंत जाअून भिडला.

आतां चढण लागली. अंधार वाढत चालला. महामुष्किलीनें आम्ही राणागामांत पोचलों. येथें शनैश्वर महाराजांना ग्रामदेवता म्हणून पुजतात. त्याच्या लांकडी देवळांत आम्ही जाअून पोचलों. असा कांहीं थकवा आला होता कीं, भयानक थंडी असूनसुद्धां पाय लांब करूनच झोंपावें असें वाटत होतें. गांवांतलीं मुलें कुतूहलानें आमचें स्वागत करीत होतीं. शहरांतलीं मुलें असलीं कीं तीं प्रवाशाला अेखादी गोष्ट सांगण्याचा आग्रह करतात. शहराजवळच्या खेड्यांतलीं मुलें असलीं तर 'कुठून आलां? तुमच्या गांवांत अमकें काय आहे, तमकें काय आहे?' असें नानाप्रकारचे प्रश्न विचारतात. अिथलीं मुलें प्रवाशापाशीं 'सुअी दे, बिन्दी दे' अशीच मागणी अेकसारखी करतात. पहाडी स्त्रिया आणि मुली कपाळावर कुंकू लावून त्यावर अम्भकाची किंवा बेगडीची चकती अथवा तारा चिकटवितात, त्याला ते लोक 'बिन्दी' म्हणतात. या बिन्दीवर पहाडी मुली तुटून पडतात. हिंदुस्थानांत अेखादा प्रवासी पहाडांत

गेली, आणि आपल्याबरोबर सुअी, दोरा आणि विंदी जर त्यानें वाळगली, तर कोणत्याहि गांवांत त्याचें स्वागत हें व्हायचेंचं. देवळाच्या पुढच्या खोलींत आपल्या आखाड्यांत कुस्तीची जागा असते तसा अेक खड्डा होता. त्यांत आम्ही निजलों. अेक पहाडी कुत्रा गुरगुरत आमचा पहाश करीत होता. सामान्यपणें असें म्हणतां येतील कीं, पहाडांतील गायी शेळ्यांमैल्या अेवढ्या लहान असतात, तर पहाडी कुत्रे वाघासारखे मोठे असतात.

मध्यरात्री थकवा अुतरला आणि लघवी करायला मी बाहेर गेलों. समोर पर्वताचें अेक मोठें शिखर अनंतकालापासून बर्फ पांघरून निजलें होतें, आणि त्याच्यावर चंद्राचा शीतल प्रकाश सोन्यानें मढविल्यासारखा चमकत होता. मध्यरात्रीच्या ना शेंडा ना बुडखा अशा माझ्या कल्पनेला त्या पहाडांत महादेवाचें मस्तक दिसलें. तें विशाल कवाळ, त्याच्या तळाशीं दोन डोळ्यांसारख्या त्या दोन दऱ्या, आणि मधले तें चपटें नाक, आणि त्याच्या खालीं तोंडाशीं अेकरूप झालेली विचित्र दिसणारी ती हनुवटी, आणि दोन कान जणू काय रुसूनच दूरदूर वसले असुवेत, आणि महादेवाचें तें मस्तक ताठ राहाण्याअैवजीं थकून आराम घेण्यासाठीं खालीं ढळलें असोव असें दिसत होतें. आसपासची थंडी तर मार्शल लों प्रमाणें देवळाच्या आंत जाण्यास फर्मावीत होती, तरीसुद्धां त्या पहाडाचें तें विशाल दृश्य कांहीं केल्या पाय अुचलूं देत नव्हतें. ज्यावेळीं चहूं वाजूला पाणी थिजून बर्फच होअून गेलें होतें; त्या वेळीं काव्यतृपित कल्पना हें समोरचें दृश्य पीतच राहिली होती. आकाशांत बृहस्पतीचा तारा वृश्चिक राशीवर विराजमान झाला होता.

सकाळ झाली आणि गांवचे भक्तलोक लांबलांब, जाड डगले घालून देवळाकडे येअूं लागले. आतां येथें जास्त राहाण्याची जरूर नाही, असें जाणून आम्ही पुढें चालूं लागलों.

पहाडांत जेव्हां धुकें असतें, तेव्हां पुष्कळ वेळां परवाशाला जादूचीं दृश्यें दिसतात. दह्यासारखें जाड धुकें पसरलें असलें म्हणजे मागें पुढें अेका हातापेक्षां जास्ती क्वचितच कांहीं दिसतें. समोरासमोर माणसें पळत आलीं तर बरोबर टक्कर होतील. अेवढ्यांतच जर ढग विखुरले आणि सूर्याचे किरण आपला परताप गाजवूं शकले, तर तेंच धुकें तिथल्या तिथें वितळून जातें. आणि मोठी विशाल सृष्टि अेकदम परकट होते. आश्चर्यमग्न होअून अिकडे तिकडे पाहूं लागावें तोंच मत्सरी ढग आकाशाचीं कवाडें बंद करून टाकतात कीं लगेच आपण धुक्यांत मग्न होअून जातो. आणि मग कांहींच दिसत नाही. हें अिंद्रजाल पहाण्यास कांहीं और मजा येते. आठवणीच्या आकाशांत जेव्हां विस्मृतीचे ढग अुठतात तेव्हां स्मरणयात्रेचेंहि असेंच होतें; परवासीतील अमुक संस्मरणें कुतूहलामुळें किंवा निरीक्षणामुळें वर्षांचीं पटलें भेदून ताजींच्या ताजीं दिसतात; तर मोठमोठे भूमिभाग विस्मृतीच्या धुक्यांमागें पुसून अस्पष्ट होअून जातात. राणागाम सोडलें आणि जम्नोत्रीला येअून पोंचलों. यांच्या मधला मुख्ख कसा होता, त्यांत काय काय पाहिलें हें कांहींच आतां स्मृतिपथांत येण्यासारखें नाही. तें गेलें, सफलतापूर्वक गेलें, कायमचें गेलें. पांच पांच दहा दहा पावलांवर दम खाण्याला थांबावें लागत होतें, पण थोडेसे अुभे राहिलों कीं लगेच थंड वारा आम्हांला थोपटून पुनः ताजे तवाने बनवी, अेवढेंच आतां आठवतें.

विस्मृतीच्या पटलांतून बाहेर पडतांच जम्नोत्रीच्या खोऱ्यांत नदीच्या अुजव्या बाजूचा अुंच पहाड आम्ही झपाट्यानें अुतरत आहोंत असें चित्र डोळ्यापुढें अुभें राहतें. त्यावेळीं माझ्या आत्मकथेचीं कित्येक महत्वाचीं परकरणें मी बुवांच्यापुढें अुघडत होतो तेंहि आठवतें.

पहाडाच्या भयानक भूमींत परत्येक नदीला दोहों बाजूंना रखवालदार पहाड असतातच; पण यमुना नदीनें जम्नोत्रीच्या आसपास जशा

रखवालदारांची सोबत साधली आहे, तसे पहाड क्वचित्च दुसऱ्या कोणा नदीच्या नशिबीं आले असतील. हिमालयाच्या असंख्य भव्य दृश्यांत जम्नोत्रीपुढील दृश्य तिच्या शैत्यपावनत्वाने आणि भीषण गांभीर्याने वेगळेंच पडते. त्याचें वर्णन 'यमुनाराणी' नांवाच्या एका लेखांत मी थोडेसे दिले आहे. * ज्या दृश्याने हृदयांतील कोणाकोपरा खळबळून टाकला आहे, त्याचें वर्णन अेकवार केल्यानंतर तेंच पुनः दुसऱ्या प्रकारें करणें आपल्याला आवडत नाही; आणि तीच ती वस्तु त्याच त्या रीतीनें अनेक वेळां सांगत बसणें वाजवीहि नाही.

पण या शीत प्रदेशांत कालिंदीच्या कांठीं बसणाऱ्या असित ऋषींचें पुनः पुनः स्मरण झाल्याशिवाय राहात नाही. चहूंबाजूंच्या पांढऱ्या शुभ्र बर्फाच्या पर्वतांत हे असित ऋषि कसे शोभत असतील बरे ! ज्यांच्या जीवनभेदी कल्पना विकसित करण्यासाठीं जम्नोत्रीहून अुतरतें स्थान अपयोगी पडलें नाही त्या ऋषींची साधना किती अुग्र असेल ! येथें राहिल्या राहिल्या त्या ऋषींनीं भूत आणि भविष्यकाळाच्या अितिहासांतील किती युगांवर नजर फेंकली असेल !, मानवकल्याणाचे अनेक संकल्प त्यांनीं येथें केले असतील. त्यांचाच परिणाम आजच्या आपल्या राष्ट्रीय प्रकृतीवर सूक्ष्म रूपानें झाला असला तरी आपल्याला तें 'कसें कळणार ? अिथलीं गरम कुंडें पाहून त्या ऋषींनीं हें स्थान पसंत केलें असावें असें समजण्यापेक्षां, त्यांनीं येथें निवास करावयाचें ठरविल्यानंतर त्यांच्या संकल्पवळाच्या योगानें विवश होअून निसर्गानें येथें अुष्ण झरे आपले निःश्वास म्हणून पाठविले असावे, असें मानण्याकडे माझे मन अधिक झुकते. अिथल्या पाण्याला गंधकाचा गंधहि नाही. अेखांदें मोठें अंजिन चालत असावें तसें त्यांचें सुक्-सूक्-सूक् असें गायन अेकसारखें चालत राहातें.

* प्रस्तुत लेखकाचें 'लोकमाता' पुस्तक पहा. (प्रकाशकः-गं. ग. जांभेकर, 'लोकशिक्षण' कार्यालय, पुणे).

लांबचा प्रवास करून शेवटी घरी पोचवें तितक्या आनंदानें आम्हीं तेथें रात्र काढली. गरमी आणि थंडी यांच्यामध्ये कूस फिरवीत फिरवीत रात्रीच्या अेकन् अेक पळाची गोडी आम्ही चाखली. अेकहि घटका आम्ही गाढ निद्रेंत गमावली नाहीं. अशीं स्थानें काय निसर्गानें कसलाहि हेतु मनांत न बाळगतां निर्माण केलीं असतील ? आज कोणी महान् संकल्पहि करीत नाहीं कीं त्यांची साधनाहि करीत नाहीं. आज अशीं स्थानें भक्तीच्या तृप्त्यर्थ आणि काव्याच्या अनुमादासाठी मात्र अपयोगाचीं आहेत. साधना आपल्या जीवनांतून निघून गेली आहे, त्यामुळेंच अशीं स्थानें साधकविहीन झालीं आहेत.

अुफरीकोटकी चढण

३४

ज्या मोत्याला वेज पाडलेलें नसतें त्याची किंमत जास्त समजली जाते. शकुंतलेला पाहून दुष्यन्तालासुद्धां 'अनाविद्धं रत्नम्'चें स्मरण झालें होतें. जम्नोत्रीचें तीर्थस्नान कांहींसैं असेंच म्हणतां येतील. यात्रेकरूंना बदरीनारायणापेक्षां केदारनाथाचें आकर्षण कमी, आणि गंगोत्रीपेक्षां जम्नोत्रीचें कमी. त्यांत आणखी जम्नोत्रीची वाट यायला जायला अति कठीण. तेव्हां अंगचोर यात्रेकरू फारसे या वाजूला येतच नाहींत. त्यामुळें या वाजूचे लोकसुद्धां कमी धूर्त, अगदीं भोळे म्हणतां येतील. येथील पंड्यांत गरीबी व याचनावृत्ति झांकण्याची लुच्चेगिरी मुळींच आढळायची नाहीं. त्यांचा आहार अगदीं साधा. कोणी आजारी पडलें तर जिरें, मिरें, लवंग किंवा सुंठ अशी कांहीं औषधि वापरली कीं झाला बरा. येथें मी प्रथम तर्क बांधला कीं, आपण आपला स्वाद बिघडविण्यासाठीं आणि कोठ्याला जन्मभर त्रास देण्यासाठीं मसाला म्हणून ज्या वस्तू खातो, त्या मूळ विचान्या अतिशय आजाराच्या परसंगीं औषध म्हणून वापरल्या जात होत्या. माणसाला दिसलें कीं, अपचन जर झालें तर तें अशा अुष्ण वनस्पतींच्या योगानें नाहींसैं होअूं शकतें. अितकें ज्ञान झाल्यानंतर खाण्यांत संयम ठेवील तर तो मनुष्य प्राणी कसला ? अपचन होण्यांत आपली अब्रू जाते ही गोष्ट मनुष्य विसरून गेला. तो निसर्गाशीं अिमानी राहायला पशु थोडाच आहे ? त्याला पडण्याची मोकळीक आहे, तर मग पडल्यावांचून समाधान कसचें ? माणसानें फाजील खाअून त्याचबरोबर अपचनाचें औषध खाण्याचा नियम केला आणि निसर्गाचा सूड घेतला. या औषधाची चटक लागली, तेव्हां तें औषध न राहातां मसाला बनला. मसाला खाअूनहि जेव्हां अपचन होअूं लागलें, तेव्हां आतां काय करावें या चिंतेंत आतां मनुष्यजात पडली आहे. अिकडचे पहाडी लोक अजून सुधारणेमुळें अितके बिघडलेले नाहींत. मिरें,

जिरें, लवंग त्यांना अजून औषधच आहे. (अितकें लिहिल्यावर आतां लक्षांत आलें कीं, माझी यात्रा गेल्या पिढींत झालेली. अजूनपर्यंत जम्नो-त्रीजवळच्या समाजांत सुधारणा आणि प्रगति शिरली नसेल असें कसें होतील ?)

जम्नोत्रीहून आम्ही परत राणागामला आलों; आणि तेथून अपुरी-कोटची चढण चढून उत्तरकाशीकडे जाण्याचा संकल्प केला. वातावरणांत अपुरीकोट भरलें आणि अपुरीकोटचें माहात्म्य अथवा दौरात्म्य प्रत्येकाच्या तोंडून ऐकायला येऊं लागलें. एकानें सांगितलें, “अहो अिकडे कुठून तुम्ही आलां ? अपुरीकोट ओलांडायचा म्हणजे काय साधें काम आहे ? ‘काबुलकी लढाई और अपुरिकोटकी चढाई’ जो जिंकेल तो शूर.” आणि पुढें अनुभवहि तसाच आला.

येथें आम्ही रस्त्यांत पहाडी धार्मिक नाच पाहिला. पहाडी लोकांचा चेहरा हिंदी आणि चिनी ढवीच्या मिश्रणाचा असतो. त्यांच्या चेहेऱ्यावर स्वास्थ्य असें दिसतच नाहीं. रडण्याची आणि हंसण्याची ऐकदमच तयारी केली असल्यासारखें त्यांचें तोंड असतें. थंडीमुळें त्यांना जाड लोकरीचे कपडे घालावे लागतात, पायांत जाड-जाड जोडे, त्यांच्यावर वरच्या बाजूला लोकरीच्या जाळीचीच वेल बुट्टी. सारें ध्यान मोठें मजेदार वाटतें. हे लोक अेका देवळापुढें नाचत होते. त्यांत बुद्धेहि होते आणि जवानहि होते. कित्येकांनीं पहाडी पातळ दगडाचे तक्ते पाठीशीं बांधले होते आणि त्यांच्यासह ते नाचत होते. या नर्तनांत लास्यहि नव्हतें कीं तांडवहि नव्हतें. तरी पण कोणतीहि क्रिया अमुक नियमांनी पुनः पुनः झाली म्हणजे त्यांतून कांहीं तरी भाव निर्माण व्हायचाच. बुजलेल्या म्हशी ऐकामागून ऐकपळत सुटल्या म्हणजे जशी गंमत दिसते तशीच गंमत यांत वाटत होती. पण या नाचामागें धार्मिक भावना काय आहे याचाच मी विचार करीत होतो; आणि या दगडी फरशांचें प्रयोजन काय ? मला वाटलें कीं अशा फरशा लांबून आणून, त्यांच्याबरोबर नाच करून मग त्या देवळाला अर्पण करण्यांत कांहीं विशेष पुण्य असेल. कारण या देवळाचें छप्पर फरशांच्या अशा तक्त्यांचेंच केलेलें होतें. फरशीचा आकार चौरस किंवा लंबचौरस

करण्याचा जरासुद्धां हे लोक प्रयत्न करीत नाहीत. छपरावर त्या कशा-
बशा बसवून टाकतात; पण छप्पर कुठेहि फाजील जाड किंवा बेडौल
होऊं नये अेवढी कला यांच्यांत असते आणि आंत पाणी येण्याची किंवा
बर्फ पडण्याची बिलकुल भीति नाही.

अपरीकोटच्या चढतीच्या सुरवातीलाच पाय घसरायला लागले.
कांही कांहीं ठिकाणी मनुष्य मूळचा चार पायांचा पशु आहे, याचा पुरावा
द्यावा लागला. ओल्या जमिनीतून बाहेर पडलेल्या मुळ्यांना पकडीत
पकडीत आम्ही वर चढूं शकलो. आजची चढती कठीण आहे हें लक्षांत
घेऊन बुवांनीं आम्हांला सकाळीं नास्ता (न्याहारी) चांगलाच दिला
होता. तो खाऊन आम्ही चालू लागलो होतो. चालू लागलो म्हणण्या-
पेक्षां रागावलेल्या पहाडाशीं अनुनय करूं लागलो म्हणणें अधिक बरोबर
होतील. आम्ही थोडेसें पुढें गेलो आणि रिवाजाप्रमाणें आमचे कुली
मार्गें राहिले. वर कुठेहि मनुष्यवस्तीचें नांव कीं निशाण नाही. कांहीं कांहीं
ठिकाणीं अशीं कांहीं सुन्दर फुलें फुललीं होतीं कीं, जवळच कुठें तरी
अेखाद्या ऋषीचा आश्रम असला पाहिजे अशी अपेक्षा मनांत
अुत्पन्न होती. नुसतें जंगल असलें तर अेकाच जातीचीं फुलें
चढूं वाजूला दिसतील. पण येथें तर तन्हेतन्हेच्या फुलांचे गुच्छ बनवावेत
तशीं रोपेंच अुगवलेलीं दृष्टीस पडत होतीं. अिथल्या निसर्गांत अुधळेपणा-
बरोबर खेळकरपणाहि असेल. असें कुणाला वाटेल तरी कां ? मैलच्या मैल
चाललें तरी मनुष्यवस्तीचें काय, अेखाद्या माणसाचेंहि दर्शन व्हायचें नाही.
आम्हां तिघांत रस्ता चुकण्याची कला अेकट्या बुवांनींच साध्य केली होती.
आम्हांला वाट अचूक सांपडायची तर बुवा अचूक आडवाटेनें जाऊन
कुठेतरी भटकायचे. जंगलांतून जातांनासुद्धां कोपर किंवा गुडघा झाडाला
त्यांचाच थडकायचा.

शेवटीं अपरीकोटच्या शिखरावर पोचलो. जिकडे पहावें तिकडे
बर्फच बर्फ. पाणी नसल्यामुळें हें बर्फ फोडून थोडथोडें आम्ही खात
असूं. गुलकंदांत जशी साखरेची कणी असावी, तशी या पहाडी बर्फांत
बर्फाची कणी असते. बर्फ खाण्यांत मजा खूप वाटते, पण तहान भाग-
विण्याचें काम तें करीत नाही.

अेवढी जबरंदस्त चढण चढल्यानंतर भूक लागली तर भुकेच काय वरें दोष? पण खाण्याची काय व्यवस्था? पर्वताच्या शिखरावरून वाटेल त्या दिशेला नजर फिरविली तरी बादरू किंवा कैरासिंग दृष्टीला पडेचनात. माझा धीर सुटला. मी कुली कोठें असतील, कोठें गेले असतील, घसरून कोठें पडलेबिडले तर नसतील, अशी चर्चा सुरू केली. ते पळून गेले असतील अशी मात्र शंकासुद्धां आम्हां कोणाला आली नाही. पहाडी लोकांचा स्वभाव पळून जाण्याचा नसतो, आणि सरकारी अंमलदारापुढें जर करार नोंदला असेल, तर कोणी पळून जाण्याची हिंमतहि करायचा नाही. या लोकांवर सरकारी अंमल जवळ जवळ गुलामासारखा आहे. शिखरावर अेक मोठी शिळा थोडी कलती झालेली आहे, तिच्या बगलेखालीं पाऊस आला तर थोडा आसरा मिळूं शकतो. अिकडील लोक याला गुंफा म्हणतात. पडायला झालेली भिंत जरा कलती असेल तर तिला आपण गुंफा म्हणूं काय? पण या पहाडावर आकाशांतील तोफखान्यापासून वचाव करण्याची आशा धरतां येण्याजोगी ही अेवढीच अेक गुंफा आहे.

या प्रदेशामध्ये या ऋतूंत ढगांचा कार्यक्रम मोठा नियमित असतो. रात्रीं जिकडे तिकडे दऱ्याखोऱ्यांत ढग निजलेले असतात. आठ नऊ वाजतां जांभया देत ते अुठतात. हळुहळूं घसरत घसरत—पण घसरून ते खालीं न जातां वर जातात तेव्हां त्यांना अुंचावत अुंचावत म्हटलें पाहिजे, नाहीं कां?—दरीच्या टोंकाला पोचतात. मग अुडावें कीं नाहीं याची पुष्कळ वेळ भवति—न भवति मनांत करून शेवटीं पंख फडफडण्याचा आवाज न करतांच अुत्तरेकडे चालते होतात. सगळेच अुत्तरेकडे जातात, जणूं काय सैन्य अेकर करण्याचा 'समय' तिकडेच ठरला आहे. तेथें सर्वजण मिळून रणनीतीची मंत्रणा जवळ जवळ तीन वाजेपर्यंत चालवितात. तीन सव्यातीन व्हायला आले कीं झाली त्यांची दक्षिणेकडील स्वारी सुरू. जेथें जरूर वाटेल तेथें मधून मधून थोडे थोडे ढग तुटून पडून खालच्या सृष्टीला चीत करतात. वरचे ढग जीत झाली या आनन्दांत पुढें जातात. अुपरीकोटसारख्या मोठ्या पहाडावर लहान लहान गारा पाडून कसें चालेल? तेथें तर लिंगाअेवढ्या आणि आंब्याअेवढ्या मोठ्या गारांचाच तोफखाना

चालला पाहिजे. अिकडचे लोक त्यांना 'ओले' म्हणतात. त्यांचे नांव अैक. तांचे स्थानिक पहाडी मनुष्यसुद्धां थरथर कापायला लागतो; कारण गारांचा अेक जरी गोटा कानशिलावर लागला तरी माणूस तेथल्या तेथेच कायमचा वसायचा. आमच्या छत्र्या आम्ही कुलींच्याजवळ देअून ठेवीत होतो. सारा दिवस भिजायचे ही अिष्टापत्तीच होती. चालून चालून अंगांत अुष्णता आली असेल तर ती थोडी तरी कमी झाली पाहिजे ना ? चालल्या-नन्तर पोट भरून खाअील तो आजारी कसला पडतो? रातवासासाठी पथारीं-तले कपडे मात्र कोरडे असले पाहिजेत, नाही तर शेकोटीला शरण जायला लागायचे.

आणि या पहाडावर कुली तरी छत्री अुघडण्याची हिंमत कशी करणार ? छत्रीची चाळण थोडीच करायची आहे ?

गुंफेजवळ आम्ही पोचलो आणि ताणून ताणून चहूंवाजूला पाहिले. चर्चा संपली, पण आमच्या कुलींना कांहीं आमची दया आली नाही. अेकजणहि दर्शन देअीना. तीन तर वाजायला आले होते, अितक्यांत लांबून कित्येक यात्रेकरू येत असलेले दिसले. थोड्याच वेळांत ते जवळ आले. परमेश्वर भेटल्यासारखा आम्हांला आनंद झाला. आमची अडचण पाहून त्या गरीब लोकांनीं आम्हांला पीठ, मीठ, तवा, लांकडे वगैरे थोडे-थोडेसे सामान दिले आणि सांगितले, "स्वैपाकांत फार वेळ लावू नका हं आतां 'ओले' पडतील. आमची येथे थांबण्याची हिंमत नाही. आमचीं भांडीं कुंडीं खालच्या गांवांत आम्हांला पोचतीं केलीं तरी चालेल." आमचे अुत्तर अैकण्यापुरतेसुद्धां ते थांबले नाहीत. बुवांनीं रोटले तयार केले. मी कीं स्वामींनीं बर्फ कुटून पाणी तयार केले. मिठाच्या साहाय्यानें अथवा खरे म्हटले तर लांडग्या-सारख्या भुकेच्या मदतीनें रोटले घशाखालीं दडकले आणि आम्हीहि पहाड अुतरूं लागलो. आम्हांला अुशीर झाला होता. तेव्हां आम्हांला जलद जावे लागले. पहाड अुतरायच्या वेळेला आम्ही त्रिपाद होत असूं हे मी सांगितलेच आहे. अेक पाय गळून पडला तरी चालेल पण हातांतली काठी मोडली किंवा विसरली तर ते तेथे चालायचे नाही. खालच्या

अेवढी जबरदस्त चढण चढल्यानंतर भूक लागली तर भुकेचा काय वरें दोष? पण खाण्याची काय व्यवस्था? पर्वताच्या शिखरावरून वाटेल त्या दिशेला नजर फिरविली तरी वादरू किंवा कैरासिंग दृष्टीला पडेचनात. माझा धीर सुटला. मी कुली कोठें असतील, कोठें गेले असतील, वसरून कोठें पडलेविडले तर नसतील, अशी चर्चा सुरू केली. ते पळून गेले असतील अशी मात्र शंकासुद्धां आम्हां कोणाला आली नाही. पहाडी लोकांचा स्वभाव पळून जाण्याचा नसतो, आणि सरकारी अंमलदारापुढें जर करार नोंदला असेल, तर कोणी पळून जाण्याची हिंमतहि करायचा नाही. या लोकांवर सरकारी अंमल जवळ जवळ गुलामासारखा आहे. शिखरावर अेक मोठी शिळा थोडी कलती झालेली आहे, तिच्या बगलेखाली पाऊस आला तर थोडा आसरा मिळू शकतो. अिकडील लोक याला गुंफा म्हणतात. पडायला झालेली भिंत जरा कलती असेल तर तिला आपण गुंफा म्हणूं काय? पण या पहाडावर आकाशांतील तोफखान्यापासून बचाव करण्याची आशा धरतां येण्याजोगी ही अेवढीच अेक गुंफा आहे.

या प्रदेशामध्ये या ऋतूंत ढगांचा कार्यक्रम मोठा नियमित असतो. रात्रीं जिकडे तिकडे दऱ्याखोऱ्यांत ढग निजलेले असतात. आठ नऊ वाजतां जांभया देत ते अुठतात. हळुहळू वसरत वसरत—पण वसरून ते खालीं न जातां वर जातात तेव्हां त्यांना अुंचावत अुंचावत म्हटलें पाहिजे, नाहीं कां?—दरीच्या टोंकाला पोचतात. मग अुडावें कीं नाहीं याची पुष्कळ वेळ भवति—न भवति मनांत करून शेवटीं पंख फडफडण्याचा आवाज न करतांच अुत्तरेकडे चालते होतात. सगळेच अुत्तरेकडे जातात, जणू काय सैन्य अेकर करण्याचा 'समय' तिकडेच ठरला आहे. तेथें सर्वजण मिळून रणनीतीची मंत्रणा जवळ जवळ तीन वाजेपर्यंत चालवितात. तीन सव्वातीन व्हायला आले कीं झाली त्यांची दक्षिणेकडील स्वारी सुरू. जेथें जरूर वाटेल तेथें मधून मधून थोडे थोडे ढग तुटून पडून खालच्या सृष्टीला चीत करतात. वरचे ढग जीत झाली या आनन्दांत पुढें जातात. अुपरीकोटसारख्या मोठ्या पहाडावर लहान लहान गारा पाडून कसें चालेल? तेथें तर लिंगाअेवढ्या आणि आंब्याअेवढ्या मोठ्या गारांचाच तोफखाना—

चालला पाहिजे. अिकडचे लोक त्यांना 'ओले' म्हणतात. त्यांचे नांव अैक. तांचे स्थानिक पहाडी मनुष्यसुद्धां थरथर कापायला लागतो; कारण गारांचा अेक जरी गोटा कानशिलावर लागला तरी माणूस तेथल्या तेथेच कायमचा बसायचा. आमच्या छत्र्या आम्ही कुलींच्याजवळ देअून ठेवीत होतो. सारा दिवस भिजायचे ही अिष्टापत्तीच होती. चालून चालून अंगांत अुष्णता आली असेल तर ती थोडी तरी कमी झाली पाहिजे ना ? चालल्यानंतर पोट भरून खाअील तो आजारी कसला पडतो? रातवासासाठी पथारींतले कपडे मात्र कोरडे असले पाहिजेत, नाही तर शेकोटीला शरण जायला लागायचे.

आणि या पहाडावर कुली तरी छत्री अुघडण्याची हिंमत कशी करणार ? छत्रीची चाळण थोडीच करायची आहे ?

गुंफेजवळ आम्ही पोचलो आणि ताणून ताणून चहूंवाजूला पाहिले. चर्चा संपली, पण आमच्या कुलींना कांहीं आमची दया आली नाही. अेकजणहि दर्शन देअीना. तीन तर वाजायला आले होते, अितक्यांत लांबून कित्येक यात्रेकरू येत असलेले दिसले. थोड्याच वेळांत ते जवळ आले. परमेश्वर भेटल्यासारखा आम्हांला आनंद झाला. आमची अडचण पाहून त्या गरीब लोकांनी आम्हांला पीठ, मीठ, तवा, लांकडे वगैरे थोडेथोडेसे सामान दिले आणि सांगितले, "स्वैपाकांत फार वेळ लावू नका हं आतां 'ओले' पडतील. आमची येथे थांबण्याची हिंमत नाही. आमचीं भांडीं कुंडीं खालच्या गांवांत आम्हांला पोंचतीं केलीं तरी चालेल." आमचे अुत्तर अैकण्यापुरतेसुद्धां ते थांबले नाहीत. बुवांनीं रोटले तयार केले. मी कीं स्वामींनीं बर्फ कुटून पाणी तयार केले. मिठाच्या साहाय्यानें अथवा खरे म्हटले तर लांडग्यासारख्या भुकेच्या मदतीनें रोटले घशाखालीं दडकले आणि आम्हीहि पहाड अुतरून लागलो. आम्हांला अुशीर झाला होता. तेव्हां आम्हांला जलद जावं लागले. पहाड अुतरायच्या वेळेला आम्ही त्रिपाद होत असूं हे मी सांगितलेच आहे. अेक पाय गळून पडला तरी चालेल पण हातांतली काठी मोडली किंवा विसरली तर तें तेथे चालायचे नाही. खालच्या

हिमालयांतील प्रवास

गांवाच्याजवळ आम्ही पोचतो न पोचतो तोंच आमचे हितकर्ते यात्रेकरू आम्हांला भेटले. आमची गति बघून ते चकितच झाले. अेकानें सांगितलें कीं त्यांच्यापैकीं अेक म्हातारी पाय घसरून पडली, अशी कांहीं गडगडत गेली कीं, सर्वांनीं तिची आशा सोडून दिली होती; पण सुदैवानें खालच्या बाजूला अेक यात्रेकरू अुभा होता त्याची नजर गेली आणि त्यानें आपली लांब काठी म्हातारीच्या अवतरणाच्या आड घातली. संध्याकाळभर सर्वांमध्ये हाच अेक गप्पांचा विषय झाला.

पहाडांत आणीबाणीच्या वेळीं ज्यांनीं आम्हांला मदत केली होती आणि आमच्यावर अितका विश्वास टाकला होता ते कांहीं अमीर लोक नव्हते. जन्मभर जेव्हां वेठ करावी तेव्हां कुठें अेका यात्रेपुरते पैसे सांठायचे. ही त्यांची यात्रा म्हणजे कांहीं सृष्टिसौंदर्य पहाण्यासाठीं काढलेली सहल नसते, तर सगळ्या जन्माचें सार्थक करून घेण्याची ही अेकमात्र संधी असें ते समजतात. बाराबारा वर्षे वेठ करून किती तरी गरीब लोक लग्न करतात. तीसचाळीस वर्षे पोटाला जेव्हां चिमटा घ्यावा, तेव्हां कित्येकांना राहाण्यासाठीं घर अुभें करण्याची हिंमत येते. अशाच रीतीनें परमार्थाला परम अर्थ मानणारे हे भक्तु सान्या जन्माची कमाअी अेकत्र करून अशा यात्रेला निघतात. सहीसलामत परत घरीं पोचले तरी काय नी वाटेंतच देव झाले तरी काय ? सार्थक अेकसारखेंच. अशीं माणसें दुसऱ्या यात्रेकरूंना विनासंकोच मदत करतात, हा त्यांचा त्याग असला तरी त्यांत आश्चर्य असें कोणाला वाटत नाहीं. मनुष्याच्या हृदयांत मानव-प्रेम, प्राणीप्रेम वास करतें म्हणूनच मनुष्याचें अस्तित्व टिकलें आहे—पोलीस, फौज किंवा कायदेकानूनें नाहीं.

खालच्या गांवांत पोचतो तों तेथें देअूळ आणि धर्मशाळा चिककार भरून गेल्या होत्या. आंगणांतसुद्धां लोक पडले होते. आंगणाच्या आजू-बाजूला भिंत होती. भिंतीला लागून ओटा होता. तो ओटा रिकामा पाहून बुवांनीं घाअीघाअीनें आपली पथारी त्यावर पसरली. पण त्यामुळें अेक विघ्न अुभें राहिलें. गांवचे लोक अेकदम बुवांवर अुलटले. ते काय बोलतात तें आम्हांला समजेना, कारण लक्ष्यांत येअीना, कोणी शान्तपणें बोलेना.

बुवा आश्चर्यानें स्तंभित झाले, तर अिकडे बुवांच्या आचरणांत अपेक्षित फेरफार झाला नाहीं हें पाहून स्थानिक लोक चांगलेच चिडले. यात्रेकरू काय चाललें आहे तें पहात होते. शेवटीं मामला मारामारीपर्यंत येणार असें वाटू लागलें. दिवसभरच्या कामावर थोडा पंजरीपाक अुपयोगी ठरला असता; पण तो आमच्या नशीबीं नव्हता. त्यामुळें अेकांन. आम्हांला समजावून दिलें कीं, ' हा ओटा म्हणजे ओटा नव्हे, पांडवांची बसायची जागा आहे !! ' मी माझ्या रीतीनें लोकांची समजूत घातली कीं, बुवांना अशा स्थितींत ओटाच काय-अिंद्रप्रस्थ-हस्तिनापुरची गादी मिळाली तरी तिचा ते लोभ धरणार नाहींत. प्रसंग काय आहे हें ओळखून मी लगेच धर्मात्म्याचा अवतार धारण केला आणि लोकांची खरडपट्टी काढून त्यांना सांगितलें कीं, ' जेथें पांडवांचा वास आहे त्या ठिकाणीं अेखादी तुळस लावलेली नाहीं कीं फुलें वाहिलेलीं नाहींत, कीं त्याच्याभोंवतीं लहान लहान रोपट्याचें कुंपणसुद्धां नाहीं ? काय बेदरकारी ही ? ' हल्ला चढवायला आलेले गांवचे लोक गायींसारखे गरीब होअून आपला बचाव करूं लागले कीं, ' आम्ही खेडेगांवचीं माणसें, आम्हांला हें कुठून समजणार ? '

रात्रीं मी जेवलों नाहीं. सगळ्या प्रवासांत अुपाशीं राहिल्याचें हेंच अेक अुदाहरण. मला स्मरण झालें कीं, हा माझ्या आजीचा श्राद्ध-दिवस आहे. स्वामी म्हणाले, ' अुद्यां सकाळीं अुठल्यावर पुष्कळ चालायचें आहे. आत्तां खाल्लें नाहीं तर कसें चालेल ? ' मी अुत्तरलों, ' अुद्यां सुद्धां अुत्तरकाशीला पौंचल्यावर जेवीन. ' मंत्रयुक्त श्राद्ध करण्याची सोय नव्हती आणि त्यावर माझी श्रद्धाहि नव्हती. सकाळीं लवकर अुठून आम्ही निघालों. दहाअेक मैल चालून आम्ही अुत्तरकाशी गांठली.

अुत्तर काशी

३५

गंगानदीचा प्रवाह अुत्तरेकडून दक्षिणेला आणि नंतर बहुतेक पूर्व आणि दक्षिण दिशेलाच वाहातो, अेवढें हिंदुस्थानचा नकाशा सहज पाहूनहि समजण्याजोगें आहे. अशा या लांबच लांब प्रवाहांत कोणत्याहि ठिकाणी जर तो दक्षिणेकडून अुत्तरेकडे गेला, तर तें अेक मोठें आश्चर्यच म्हणायचें. अशी अुत्तरवाहिनी गंगा तीन ठिकाणी आहे. आपणां सर्वांना माहीत आहे कीं बनारस काशीचें माहात्म्य त्या ठिकाणी गंगा अुत्तरवाहिनी आहे याचमुळे आहे. याचप्रकारें हिमालयाच्या पहाडांत गंगेचा प्रवाह दक्षिणेकडून अुत्तरेकडे वाहात असलेला पाहून हें अद्भुत दृश्य आपल्या पूर्वजांना काव्यमय वाटलें असेल, म्हणून त्यांनी त्या ठिकाणाचें नांव अुत्तर काशी ठेवलें. अेकदां त्याला क्षेत्र म्हटल्यावर काशींत असलेल्या मुख्य मुख्य देवांची येथें स्थापना केल्यावांचून गत्यंतर काय ? अुत्तर काशींत काशीविश्वनाथ आहे, विंदुमाधव आहे, मणिकर्णिक आहे, दत्तात्रेय आहे आणि परशुराम आहे. जितकें काहीं काशींत आहे तें सर्व छोट्या प्रमाणांत अुत्तर काशींत मिळालेंच पाहिजे. (अुत्तर काशींत वानर नाहींत, त्याला अिलाज नाहीं. वनगायी पुष्कळ आहेत.)

अुत्तरकाशी दोन पहाडांच्या मधल्या अेका रुंद विशाल खोऱ्यांत वसली आहे. अुन्हाळ्यांत येथें पुष्कळ साधू राहातात. आणि कां राहणार नाहींत ? जो गृहस्थ आहे, घराशीं बांधला गेला आहे, तो माणूस असूनहि स्थावर होअून वसतो, अुन्हाळा असो, हिंवाळा असो, कीं पावसाळा असो, त्याला आपलें स्थान सोडणें शक्य होत नाहीं. निर्वाहासाठीं सुद्धां त्याला अेकाच स्थानाला गुंतून राहावें लागतें. साधू म्हणजे अनिकेत-अनभ्रारिक; त्यांनीं काय म्हणून बारा महिने तेरा काळ अेकाच ठिकाणी पडून राहावें ? दिवाळीचा अुत्सव आला कीं साधू अमृतसरला जातात, हिंवाळा हृषिकेशच्या अुन्नदार खोऱ्यांत काढतात आणि अुन्हाळा आला कीं, गिरि-

आरोहण करून अुत्तरकाशीला जाअून पोचतात. दुनियेंतील जास्तींत जास्त आनन्द अमीर आणि फकीर यांच्यासाठीच आहे. फरक अितकाच कीं फकीराला फिकीर असत नाहीं. अुन्हाळ्यांत अुत्तरकाशीची हवा आल्हादकारक असते. हिमालयाची प्राणदायी हवा, पहाडांतील गव्हाचा पौष्टिक खुरीक, आणि गंगेचें अमृतजल—अिथले साधू चार महिन्यांत असे कांहीं लालबुंद आणि अलमस्त होतात कीं, अेकेकांचें शरीर पहातच राहोवें. हे लोक अन्नछत्रांतील तयार अन्न खातात, आपापसांत त-हत-हेची चर्चा करतात, पहाडांत मन मानेल तितकें फिरतात, आणि येतां जातां यात्रेकरूंना आशीर्वाद देतात. कांहीं किरकोळ खाण्याची अिच्छा झाली तर त्याची भिक्षा आसपासच्या भल्या पहाडी स्त्रियांकडून मिळाल्याशिवाय राहात नाहींच.

अुत्तर काशींत कित्येक साधू चारपांच महिने आपलें कॉलेजहि अुघडतात. मोठमोठे संन्यासी येथें येअून राहातात. विरक्त भावानें वेदान्ताचीच चर्चा करतात, ज्याला श्रद्धा असेल त्याला खंतीनें शिकवितात, आणि चिरंतन शांतीनें जीवन व्यतीत करतात. अजत्रघराच्या जोडीला जो प्राणिसंग्रह असतो, त्यांतल्या वाघसिंहांना जसा पेरक्षकांचा रोज अुपद्रव सहन करावा लागतो, तसा अिथल्या साधूंना यात्रेकरूंचा अुपद्रव सहन केल्याखेरीज सुटका नसते. ‘स्वामीजी महाराज, दर्शन दो;’ ‘स्वामीजी महाराज, कुछ अुपदेश सुनावो;’ ‘स्वामीजी महाराज, अेवढा सुका मेवा खा;’ ‘स्वामीजी महाराज, या माझ्या सुनेला आशीर्वाद द्या;’ ‘स्वामीजी महाराज, या जवळच्या धर्मशाळेंत येअून थोडी भिक्षा ग्रहण करा; जेवणारे सर्वजण आपली वाद पहात बसले आहेत,’ वगैरे कांहीं ना कांहीं पीडा त्यांना असायचीच.

आम्ही कालीकमलीवाल्याच्या धर्मशाळेंत दोन दिवस मुक्काम केला. धर्मशाळा थेट गंगेच्या कांठावर होती; पाण्यांत अुतरायला घांट सुरेख; बाजार, डाकघर, सर्व कांहीं सोय या ठिकाणीं होती. नदींत सुरेख स्नान करून मी कित्येक संन्याशांबरोबर गप्पा झोडूं लागलों; बुवा प्रवासासाठीं कित्येक वस्तु खरेदी करण्याच्या व्यवस्थेला लागले; आणि स्वामींना येथें डाकघर असल्याचा अितका कांहीं आनन्द झाला कीं, त्यांचें पत्रांवर

पत्तें लिहिणें चालूं झालें. संध्याकाळीं अेका देवळांत अेका साधूंच्या दर्शनाला आम्ही गेलों. ते विद्वान आणि योगी असल्याबद्दल त्यांची ख्याति होती. येथें अेका महाराष्ट्रीय दंडीसंन्याशाशीं थोडीशी ओळख झाली. ते मूळचे पंढरपूरकडचे राहाणारे. त्यांनीं आमच्याशीं मराठींत बोलण्याचा पुष्कळ आनन्द लुटला. येथें स्थायी राहणारे संन्याशी 'कसे असतात त्याची तपशीलवार माहिती द्यायला ते चुकले नाहींत. अिथल्या पहाडी भाषेंतील कांहीं निवडक शब्दांची त्यांनी आम्हांला ओळख करून दिली. हे संन्यासी शरीरानें वाळकुटे होते, तोंडांतील कितीतरी दांतांनीं राजिनामा दिला होता; तरी त्यांचा विनोद, टिंगल आणि गोष्टीवेल्हाळ स्वभाव, आणि हास्यरस अुत्पन्न करण्याची हातोटी, यांतलें अेकसुद्धां त्यांनीं सोडलें नव्हतें.

अुत्तर काशींत आराम घेअून आम्ही भटवाडीला गेलों. भटवाडीचें प्राचीन नांव भास्करपुरी. भास्कराचें भट कसें झालें हें आम्हांला कोणी समजावून सांगितलें नाहीं. अेकचाकी रथाला सात घोडे जोडून त्याला अखंड दौडविणारा "सूर्यनारायण भट म्हणजे बहाद्दूरवीर खराच. भटवाडींत पहाण्यासारखें कांहीं नव्हतें, पण आम्ही आमचें फाजील सामान येथें दुकानांत ठेवून पुढें गंगोत्रीला गेलों होतो, त्यामुळें हें स्थान लक्षांत राहिलें आहे. गंगोत्रीहून परत येतांना भटवाडीहूनच केदारनाथाकडे जाण्याला फांटा फुटतो.

भटवाडी ओलांडून पुढें गेलों आणि सृष्टीनें अेकदम नितान्त रमणीय स्वरूप धारण केलें. अुंच अुंच झाडें, त्यांच्या लांबच लांब पण खालीं नमलेल्या फांद्या, नदीचा पट, त्यांत अखंड स्नान करणारे ऋषीसमान गुंडगोळे खडक, सुगंधी हवा—जें पहावें तें आकर्षक. मला थोडेंसें आठवतें कीं, येथून सत्यनारायणाला जातांना आम्हांला अेकवार गंगानदी ओलांडावी लागली होती. येथें जवळच अेक मोठा धबधबा आहे. त्याचें वर्णन स्वामींनीं आणि बुवांनीं माझ्यापुढें पुष्कळ केलें. चालत असतांना माझें लक्ष कुठें चरायला गेलें होतें कुणास ठाअूक—मला तो दिसलाच नाहीं. परत येतांनाहि तो पाहिल्याचें आठवत नाहीं. स्वामींनीं या धब-

धव्याचें अितकें कांहीं अुत्साहपूर्वक वर्णन केलें कीं, मला असलें सुंदर दृश्य गमाविल्यावद्दल आंबट तोंड करून बसणें भाग पडलें.

सत्यनारायण येथें अेका पंड्याबरोबर थोडें बोलणें झालें. त्यानें विचारलें, 'तुम्ही कोठून आलां?' आम्ही सांगितलें, 'मुंबअीहून.' अितक्या दूर आल्यानंतर याहून सूक्ष्म स्थलनिर्देश करण्यांत कांहीं अर्थ नसतो. त्याला मुंबअी काय आणि बेळगांव काय सारखेंच. मुंबअीचें नांव अैकतांच त्यानें विचारलें, 'वेंकटेश्वर छापखाना जेथें आहे तिकडूनच कां?' मी म्हटलें, 'होय, तिकडूनच.' मुंबअींत दुसरें असें आहे काय. कीं ज्याची कीर्ति अिकडे पहाडापर्यंत पोचावी? 'वेंकटेश्वर छापखान्या'च्या तिकडून मी आलों आहे हें अैकून त्यानें ताबडतोब मअूपणें विचारलें, 'माझ्यासाठीं तेथून अेक शनिमहात्म्य पाठवाल कां?' मी 'हो' म्हटलें. त्याचें नांवगांव माझ्या डायरींत टिपून घेतलें आणि माझ्या स्मरणाप्रमाणें सात आठ महिन्यांनंतर अेक शनिमहात्म्य त्याच्या पत्त्यावर कुठूनसे पाठवून दिलें. मला आशा आहे कीं, तें माहात्म्य त्याला पोंचल्यानंतर शनिमहाराजांनीं त्याला कसलीहि पीडा केली नसेल.

सत्यनारायणाहून थोडे पुढें गेलों तों गंगानाणी नांवाची अेक चट्टी लागली. येथें अेका वृद्ध साधूची कीर्ति आम्ही अैकली, म्हणून गंगा ओलांडून पलीकडे अेक अुष्ण जलकुण्ड होतें तिकडे गेलों. येथील झऱ्यांमधून जे चुऱ्याचे सूक्ष्म कण निघतात ते अेकमेकांवर चढून त्यांचें सुंदर वारूळ झालेलें मी पाहिलें. हिमालयांतील कित्येक प्रवाहांचा हा विशेष आहे. पाण्यांत अेखादी जाड पानांची फांदी पडली कीं पाणी हळूहळू तिच्यावर परिणाम करूं लागतें. पानें जसजशीं कुजत जातात, तसतसा पाण्याचा परिणाम अधिकाधिक होत जातो. पानांचे आणि त्यांच्याबरोबरच्या त्यांच्या लांकडाचे सूक्ष्म कण जसजसे खरत जातात, तसतसे चुऱ्याचे सूक्ष्म कण तेथें त्याच आकाराचे चढत जातात. सहाअेक महिन्यांत त्या सगळ्या फांदीचा पुनर्जन्म होअून व वनस्पतीच्या ठिकाणीं संगमरवरी दगडासारखी नाजूक दिसणारी पण चांगलीच मजबूत अशी फांदी तयार होअून बसते. तिची कारागिरी पाहून ग्रीसचे शिल्पकारसुद्धां

मुग्ध होतील. मूळच्या फांदीचें रूपाखेरीज त्यांत कांहींच शिल्पक राहात नाही. आत्म्याच्या अस्तित्वावर विश्वास न ठेवतां पुनर्जन्म मानणाऱ्या वृद्ध भगवानांचें या पहाडी चमत्काराकडे जर लक्ष गेलें असतें तर त्यांनीं दिव्याचा दाखला देण्याऐवजीं या खनिजजलज फांदीचाच दाखला दिला असता (अेकदां लाहोरांत अेकाच्याकडे अशाच रीतीनें बनलेलें अेक अकरोडाचें फळ मी पाहिलें होतें. पण त्यांत चुन्याऐवजीं लोखंडाची माती होती आणि त्यामुळें वजनाला हें अकरोड जड लागत होतें.)

अिथल्या वृद्ध साधूंच्याकडे स्वामींचें लक्ष विशेषच गेलें. स्वामी त्यांच्याशीं बोलण्यांत गुंग झाले होते तेवढा वेळ मी आपला तें चुन्याचें वारूळ पहाण्यांतच गर्क झालों होतो. परत येतांना स्वामींनीं सांगितलें, ' हे साधु येथें तीस वर्षे झालीं राहात आहेत. ' या माहितीविषयीं साशंक होण्याचें मला कांहीं कारण नव्हतें, तरी मनांत विचार आला कीं हिमालयांत यात्रेच्या वाटेवर कित्येक साधू याच रीतीनें झोंपडी बांधून राहातात, आसपासच्या पहाडी लोकांना आपल्याविषयीं मोठमोठ्या गोष्टी पसरवून घायला सांगतात आणि या मेहनतीपोटीं आपल्या कमाठींत त्यांचा कांहीं हिस्साहि राखून ठेवतात. त्यापैकींच हे साधु नसतील कशावरून ? ' पुलाच्या पलिकडे अुष्णकुण्डजवळ अेक मोठे साधु आहेत, त्यांचें दर्शन व्यायला तुम्ही अवश्य जा, ' असा आग्रह नाही तर या लोकांनीं आम्हांला कां केला असता ? अेकानें तर आम्हांला येथपर्यंत सांगितलें कीं, ' माझे आजोबा सांगत होते कीं त्यांच्या लहानपणीं त्यांनीं या साधूला येथें पाहिलें होतें, तेव्हांसुद्धां ते वयानें असेच्या असेच दिसत होते ! ' वर्तमानपत्रांत कित्येक प्रसंगांचीं वर्णनें जशीं कायम ठशार्ची जोडून ठेवलेलीं असतात, त्याचप्रमाणें जंगलांत राहाणाऱ्या योग्याविषयींच्या अशा गोष्टीसुद्धां जिकडे पहावें तिकडे अेका प्रकारच्या असतात. रोज नव्या नव्या गोष्टी अैकत वसण्यापेक्षां तींच तीं सर्वमान्य वर्णनें जर अैकायला मिळालीं तर त्यांत सोय नाही असें कोण म्हणेल ? रेल्वेच्या सर्व स्टेशनांची रचना जशी सारखी तसे साधूंचे चमत्कारहि सारखेच.

तळगंगनाणीहून पुष्कळच जवळ अेक लहानसा धबधबा आहे. याणी जोरानें पडत होतें, पण तेथें स्नान करण्याचा मोह आम्ही आवरूं

शकलों नाही. हिंमत धरून धवधव्याखालीं पोचतो न पोचतो तोंच डोक्यावर पाण्याचे घांव ऐकामागून ऐक पडूं लागले. स्वामींना त्यांच्या लहानपणाचे शाळेंतले दिवस आठवले. 'नाहीं मास्तर, नाही मास्तर, मारूं नका मास्तर, पुनः असं नाही करणार—नाहीं करणार,' अशी हंसत हंसत त्यांनीं काकुळत चालविली. त्यानंतर आमच्या बोलण्यांत त्या धवधव्याचें नांवच आम्हीं 'नाहीं मास्तरचा धवधवा' असें ठेवून टाकलें.

येथून पुढचा प्रदेश हा गंगोत्रीचा खास प्रदेश म्हणायचा. वाटेंत ऐक लांकडाचें मोठें घर दिसलें. या बाजूला सरकारी बंगले आणि खाजगी घरे लांकडांच्या फळ्यांचीं बांधलेलीं असतात आणि आंत चीडच्या डिकाचा धुपासारखा सुगंध जिकडे तिकडे सुटलेला असतो, कारण या फळ्या चीड किंवा देवदाराचीं मोठमोठीं खोडें कापूनच तयार केलेल्या असतात.

याच प्रदेशांत मी पहिल्याप्रथम वनगाय बघितली. वनगायीला अिकडे 'याक' किंवा 'झब्बु' म्हणतात. या वनगायींचे मालक भोटीये लोक वनगायींपेक्षा थोडेसेसुद्धां सुधारलेले दिसत नाहीत. गायी पुढें जातात आणि हे भोटीये अनुयायी होऊन मागून चालतात अंबढाच फारक. वनगाय दिसायला फार सुंदर असते. तिचीं शिंगें कांहींशीं पुढें झुकलेलीं, शिंगाच्यामधून कपाळावर केसांचा झुबका लटकत असलेला, असें चित्र माझ्या दृष्टीपुढें कायमचें रेखलेलें आहे. येथें या वनगायींचें तूप फार स्वस्त मिळें. मात्र कांहीं कांहीं वेळां त्यांत त्याचे केसहि पडलेले असल्यामुळें गरम करून गाळल्याशिवाय तें वापरायला मन घेत नाही. या प्रदेशांतिल बटाटेसुद्धां चांगले मोठमोठे आणि स्वादिष्ट. गव्हाच्या भाकऱ्या आणि बटाट्याची भाजी हा आमचा खुराक कितीतरी दिवस चालला.

बदरीनाथ, केदारनाथ, गंगोत्री आणि जम्नोत्री या चार धामांपैकी बदरीनारायण येथे त्याचे वैभव आकर्षण करते, तर केदारनाथाच्या वातावरणांत मुख्यत्वे वैराग्य सांपडते. जम्नोत्रीची भव्यता आपल्या हृदयांत कायमचे स्थान पटकावते, तर गंगोत्री आपल्या पवित्रतेतच पार बुडवून टाकते.

गंगोत्रीला जात असतां रस्त्यावरील एक साप स्वामींनीं आपल्या लांब काठीनें खालीं दरींत फेंकला आणि घाबरलेला तो साप हवेत आपले शरीर आंखडून खालीं पडत होता, तेव्हां लहानपणीं बाजारांतून विकत आणलेल्या रबरी हिरव्या सापासारखा तो कसा दिसला, असेच विचार माझ्या डोक्यांत चालत होते; पण गंगोत्रीला पोचतांच हें सर्व विरघळून जाऊन विचारक्षेत्रांत प्राचीन राजर्षी व ऋषीं घुसू लागले. भारतसम्राट् भगीरथ आणि धर्मसम्राट् श्रीशंकराचार्य यांचें स्मरण या ठिकाणीं झाल्यावांचून कसें राहिल ? पूर्वहिंदच्या अंगवंगादि सपाट प्रदेशावर पाण्याचा पूरच पूर करून सोडून करोडों मानवांना करोडों वर्षेपर्यंत अन्नदान कसें करतां येतील, हा वारसाहक्कानें आलेला संकल्प मनांत घोळवीत राजा भगीरथ याच टेकड्यांवर भटकत होता आणि हिमालयांतील प्रवाहांची 'सर्व्हे' करीत होता. आज यांपैकी कितीतरी टेकड्या मातेचीं सिद्धपीठें म्हणून प्रख्यात आहेत. या सिद्धपीठांवर केलेली कोणाचीहि तपश्चर्या आजपर्यंत व्यर्थ गेली नाही !

आणि शंकराचार्यांनीं जेव्हां चहू बाजूला दिग्विजय करून दक्षिणेकडील धर्मनिष्ठ संस्कारसंपन्न ब्राह्मण कुटुंबे येथे आणून बसविलीं, तेव्हां त्यांच्या मनांत काय काय संकल्प असतील ? हिमालयाच्या शिखरावरून दक्षिणेकडे आणि अुत्तरेकडे हिंदुस्थान आणि तिबेट या दोन्ही देशांत धर्मप्रवाह वाहायला लावून अद्वैताच्या जीवनसिद्धांताचा आणि

सर्वक्याच्या हृदयधर्माचा पूरच पूर करण्याचा त्यांनीं हि त्या ठिकाणीं मनांत संकल्प धरला असेल. त्यांचेच जणू पूर्वावतार असे गौतमबुद्ध यांनीं जी धर्मप्रेरणा पसरून दिली होती, तिच्या लाटा हिमालयाच्या पलिकडे शंकराचार्यांच्या वेळीं पोचल्याच होत्या. शंकराचार्यांना फक्त बुद्धाच्या उपदेशाला आस्तिक्याचें पूट चढवून त्याला राष्ट्रीय बनवायचा होता. शंकराचार्यांना प्रच्छन्न बौद्ध संबोधून त्यांच्या विरोधकांनीं त्यांची निंदा केलेली नाही, तर त्यांच्या कार्याची परंपरा आणि महत्ताच दाखविली आहे. गंगोत्री येथें गंगामातीचें मंदिर किती लहान आहे ! जणू अखाद्या तपःपूत ऋषीची आद्यप्रेरणा अथवा धर्मस्फुरणच !

मला हिमालयांत शक्तिरूपिणी जगन्मातेची अुपासना करावयाची होती. येथें राहिलेल्या अेका बंगाली साधूला अुपासनेचा विधि मी विचारला. मला स्मरण आहे त्याप्रमाणें, या साधूचें नांव शाम भारती कीं शामा भारती असें कांहींसें होतें. त्यानें माझ्याकडून माझा अुद्देश समजून घेतला आणि लगेच अुत्तर दिलें, “तुम्ही कांहीं माझे शिष्य नव्हे, मी तुम्हांला हा विधी कसा दाखवूं ? तुम्ही तुमच्या गुरूलाच विचारा.” अशा अुत्तरांत कित्येक लोकांना सांप्रदायिक संकुचितता दिसेल. मला तसें वाटलें नाहीं. मी पाहिलें कीं आपल्या धर्मांत गुरुपरंपरेच्या द्वारा निष्ठा आणि अेकाग्रता संभाळून ठेवली गेली आहे. विविधता हें ज्याचें सनातन स्वरूप अशा या जगतांत स्वधर्मनिष्ठेचें तत्त्व नसेल तर अेकहि संघ काशीला पोचायचा नाहीं. कौटुंबिक जीवनांत जशी निष्ठाच प्राणरूप, तशी धार्मिक जीवनांतहि निष्ठा महत्वाची कामगिरी बजावते ही गोष्ट लक्षांत आल्यामुळें त्या संन्याशाच्या अुत्तरानें मला संतोषच झाला.

तीर्थक्षेत्रांत जातांना भुकेल्या पोटांनें जावें आणि परततांना भरल्या पोटांनें निघावें असा नियम आहे. आम्हीहि या नियमाचें रीतसर पालन करीत असूं.

धगधगणाच्या निखान्यांतून चालतांना जशी माणसाची कसोटी होते-तशीच कसोटी येथें बर्फाच्या पाघळलेल्या पाण्यांत स्नान करतेवेळीं होते. तरी पण गंगोत्रीला यायचें आणि स्नानाच्यांचून राह्यचें असें होतील कसें ?

कॉलेजांतील अका सोबत्यानें Bath (स्नाना)ची अक विनोदी व्याख्या केली होती. 'सकलगात्रार्दीकरणं बाथः।' स्नानाचा शरीरशुद्धीशीं किंवा मलापहरणाशीं कांहींहि संबंध नाहीं; सारें अंग भिजविलें कीं स्नान झालें. या व्याख्येपरमाणेंच आम्ही स्नान केलें आणि पाण्यांतून जिवंत बाहेर पडलों. अभ्रक आणि अत्यंत बारीक रेती यामुळें पाणी गडूळ होतें. मी जेथें स्नान करीत होतो तेंथें पाणी पुरतें खोल नसल्यानें डोकें भिजविण्यासाठीं मला घाशीनें पाण्यांत डुबकी मारावी लागली. मला काय माहीत कीं, माझ्या डोक्यापुढेंच अक गोल प्राचीन खडक पाण्यांत ध्यानस्थ बसला आहे ! आमचीं दोघांचीं डोकीं परेमानें कडकडून भेटलीं. आवाज झाला, पण डोक्याच्या आंत वेदना पोचण्याअितकें चैतन्य राहिलें नव्हतें. बधिर शरीरानें मी परत धांवत निघालों आणि धुमीपुढें हात तापवून नंतरच भिजलेले कपडे पिळूं शकलों. दुसऱ्या दिवशीं कपाळावर त्या माझ्या मित्राची लहानशी परिकृति अठलेली पाहून आमची भेट किती परेमळ होती याचें परदर्शन झालें.

येथें आम्ही तीन दिवस राहिलों. दुर्गासप्तशती, गीता, तुकारामाचे अभंग, रामदासांचा मनोबोध आणि अीश-कठ आदि अपनिषदें वाचण्यांतच आमचा वेळ गेला. येथून गोमुख फक्त बारा कीं अठरा मैल आहे. तिकडे जावें कीं न जावें याविषयीं आमच्यांत भवति न भवति खूप झाली. थोडे अगोदर आलों असतों तर झिजलेल्या गंगेच्या पात्रावरूनच सहज गोमुखाला पोचतां आलें असतें. गोमुखांत अजूनहि आकाशांतून गंगा पडते असें म्हणतात. तिथल्या झरमर झरमर पडणाऱ्या पावसालाच यात्रेकरू अज्ञा रीतीनें मोठेपणा देत असावे. नाहीं तर त्या ठिकाणीं फक्त अखंड बर्फाचा पहाडी खजिनाच आहे, दुसरें कांहीं नाहीं. पंडे आम्हांला सांगत होते कीं, 'जर कांहीं कुलीना कुन्हाडीं आणि लांकडें देअून बरोबर घेतलें तर नदीच्या कांठाकांठानें गोमुखापर्यंत जातां येईल. गंगेला येअून मिळणारे परवाह आडवे आले तर लांकडाचे कामचलाअू पूल तयार करून जातां येतील. परत येतांना हे पूल ठिकाणीं असतीलच असें मानण्याचें कांहींच कारण नसल्यानें दुहेरी तयारी ठेवावी लागते. गंगोत्रीहून गोमुखापर्यंतची भूमि अितकी कांहीं पवित्र आहे कीं, यात्रेकरूंनीं तेंथें मलमूत्र विसर्जन न

करतांच जाअून आलें पाहिजे अशी शंकराचार्यांची आशा आहे असें पंड्यांनीं आम्हांला सांगितलें. आम्ही आमच्याबरोबर शिफारसपत्र घेअून आलों होतो त्याचा विचित्र परिणाम झाला होता. पंडे आम्हांला नाराज करायला भीत होते. त्याचबरोबर आमच्याकडून विशेष द्रव्यप्राप्तीची आशाहि ते ठेवूं शकत नव्हते. म्हणून, आपल्याला भरपूर अुत्साह आहे, साऱ्या सोयी करून द्यायला आपण तयार आहों, असें आम्हांला दाखवूनहि पुढें जायचें आमच्या मनानें घेअूनये अशारीतीनें सर्व गोष्टी ते मांडीत होते. 'शाकुंतला'त सेनापति आणि विदूषक यांच्यामध्ये मृगयाप्रेमी दुष्यन्ताविरुद्ध झालेल्या गुप्त मसलतीचें येथें स्मरण झालें. पुष्कळ विचारांतीं स्वामींनीं पुढें जाण्याचा विचार सोडून देण्याची सूचना आणली. मला त्याबद्दल वाअीट वाटलें नाहीं. आतांपर्यंत जितकें पाहिलें होतें तेंच अितकें कांहीं भव्य, विविध आणि विशाल होतें कीं, नवें कांहीं पहाण्याचें विशेष औत्सुक्य नव्हतें. तेव्हां जायचें नक्की झालें असतें तरी सर्व प्रकारचे कष्ट आणि धोका सहन करायला मी तत्पर होतो, आणि जायला झालें नाहीं म्हणून कांहीं जीवनांतील अेक मोठी संधी गमावली असेंहि वाटलें नाहीं. ननांत कसलाहि विषाद राहिला नाहीं. शास्त्रशुद्ध अुदासीनता माणसानें अंगीं बाणवून घेतलेली असली म्हणजे 'नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।' ही योग्याची अवस्था स्थूलरूपानें मनुष्य अवश्य दाखवूं शकतो.

गोमुखाला गेलों नाहीं त्याचें कांहीं अेवढें वाटलें नाहीं, पण गंगोत्री सोडतांना चित्तवृत्ति स्वस्थ कशी राहाणार ? घर सोडून कॉलेजला जातांना (परगांवीं) आअीचा निरोप घेतेवेळीं जसें हृदय भरून येत असे तसेंच गंगोत्री सोडतांना मला झालें. या स्थानीं किती अगणित हिंदु पूर्वज भक्ति-भावानें आले असतील आणि मैयाजवळून स्थायी शांति आणि पवित्रता मिळवून परत गेले असतील ! आणि किती अेकांनीं तर येथें आल्यावर परत जाण्याचा विचारहि सोडून दिला असेल. खरोखर, गंगा ही भारतवासि-यांची मैयाच आहे; तिच्या कुशींत प्रत्येक मनुष्याला जीवनाची शांति मिळते.

गंगोत्रीहून आम्ही गंगाजळाचा लोटा भरून घेतला. पंड्यांनी त्याला लाखेचें सील करून आम्हांला यात्रेचें सुफळ दिलें. आम्ही परतलों. वाटेंत प्रत्येक यात्रेकरूच्या हातांत गंगाजलाचा अकेक लोटा होताच. हें पवित्र जल अनेक प्रातांतील अनेक घरांत आणि झोंपड्यांत पोचेल; पश्चात्तापानें जळणाऱ्या कितीअेक पाप्यांना हें जल परमात्म्यानें क्षमा केल्याची शान्ति देतील; किती तरी मृत्युशय्येवर पडलेल्या वृद्धांना हें जल मरणकालीं शान्ति देतील !

आणि कित्येक साधू तर, जशी आपण नवारीनें खाट विणतो, तसें अिथलें गंगाजल सेतुबंध रामेश्वराला पोचवून रामेश्वराची रेती गंगो-
त्रीला आणून पसरतात आणि अशारीतीनें सारें भारतवर्ष धर्मबंधनानें विणून काढतात. चार धामांची यात्रा ही आपली धार्मिक वीण आहे. देश आणि समाज अशा रीतीनें अेकमेळांत ओतपरोत होअून जातात.

भटवाडीला परत येअून आम्ही केदारचा रस्ता धरला. ही वाट हिमालयांतसुद्धां जंगली समजली जाते. वीसवीस मैल अेकहि माणूस कीं गांव दिसायचा नाही. अुंचअुंच झाडें अितकी कीं दुपारीसुद्धां जवळ-जवळ अंधारल्या सारखेंच वाटायचें. पावसानें खालची जमीन कांहींशी धुवून गेल्यामुळें झाडांच्या मुळ्यांच्या जाळ्या जमिनीवर पसरलेल्या दिसत होत्या. या मुळ्या रात्रींच्या प्रवासांत जीवच ध्यायच्या; कारण त्यांच्यांत पाय अडकला कीं माणूस ठोकराच खायचा. पण अशा जंगलांत रात्रीचा प्रवास करतो कोण ? खड्या चढतीला जर या मुळ्यांचा आसरा नसता तर कांहीं कांहीं ठिकाणीं चढणेंहि अशक्य झालें असतें. मधून मधून वाळलेल्या पानांचे ढीग जंगलाला अधिकच भयानक करीत होते. जेथें चढण अवघड नसेल आणि झाडेंहि फार नसतील अशा कांहीं कांहीं ठिकाणीं रमणीय दृश्य पहायला मिळे. जिकडे पहावें तिकडे रंगीविरंगी फुलेंचफुलें.

असें वाटायचें कीं अखाशा शोकीन गृहस्थाच्या बंगल्यांतील बगीच्यांतच आपण फिरतो आहो आणि आतां थोडे पुढे गेलों कीं, बंगला आढळल्या-शिवाय राहाणार नाहीं. तरी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत साऱ्या दिवसांत अखादें खेडें किंवा अखादें घर मिळायचें नाहीं कीं माणूस किंवा जनावर भेटायचें नाहीं. निर्जनता किती भयाण असते याचा अनुभव येथेंच व्यावा. निर्जन प्रदेशांत विविध रंगांच्या फुलांनीं रंगलेले भूमिभाग अखाद्या जादूच्या प्रदेशासारखे वाटत.

जेथे माणसांचें तोंड बघायला मिळण्याची मारामार तेथे वाट बरोबर आहे कीं नाहीं कोणाला विचारावें ! अडचणींतून मार्ग सुचतो. आम्हांला दिसलें कीं, या वाटेनें जाणाऱ्या यात्रेकरूंनीं आपले फाटून गेलेले जोडे वाटेंत अिकडेतिकडे फेकेले आहेत. अर्ध्या पाव तासांत असे फाटलेले जोडे जर दिसले नाहींत तर शंका यायची कीं कुठेंतरी आपण रस्ता भुललों आहो. जंगलांत प्रवास करणारे लोक हातांत कुन्हाड घेऊन जातां जातां झाडांच्या सालीवर घाव करून ठेवतात, अशासाठीं कीं गेल्या वाटेनें परत यावें. आमची युक्ति याहूनहि चांगली होती, आणि आम्हांला फक्त आमचे पूर्वयात्री ज्या वाटेनें गेले होते, त्याच वाटेनें जायचें होतें. पुढें जेव्हां आमचे जोडे साफ झिजून गेले तेव्हां स्वामींनीं अेके दिवशीं आपल्या पायांतल्या अेका जोड्याला वाटेंत रजा देऊन विनवारशी अेक चांगला जोडा त्याच्या अैवजीं अुपयोगांत आणला. दोनचार दिवसांनीं त्याच्या जोडीचा दुसरा जोडा आपल्या जोडीदाराच्या विरहानें रुसून बसला, तेव्हां त्यालाहि हिमालयांत राहाण्याचें पुण्य देऊन त्याच्याबदलीं वाटेंत जो दुसरा विजोड जोडा मिळाला, तो त्यांनीं पायांत चढवला. हे दोन्ही जोडे अेकाच घाटाचे किंवा अेकाच प्रांताचे असण्याचा तरी संभव कोठून ?

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥

संध्याकाळीं बुवा चट्टीला आम्ही पोचलों. याच वाटेवर—पण कोणत्या ठिकाणीं तें आठवत नाहीं—स्वामी आणि बुवा पुढें गेले होते. मी आपला अेकटाच मार्ग राहिलों. अंधार पडायला लागला. आतां रस्ता

कसा सांपडणार या चिंतेंत मी पडलों, तोंच कित्येक यात्रेकरू पाठीमागून आले. अशा ठिकाणीं माणसाचें तोंड पहायला मिळालें म्हणजे किती आनन्द होतो हें ज्यानें अनुभव घेतला, त्यालाच समजेल. आम्ही आमच्या तत्काळ तयार केलेल्या राष्ट्रीय भाषेंत बोलत चाललों होतो. अितक्यांत अेक-जण अेकदम ओरडला, 'अे भालु, भालु, भालू!' असल्या जंगलांत अस्वल कुठलें हें मी आश्चर्यानें पाहूं लागलों; पण सगळे किंचाळ्या फोडून भालुमागें धावूं लागले आणि मी या भालूच्या दर्शनापासून वंचितच राहिलों. आमच्या चट्टींत आम्ही पोचलों तोंच बुवांनीं माझ्यासाठीं गरम दूध थोडी हळद टाकून तयार ठेवलें होतें; कारण त्या दिवशीं माझा घसा साफ नव्हता, सर्दी होण्याची भीति होती. प्रवासांत असले साधे अुपचार चांगले परिणाम-कारक ठरतात.

गंगोत्रीहून केदारला जातांना वाटेंत वृद्ध केदार अथवा बुड्डा केदारलागतो. मोठा अुतार अुतरून संध्याकाळीं आम्ही तेथें पोचलों. रस्ता असा कांहीं वाअीट होता आणि पावसानें आम्हांला असें कांहीं छळलें कीं, मुक्कामाला पोचल्यावर देवळाकडे जाण्याचें मी तर नाकारलें. आपल्या बरोबरच्यांनीं दर्शन घेतलें तरी पुष्कळ झालें असें मी मनाचें समाधान करून घेतलें. येथें धर्मशाळेंत अुत्तरेकडील कित्येक महाराष्ट्रीय लोक आम्हांला भेटले. अेक वृद्ध वाअी बोलण्यांत फार संस्कारी दिसली, तिनें आम्हांला पुष्कळ प्रश्न विचारले. स्वामींसारखा तरुण मुलगा आअी-वापांना टाकून आप्तेष्टांना विसरून जाअून असा वणवण भटकतो आहे, हें पाहून त्या वृद्धेचें हृदय भरून आलें आणि तिनें मुक्त कंठानें रुदन केलें. 'अरे, तुम्ही लोक कितीरे निष्ठुर, तुमच्या आअीवापांना काय होत असेल, तुमच्या भाअू-बहिणींना किती अुदास वाटत असेल ! अशा जंगलांत शरीर पिळून तुम्हांला काय मिळत असेल, वावांनो !' असे अनेक प्रश्न विचारीनें विचारले.

अेक नेहमींचा अनुभव येथेंच सांगून टाकतो. आपल्या देशांत रिकामटेकडी कुतूहलवृत्ति फार. पायींपायीं जातांना किंवा आगगाडींत कोणाची सोबत झाली कीं, अेकमैकाला सारी कुळकथा विचारल्याशिवाय

चैन पडावयाचें नाहीं आणि सांगणारा सुद्धां जन्माचा कोणी सोबती मिळाला असल्याप्रमाणें सर्व कांहीं विस्तारपूर्वक सांगतांना थकायचा नाहीं. माझा चष्मा बघून मी कोणी शिकलेला माणूस आहे, असें अनुमान सहज होअी. तेव्हां लोक विचारायचे, 'कुठवर शिकलां आहां?' कॉलेजांतलें शिक्षण पुंरुं केलें आहे, अितकें सांगितलें कीं वस्स, भोग ओढवला. तुम्ही नोकरी कां धरली नाहीं, वकिलीची तयारी कां केली नाहीं, अिंग्रजी शिकलांत तरी यात्रेवर बरी श्रद्धा आहे, वगैरे सगळें विचारायचें. मग प्रश्न यायचे, घरीं कोण कोण आहेत? 'भाअू आहेत' म्हटलें कीं मग प्रत्येकजण काय काय करतो याची कैफियत दिलीच पाहिजे. लग्न झालें आहे कीं नाहीं हा तर कुतूहलाचा मुख्य प्रश्न. जर सांगावें 'नाहीं झालें' तर विचारायचें, 'हें वैराग्य काय लहानपणापासून अपजलें कीं याला कांहीं-विशेष कारण घडलें?' आणि जर म्हणावें 'लग्न झालें आहे' तर पुढचा प्रश्न ठरलेलाच कीं, 'वायको जिवंत आहे कीं नाहीं?' जिवंत आहे असें खरें उत्तर द्यावें तर अनेक अडचणींत टाकणारे प्रश्न लागो पाठ सुरू व्हायचे आणि वायको जिवंत असतांना वैरागी होण्याचा माणसाचा हक्क आहे कीं नाहीं याचा शास्त्रार्थ वराच लंवलचक व्हायचा. रोजरोज असली घासाघीस करण्याची माझी तयारी नव्हती आणि माणसांना तुसडेपणानें तोडायचें हें प्रवासांत आपल्याला आवडत नव्हतें. तेव्हां हिंमतपूर्वक खोटें बोलण्याचेंच मी ठरविलें. कोणी जास्ती प्रश्न विचारण्यापूर्वीच मी निसासा सोडून सांगून टाकी, 'वायको फार चांगली होती; पण ती वारली. तेव्हां मुलांना भावांच्याकडे सोपवून मी असें अरण्य पत्करलें आहे.' अशा असत्यकथनाला कायद्यांत शिक्षा नाहीं हें मला माहित आहे, पण धर्मशास्त्र अितकें सहज माफी देतील कीं नाहीं याची मला खात्री नाहीं.

लोकांच्या या फाजील जिज्ञासेनें पीडलेला मी कोणाला फारसे प्रश्न विचारायला धजत नाहीं. कदाचित् तोहि माझ्यासाखा त्रासून खोटें बोलायचा; तें आणखी पाप माझ्या मारथीं बसेल असा विचार नेहमीं माझ्या मनांत येतो. कांहीं कांहीं वेळां अेखाद्या माणसानें फार प्रश्न विचारले कीं, 'फार झालें, आतां जास्ती विचाराल तर खोटें अुत्तर देअीन' असें मी

त्याला अुत्तर दिलें आहे. खोटें बोलण्यापेक्षां खोटें बोलण्याची भीति दाखवावी हा चांगला अुपाय आहे. मग खरें अुत्तर दिलें तरीहि त्या माणसाला खात्री कांहीं राहिलेलीच नसते.

रस्त्यांत भेटलेल्या विचान्या अेखाद्या यात्रेकरूनं निःस्वार्थ भावानें मानवसहज सहानुभूतीनें अेकमेकाविषयीं चौकशी केली तर त्यांत अेवढें वाअीट काय, असें कोणी जर मला विचारलें तर माझ्यापाशीं त्याला कांहीं अुत्तर नाही. यात्रेकरूनं दहा पांच प्रश्नांचीं अुत्तरें देतांना त्यावेळीं कंटाळून जाणारा मी आतां सगळ्या प्रवासाचें हें लांबच लांब वर्णन कसा लिहायला बसलों हा प्रश्न माझ्या मनांत अुभा राहातो, त्यालाहि माझ्याजवळ अुत्तर नाही.

साहित्य आणि जीवन यांचें थोडेंसें हाडवैर दिसतें. सेकंड क्लासांत बसलेला अेक अिंग्रज शेजारच्या माणसाशीं बोलून त्याची जीवनकथा जाणून घेण्याअैवजीं रुपये दोन रुपये खर्चून अेखादी नवलकथा वाचण्यांत वेळ घालवील; आणि नवलकथेंत तरी शेवटीं काय, अेखादी काल्पनिक जीवनकथाच असायची. मी प्रवासवर्णन लिहितों तें माझ्या सोयीनें, कोणी प्रश्न विचारायला लागला तर मात्र मी बंधनांत सांपडतों आणि अेकच प्रश्न अनेक लोक पुनः पुनः विचारतात तेव्हां माझ्या सहनशक्तीची मर्यादा संपते. तरी निरक्षर समाजांत साहित्याची आणि शिक्षणाची गरज संभाषणानें भागते हें विसरतां कामा नये.

याच धर्मशाळेंत दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बुड्ढां केदारचा अेक ब्राह्मण आम्हांला भेटायला आला. आम्ही शिकलेलों आहों असें पाहून तो आपल्या मुलाची आमच्या करवीं परीक्षा करून घेण्यासाठीं त्याला घेअून आला. मुलगा चौदा पंधरा वर्षांचा होता. बापानें सांगितलें, ' हल्लीं याचा तर्कसंग्रह चालूं आहे. ' मी कॉलेजांत अिंटरमध्ये असतांना तर्कभाषा शिकलों होतो; त्यामुळें या चौदा पंधरा वर्षांच्या मुलाला तर्क शिकतांना पाहून मला आश्चर्य वाटलें. मी त्याला अुगीच अेक प्रश्न विचारला. प्रश्न अैकल्याबरोवर त्या मुलानें त्या प्रश्नासंबंधींचें सर्व प्रकरण पाठ म्हणून दाखविलें. त्यानंतर त्याच प्रकरणावरची टीकाहि घडघड म्हणून दाख-

विली. अखादा शास्त्री समजावून देत असावा तसा योग्य ठिकाणीं थांबून शब्दांचा संबंध दाखवीत असावा अशा आवाजानें तें सर्व त्यानें म्हटलें. पण बापड्याला त्यांतलें अेक ब्रह्माक्षरसुद्धां समजत नव्हतें. मी त्याच्या बापाला म्हटलें, 'तर्क हा बुद्धीचा विषय आहे, व्याकरणापेक्षांसुद्धां अवधड. व्याकरणाचा भाषेशीं संबंध आहे तर तर्क हा विचारशुद्धीचा विषय आहे. त्यांत घोकंपट्टी कशी चालणार ?' बापानें भोळें अुत्तर दिलें, 'या वयांत घोकून ठेवलें म्हणजे मोठेपणीं मेहनत कमी आणि चूक होण्याचा संभव नाही.'

शिक्षणशास्त्रावर पुष्कळ विचार केला, तरीसुद्धां घोकंपट्टीची प्रथा साफ काढून टाकण्यासारखी आहे, असा निर्णय होत नाही. घोकंपट्टीचा दुरुपयोग फार होतो हें खरें; पण योग्य रीतीनें वापरली तर ती बुद्धीच्या विकासाच्या आड येतेच, असें नाही. जेव्हां छापखाने नव्हते, आणि सर्व कांहीं लिहून काढण्याचे श्रम कसे टाळावे हा मोठा प्रश्न होता, तेव्हां स्वावलंबी मनुष्य आपल्या शिक्षणाचें भांडवल ताजें आणि सज्ज ठेवण्यासाठीं पुष्कळसें पाठ करून ठेवी यांत आश्चर्य तें काय ? यांतच शक्तीचा संग्रह होता. आजसुद्धां हा लाभ टाकून देण्यासारखा नाही.

दुसऱ्या दिवशीं अखादा मैल गेलों असूं तोंच आदल्या दिवसाच्या पावसानें भिजून गेलेल्या माझ्या जोड्यांनीं अेकाअेकीं हरताळ पाडला. हरताळ काय, राजीनामाच दिला. मी माझ्याबरोबर अमदावादी जोड्याचा अेक जादा जोड बाळगला होता. अेवढ्या सगळ्या प्रवासभर तो जोड माझ्यावर स्वार होअून चालत असे; आतां मी त्याच्यावर स्वार झालों. पण हे जोडे माझ्या लहान पायांनाहि लहान होअूं लागले. ते वापरून चालायचें म्हणजे चीन देशांतील ललनांच्याप्रमाणें माझ्या पायाचे हाल सुरू झाले. म्हणून जोड्यांना पाण्यांत भिजवून मंगच वापरूं लागलों. ओलें चामडें गरीब होअून पायाचा आकार ग्रहण करी; पण जरा सुकलें कीं, दुप्पट सूड अुगवी. शंभर सव्वाशें मैल असा त्रास झाला. माझें दुःख पाहून स्वामींनीं आपल्याजवळचे दक्षिणी जोडे मला दिले. हे लाल जोडे जंगलांत खुलून दिसत आणि यातरेकरूंचें लक्ष वेधीत. त्यांच्या-

पुढची गोल बाजू तर ठोकरीविरुद्ध रामबाण भिलाज होता; पण हिमालयाच्या रस्त्यावर हे जोडे पायांत टिकणार कसे, किंवा खरें म्हणजे जोड्यांत पाय टिकणार कसे ? पायाला ते घासू लागले आणि तळव्याला फोड आले. अेकहि जोडा घालणें शक्य नाही आणि अुघड्या पायांनीं चालावें तर रस्त्यावरचें न्हाअून धुअून बसलेले खडे विंचवाच्या दंशासारखे आपला प्रताप दाखविल्याखेरीज राह्यचे नाहीत.

रस्ताभर पायाच्या दुःखाचेंच ध्यान चाललें. अशा जंगलांत विसांवा ध्यायला थांबायचें तरी काय सुचतें ? कसेवसे पुढें चाललों; पण वाटेंत काय पाहिलें तें कांहीं ध्यानांत राहिलें नाही.

भोट चट्टी

॥ . ॥ ३८

अके ठिकाणीं सकाळीं थोडेसें चाललों आणि संध्याकाळच्या मुक्कामाची चट्टी दृष्टीस पडली. अेवढ्यांत अेक दिवस कसा काढायचा अशी मनांत शंका आली. मी म्हटलें, 'अहो, तें त्या पहाडाच्या शिखरावर घरट्यासारखें दिसतें तेथें जायला कितीसा वेळ लागणार ? अेवढ्या चढतीला भिअून काय अेक दिवस घालवायचा ?' पण मी भ्रमांत होतों. सरळ चढतीच असती तर गोष्ट वेगळी, दम टाकीत टाकीत तेथें पोचलों. पण सगळा रस्ता करवतीच्या धारेसारखा चढ आणि अुतार करायचा होता. चढतांना दम लागायचा, अुतरतांना गुडघे भरून यायचे त्याचें दुःख तर होतेंच; पण जितकें चढावें तितकेंच जवळजवळ अुतरण्याचें नशीबीं येअी, तेव्हां पुष्कळ श्रम व्यर्थ गेल्याची मानसिक वेदना सगळ्या परवासाला मारून टाकीत होती. माझ्या स्मरणपरमाणें, त्या दिवशीं आंम्ही नअू टेकड्या पादाक्रांत केल्या आणि तितक्याच दऱ्या कांपल्या. शेवटीं शेवटीं तर अखेर मुक्काम येणार कीं नाहीं याचीच शंका वाटूं लागली. मोठ्या कष्टांन वर पोचलों. चट्टीच्या झोंपडीची अुभें राहातां येअील अितकीसुद्धां अुंची नव्हती. जनावरें गुहेंत घुसावीं तशा प्रकारें आंत जायचें. जमीन अगदीं ओली ओली. आमच्यापार्शीं मेणकापड होतें. माझी खास गवताची चटअी होती. तेव्हां आम्ही जेमतेम रात्र काढली. अिकडच्या परवासांत भाजी वटाट्याचीच असायची. आज तीहि मिळाली नाहीं. जंगलांत कित्येक लहान लहान रोपांवर अळवाच्या दांडीसारखे दांडे अुगवले होते. पण त्यांच्या टोंकाला पानें नव्हतीं, बकरीच्या शिंगापरमाणें त्यांचें टोक शंखाकृति होअी. या दांड्यांची भाजी बनवून खातांना मी कित्येक पहाडी लोकांना बघितलें होतें. म्हणून आसपास फिरून मी असे दांडे अेक-दोन मुठी भरून निवडून आणले. बुवा खूष होतील अशी माझी खात्री होती; पण त्यांनीं तें शिजविण्याचेंच नाकारलें. बुवा रामदासी संप्रदायाचे,

दासबोधाच्या शिकवणीप्रमाणे चालणारे. त्यांनी सांगितलें, “अनोळखी फळ किंवा भाजीपाला खाऊंच नये.” आणि आपल्या निर्णयाच्या जोडीला दासबोधांतली अेक ओवी त्यांनी म्हणून दाखविली. मग काय माझे चालणार ? ते दांडे जमिनीवर चक्राकार लावून मी पुष्कळ प्रकारच्या आकृत्या बनविल्या आणि अशा रीतीने जिभेने नाही तरी डोळ्यांनी माझ्या पुरुंप्रा-
थांची गोडी चाखली.

अेका रात्रीं आम्ही भोटचट्टीला पोचलों. तेथें कमालीची गर्दी होती. रात्रीं निवाऱ्याशिवाय अुघड्यांत निजावे लागणार अशी भीति होती; पण शेवटीं आम्हांला जागा मिळाली. याच ठिकाणीं दोन पहाडी माणसांचें अेक भागीचें दुकान होतें. जोडीनें व्यापार करण्याअितकी विश्वासपूर्ण अुदारता त्यांच्यांत होती; पण त्याला लागणारें गणित त्यांच्या-
जवळ नव्हतें. तेव्हां अेकाचा जितका माल दुकानांत येअील तितकाच दुसरा दुकानांत ठेवी; आणि अेका गिऱ्हाअिकाला माल दिला कीं हातांत येणारे पैसे त्याच क्षणीं दोघेजण सारखे सारखे वांटून घेत. या वांटणीचा हिशेब झाला नाही रोंपर्यंत नव्या गिऱ्हाअिकाची दाद काय लागणार ? या दोघांपैकीं अेक होता थोडासा हुषार. हिशेबाच्या सोयीसाठीं गिऱ्हा-
अिकाला थोडेंसें कमी किंवा जास्ती विकत घ्यायला तो सांगे. गिऱ्हा-
अिकानें अैकलें नाही तर त्याला कांहीं मिळायचें नाही आणि अडीच दुकानाच्या चट्टींत अेकजण रुसला म्हणजे मग गैरसोयीला सीमा नाही.

रात्र झाली आणि आकाशांत तारे चमकूं लागले. फारा दिवसांनीं निरभर आकाशाचा आनंद मिळाला. त्या दिवशींच्या आकाशाची नीलिमा कांहीं औरच होती. अितकें स्वच्छ आणि अितकें गडद निळें आकाश सहज पहायला मिळत नाही. पुढें द्वााराहाटच्या रस्त्याला संध्याकाळीं असेंच आकाश बघायला मिळालें होतें; पण अितक्यांत मुसळधार पावसानें सगळें दृश्य विघडून टाकलें होतें. या ठिकाणीं मात्र नक्षत्रें निळ्या पार्श्व-
भूमीवर हिऱ्याप्रमाणें रात्रभर चमकत होती. हा आनंद अेकट्याला कसा प्यावासा वाटणार ? स्वामी आणि बुवा दोघेहि बाहेर आले. पुष्कळ वेळपर्यंत आम्ही आकाशासंबंधींच बोललों. अितक्यांत चट्टींत कांहीं आरडा-

ओरड अकली. स्वामींनीं जाअून तपास केला. यात्रेकरूपैकीं कोणा मारवाड्याची म्हातारी चिडून रुसून चट्टी सोडून जंगलांत पळून गेली होती. क्रोधापुढें विवेकाचा पराजय तर नेहमीं होतो. पण आज तर भीतीचाहि पराजय झाला होता. त्या मारवाड्याला म्हातारी गेल्याचें दुःख झालें होतें कीं अबरू गेल्याचें हें कोणाला सांगतां येणार ? दोन पिढीमधल्या मतभेदाची अशी दुर्दशासुद्धां कधीं कधीं होते ! म्हातारीची चौकशी न करतां आम्ही लवकर अुठून पुढें निघालों.

केदारची वाट म्हणजे पवालीची चढती. रामचंद्राच्या सैनिकांसारखे पहाडी लोकसुद्धां या चढतीपुढें हात टेकतील. ' काबुलकी लडाआी और पवालीकी चडाआी ' या म्हणींत अिथल्या लोकांनीं आपलें कष्ट व्यक्त केले आहेत. म्हणींतसुद्धां स्थानिक पाठांतरे असतातच.

आम्ही श्वास घेअून छाती फुलविली आणि नेहमींप्रमाणें ' अथातो धर्म जिज्ञासा ' हा नेहमींचा मंत्र म्हणून सुरवात केली.

फक्कली अणि त्रिजुगी

कारण ॥ ॥ ३९

वाटेंत अके जागीं खूप पाअूस पडला होता. तेव्हां सूर्यास्ताच्या पूर्वीच अखाद्या चट्टींत थांबण्याचा विचार आम्ही केला होता. या चट्टींत वेतासारख्या वेलांच्या मोठमोठ्या टोपल्या तयार करून अडकवून ठेवल्या होत्या. हीं अगदीं जंगली म्हटलीं जाणारीं माणसें जेव्हां भांडीं, टोपल्या किंवा असेच अितर वापराचे जिन्नस तयार करतात तेव्हां त्यांत कला कुठून ओततात, याचें आश्चर्य वाटल्यावांचून राहात नाहीं. आम्ही पथाच्या वगैरे लावून कुठें स्वैपाक करावा याचा विचार करीत होतो, अितक्यांत पाअूस थांबला आणि सोन्यासारखें अून्ह दृष्टीपुढें येअून थडकलें. जयद्रथवधाच्या दिवशीं अर्जुनाची जशी स्थिति झाली तशीच आमची झाली. अितकें अून्ह=अितका दिवस शिलकींत ठेवून जर आम्हीं थांबलों तर मग आमची अबरू काय राहिली? लगेच सामान आंवरून चालायला लागलों. कुली विचारे नेहमींच रडतराअूत, त्यांची तकरार कोण अैकतो ?

पुष्कळशीं शक्तीचीं म्हटलीं जाणारीं कामें युक्तीचींच असतात. मजबूत पुरुष दळतांना जिथें थकून जातो, तिथें म्हातान्या बायका वर्षानुवर्षे दुप्पट काम देतात. पाण्यांत पोहायला शक्ति लागते खरी, पण शक्तीपेशां युक्तीच अधिक अुपयोगी ठरते. पहाड चढण्याचें सुद्धां असेंच आहे. मनुष्यानें घाभी केली नाहीं आणि श्वासाचा ताल सांभाळला तर तो सहज थकायचा नाहीं. अुंटावर बसलेल्या माणसानें जर आपलें शरीर ढिलें ठेवून अुंटाच्या गतीबरोबर ताल जमविला नाहीं तर संध्याकाळपर्यंत त्याच्या सगळ्या अंगांत कळा यायला लागतील. पहाड चढतांना सुद्धां शरीर ताठ राहून भागत नाहीं. गुडघे, कंबर आणि पाठ मुक्त स्थितींत ठेवायचें जमलें आणि प्रत्येक पावलाला लवचिकपणा ठेवला तर सकाळ-

वासून संध्याकाळपर्यंत चालूनसुद्धां मनुष्य फारसा थकणार नाही. ही फलश्रुति लहट, मेद झालेल्या माणसांसाठीं नाहीं हें येथेंच सांगून टाकलेलें वरें.

हिमालयांतील सर्वांत कठीण चढती अशा रीतीनें चढून गेल्यानंतर आमची खात्री झाली कीं ही तपश्चर्या फुकट गेली नाही. वर पोचतांच जें दृश्य दिसलें तें मी जन्मभर विसरणार नाहीं. वेदकालीन ऋषींची महासभा बसली असावी अशा रीतीनें असंख्य बर्फाच्छादित शिखरांची अेक महा-परिषद् अर्धवर्तुलाकार बसलेली होती. नाहीं म्हटलें तरी पन्नास मैलांचें दृश्य येथून दिसत होतें आणि ज्या दिशेला पहावें तिकडे दूरवर पांढरीं-पांढरीं शिखरें अनंततेचें सूचन करीत होतीं. हें पांढरें बर्फ त्रिकालातीत असावें ना, तसें पसरलेलें होतें. बर्फ जसजसें शिळें होत जातें तसतशी त्याच्यावर हस्तिदंताच्या पिवळटपणाची प्रतिष्ठा येते, आणि त्यावर जेव्हां कुठें कुठें नवीन पांढरें कापरासारखें बर्फ पडतें, तेव्हां तें अेखाद्या म्हातारीच्या मांडीवर मूल बसलें असावें, तशी शोभा देतें.

जसजसा टक लावून हें सारें दृश्य मी पाहूं लागलों तसतसा त्याचा अुन्माद माझ्या मेंदूंत चढूं लागला आणि सगळें दृश्य जणूं अेक टेकड्यांचा महासागर अुसळत असावा तसें वाटायला लागलें. अशी अेक जरी टेकडी आपल्या अिकडल्या सपाट प्रदेशांत येअून बसेल तर कवी आणि भाट अभिमानानें तिचें अखंड गायन करतील. पण येथें या टेकड्यांना विचारतो कोण ? जशी हिंदुस्थानाच्या संतांना गणती नाही; तशी हिमालयांतील टेकड्यांनाहि गणती नाहीं.

अखंड हिमप्रदेश म्हणजे काळाच्या परिवर्तनाचा पराभव. बाराहि महिने अिथली शोभा अेकच अेक असायची. पण या शोभेंतसुद्धां क्षणो-क्षणें लावण्य भरण्याचें काम सविता नारायणाचीं किरणें करतात. अेखाद्या पुण्यपुरुषाच्या सहवासानें जसा आजूबाजूचा समाज धर्मनिष्ठ झाल्याचा भास होतो, तसें सकाळचीं बालकिरणें पसरल्याबरोबर सर्वत्र शिखरें अनु-रक्त झाल्याचें दृश्य दिसायचेंच. कांहीं कांहीं वेळां सर्व शिखरें भगवा रंग धारण करून दशनामी * आखाडा जमवितात.

* संन्याशांत गिरी, पुरी, भारती, सरस्वती, अरण्य, तीर्थ, आश्रम, सागर अित्यादि अेकंदर दहा संप्रदाय असतात. त्यांना दशनामी म्हणतात.

पवालीहून झपाट्याने अुतरून आम्ही त्रिजुगीनारायण येथे गेलो; जणू स्वर्गातून पाताळांत. आणि स्वर्गाचे सगळे पुण्य जणू धुण्यासाठीच यावे तशा अेका पावसाने येअून, सर्व रस्ताभर आमच्यावर मारा चालवून- आमचा अुत्साह धुअून टाकला. शेवटीं शेवटीं तर रस्ता सोडून आम्ही सरळच अुतरायला लागलो; पण त्यामुळे वेळ कांहीं वांचला नाहीच.

त्रिजुगीनारायण येथे नारायणाचे प्राचीन मंदिर आहे. त्यांत जो अग्नि आहे तो आतश बहेरामप्रमाणे सत्ययुगापासून आतांपर्यंत अेक-सारखा जळत आला आहे ! हिमालयाची मुलगी पार्वती हिचे देवाधिदेव महादेवावरोवर लग्न झाले त्यावेळीं विवाहाच्या होमासाठी या अग्नीचे आधान केले होते. तेव्हांपासून आतांपर्यंत हा अग्नि विलकुल विझलेला नाही !

येथे अेक साधु रात्रीं आपले सर्वस्व लुटले गेल्याचे सांगून मोठ्याने रडू आणि ओरडू लागला. सगळी धर्मशाळा हालून गेली. तपास केल्या-नन्तर कळले की, हे सर्व सोंगच होते. दुसऱ्या अेका साधूला अडचणीत आणण्यासाठी त्याने मध्यरात्रीच्या शांतीत हे सगळे नाटक अुभे केले होते. साधु खराच !

त्रिजुगी नारायणहून खाली अुतरून केदारच्या मुख्य सडकेवर आम्ही पोचलो. तेथून मंदाकिनीच्या कांठाकांठाने पुढे जाअून गौरीकुंडाला पोचलो. येथे गरम पाण्याचे झरे आहेत.

जम्नोत्री आणि बदरीनारायणकडे अगदी तीर्थस्थानींच गरम पाण्याचे झरे आहेत, तर गंगोत्रीला आणि केदारनाथाला जातांना तीर्थस्थानाच्या थोडे अलिकडे रस्त्यावरच गरम पाण्याचे झरे भेटतात. गंगोत्रीचा तो गंगनाणी, आणि केदाराचा तो गौरीकुंड. गौरीकुंडाचे पाणी स्वच्छ नव्हते, तेव्हां स्नानाचा विचार आम्ही सोडून दिला. गौरीकुंडाहून पुढेचा रस्ता अवघड चढतीबद्दल प्रख्यात आहे. ही चढण चढून आम्ही केदारनाथाच्या जवळ पोचलो. रस्त्यांतील अेक वळण मागे टाकले आणि दूर केदारनाथाचे शिखर दिसू लागले. प्रत्येक यात्रेकरून आपली काया जमिनीवर टाकून साष्टांग प्रणिपात केला. 'जय, केदारनाथ की जय, जय केदारप्रभु की जय'

देवळांतल्या मूर्तींच्चा दर्शनापेक्षा शिखराच्या दर्शनाचा अुमाला कांहीं विशेष असतो.

केदारनाथाच्या देवळाची लोकप्रियता बदरीनारायणाच्या देवळापेक्षां अुतरती खरी. त्यामुळेच येथील देअूळ अधिक प्राचीन, अधिक भव्य आणि तपस्व्यासारखें दिसतें. देवळाच्या पुढच्या भागावर ग्रीक शैलीचा छपराचा त्रिकोण (ज्याला अंग्रजीत 'गेबल' म्हणतात) लक्ष वेधून घेतो. अिथल्या पंड्यांच्याजवळ जी शंकराचार्यांची वंशावळ आहे तिच्यावरून हें देअूळ अत्यंत प्राचीन आहे, असें सिद्ध होअूं शकेल असें टेहरीच्या हेड मास्तरांनीं सांगितल्याचें आठवतें; पण देवळाचें स्वरूप हाच प्राचीनतेचा पुरावा आहे. तर मग येथें ग्रीक शैली कुठून आली ! कीं ग्रीक लोकांनीं येथून अुचलली ? ही शैली आपली तर मानतांच येणार नाही. ती आपली असती तर तिचे अनेक प्राचीन नमुने अनेक रूपांनीं दिसले असते. काश्मीरांत पंदरेथान म्हणून अेक स्थान आहे. त्याच्या स्थापत्यशैलीविषयीं अशीच शंका अुत्पन्न होते. अशोकचा राजमहाल जर अिराणी शैलीचा होता, तर केदारनाथ येथें ग्रीक शैली, असल्याचें आश्चर्य कसलें ? आपले समर्थ पूर्वज परक्या कलेविषयीं तिरस्कार धरीत होते असें कशावरून समजावें ? दुबळे लोक जेव्हां कांहीं अुसनें आणून वापरतात तेव्हां त्यांचें दारिद्र्यच अधिक स्पष्ट होतें; पण सबळ लोक कांहीं अुसनें घेतात तेव्हां तें घेअून ते जणू अुपकारच करतात असें दिसतें !

केदारनाथाच्या देवळाजवळ कित्येक कुंडांत लांब लांब लंगोटीसारखे कागद पडलेले दिसले. कांहीं कागद कपड्याच्या धांदोटीवर चिकटविलेले होते. त्यापैकीं अेक बाहेर काढून मी पाहिला, तर ती कोणाची जन्मपत्रिका होती. तपास करतां समजलें कीं, पुष्कळ वृद्ध यात्रेकरू केदारची यात्रा करून कृतकृत्य झाल्यानंतर बरोबर आणलेल्या आपल्या जन्मपत्रिकेचें या ठिकाणीं विसर्जन करतात. ज्याच्या दर्शनाची तळमळ वर्षानुवर्षे हृदयांत चालली होती, त्या केदारनाथाचें दर्शन झालें, जीवनांतलें सगळें पाप धुअून गेलें,

नवग्रहांनीं आपली छाप परत ओढून घेतली, आतां या जन्मपत्रिकेला काय विचारायचें अुरलें आहे कीं ज्यासाठीं ही चिंधी आतां संभाळून ठेवावी ?

केदारपरभूच्या दर्शनानन्तरसुद्धां येथें आपल्या जीवनाचेंच विसर्जन करतां येतील अितकी माणसाची जगण्याची अिच्छा कुठें सुटली आहे ! जीवन सोडवत नाहीं तर जीवनाची प्रतिनिधि अशी जन्मपत्रिका सोडूनच संतोष मानतात. पर्यायधर्माचीसुद्धां शाबास आहे. मुलाचा बळी घेण्या-अैवजी आब्राहामकडून त्याच्या देवानें अेका बकऱ्याचा बळी घेअून संतोष मानला. गयेला जाअून कामकरोधादि षड्पु सोडण्याअैवजीं अेखादी आवडती भाजी सोडूनच यात्रेकरू यात्रा सफळ करतात ! स्नानाच्या त्रासांतून सुटण्यासाठीं पहाडी ब्राह्मणानें पांच पाण्याच्या थेंबांची 'पंच-स्नानी' शोधून काढली. आणि आजचीं सुधारलेलीं राष्ट्रसुद्धां शत्रु हातीं लागला नाहीं म्हणजे त्याचा फोटो भर चव्हाट्यावर जाळून आपल्या वृद्ध वृत्तीचें समाधान करतात. विचाऱ्या भगवान् मनूनें मानवजातीला प्रारंभींच सांगून ठेवलें आहे कीं, मुख्य धर्माच्या पालनाची शक्ति असून-सुद्धां जो मनुष्य पर्यायधर्मानें किंवा आपद्धर्मानें संतोष मानतो त्याला त्या कियेचें फळ अिहलोकींहि मिळत नाहीं आणि परलोकींहि मिळत नाहीं.

हिमालयांतील हीं आपलीं सर्व तीर्थस्थानें दहा दहा हजार फुटांच्या अुंचीवर असूनसुद्धां चिरहिम प्रदेशाच्या पायथ्याशींच वसलेलीं आहेत. म्हणून येथें जिकडे पहावें तिकडे अुंचअुंच पहाड दिसतात. आपण मनुष्य-प्राणि दरीच्या मांडीवर अितकें लहान दिसतो कीं, त्याला लहान मुलाची अपमासुद्धां शोभणार नाहीं.

केदारनाथाचें वर्णन महाभारतांत सुंदर रीतीनें केलें आहे. पांडव वनवासांत होते तेव्हां मध्यम पांडव अर्जुन अस्त्रप्राप्त्यर्थ फिरत फिरत या बाजूला आला होता. दिव्य कमळें आणण्यासाठीं जेव्हां भीम निघाला तेव्हां तोहि या ठिकाणीं आला होता. रामदासांना हनुमानाचें दर्शन झालें तेंहि याच प्रदेशांत झालें असलें पाहिजे आणि आपली जीवनयात्रा संप-वून पांडव जेव्हां महाप्रस्थानाला निघाले तेव्हांसुद्धां तें येथेंच आले होते. ते वृद्ध पांडव आणि त्यांच्यावरीवर असलेली ती मानिनी द्रौपदी याच

भूमीवर विप्रण मनानें फिरले असतील. जे पहाड आज मी पहात आहे तेच पहाड त्यांनींही पाहिले होते हा विचारच आपल्याला पांडवकाळाशीं नेअून जोडतो. आणि महाप्रस्थानाचें स्मरण होतांच धर्मराजाच्या त्या अिमानी कुत्र्याचें स्मरण झाल्यावांचून कसें बरें राहिल ? इंद्राच्या स्वर्गांत आजकालच्या हॉटेलांप्रमाणें कुत्र्यांना प्रवेश नसे. इंद्रानें युधिष्ठिराला सांगितलें; “ या मलिन जनावराला हांकलून दे, तुला आतां पुण्यलोक मिळाला आहे. ” धर्मराजानें सांगितलें, “ पाहिजे तर मी परत जातो; पण अिमानदाराचा त्याग माझ्यानें होणार नाही. स्वर्गसुखार्थ अकार्या न करिन सोडूनि मी सुकार्यातें । ”

आम्ही केदारनाथाच्या देवळांत गेलों. तेथें शंखनादाची फैर झडत होती. ती अैकून चित्तवृत्ति अेकदम अुत्तेजित झाली. दुसरे दिवशीं सकाळीं आम्हांला दिसलें कीं, अिथली मूर्ति म्हणजे फक्त अेक मोठा खडबडीत पाषाणच आहे. युगानुयुगे यात्रेकरूंच्या अखंड धारेनें आपल्या स्नेहाच्या योगानें या पाषाणाला गुळगुळीत करून सोडला आहे ही गोष्ट वेगळी. जो येअील तो शिवलिंगावर आपला देह टेकवून त्याला छ्वातीसरशीं चेपतो.

केदारभूचें दर्शन घेतल्याच्या मस्तीखेरीज यात्रेकरूंना अिथली थंडी अेक रात्रहि जिरवितां येणार नाही.

हजारों वर्षे झालीं, अेकच अेक श्रद्धा भारतवासीयांना दरवर्षी या ठिकाणीं घेअून येते. भारतवर्षाच्या अितिहास—पुराणांत जेवढे प्रख्यात पुरुष झाले आहेत त्यांतले कितीतरी याच ठिकाणीं येअून या शिवलिंगाला आलिंगन देअून धन्य धन्य झाले असतील. असंख्य सामान्य कोटीच्या लोकांनीं या सर्वांच्या प्रणालिकेंत आपलें स्थान स्वीकारून आपलें तुच्छ जीवनसुद्धां गौरवान्वित केलें असेल. हें स्थान ज्यानें नक्की केलें आणि या ठिकाणीं आपली भक्ति ज्यानें अगदीं पहिल्या प्रथम ओतली त्याची विभूति केवढी मोठी असेल बरें ! त्या अज्ञात भक्ताला, ऋषीला आणि भारतीय पूर्वजाला केदारनाथ प्रभूवरोवरच अखंड वंदन असो !

सकाळीं अुन्हें पडल्यानंतर अुशीरानें आम्ही मंदाकिनीवर स्नानाला गेलों. नदीच्या प्रवाहांत अितके कांहीं धांडे होते कीं, स्नानाच्या सोयीचा

विचार करायलाच नको आणि स्नानाला लोकसुद्धां पुष्कळ आले होते, तेव्हां अेकांताची जी मजा असते तीहि तेथें मिळाली नाही. अेकांताची अिच्छा जितकी स्वाभाविक तितकीच विचित्र आहे. अेकांतासाठीं आपण निर्जन स्थान शोधतों. मनांत म्हणतों कीं, किती निर्जन स्थान ! त्यावेळीं आपणाला जाणीवहि नसते कीं, आपल्या अस्तित्वामुळेंच या स्थानाची निर्जनता नाहीशी झाली आहे. अमुक ठिकाणीं मी अेकस्थानेंच असावें, दुसऱ्या कोणी असूं नये, अशी अिच्छा करणें हें योग्य आहे काय ? धर्म्य आहे काय ?

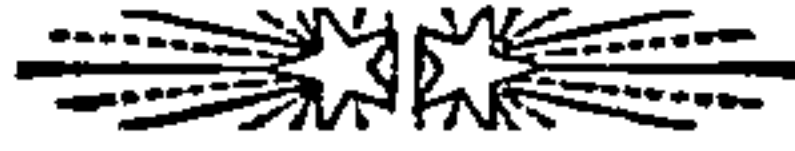
आणि तरीहि धर्मात्मेच विशेषेंकरून निर्जन स्थळें शोधतात. नाही, अेकटे धर्मात्मेच नाही शोधीत; अेका साधूनें म्हटलें होतें, रोगी, योगी आणि भोगी तिघेहि शांत निर्जन स्थानें शोधतात. तर मग तिघांच्या आतुरतेंत काय कांहींसुद्धां फरक नाही !

हिमालयांत अितक्या दूरवर यावें आणि ज्या क्षणीं अेकांताची कुठें अिच्छा व्हावी त्याच वेळीं आसपास जनसंमर्द असावा म्हणजे किती वाअीट वाटतें !

आतां फक्त अेक बदरीनारायणाची यात्रा राहिली. येथून बदरी-नारायण फार दूर 'नाहीं. केदार—बदरीमध्ये फक्त अेकच मोठा पहाड आडवा आहे. पहाड ओलांडण्याची जर कांहीं सोय असेल तर त्यांच्यांत पांच मैलांअितकेंहि अंतर नाही. पण हा अुंच पहाड ओलांडणेंच मुष्कील आहे. तो अखंड बर्फानें झांकलेला असतो. त्यामुळें लोकांना आलेल्या रस्त्यानें परत जाअून मोठें चक्कर घेऊन अनेक डोंगरांना वळसे घालून, नअू दिवसांच्या प्रवासाच्या अंतीं बदरीनारायणाला जावें लागतें. यावरून यात्रेकरूंंत म्हण पडली आहे, “नव दिन चले ढाअी कोस.” दंतकथा सांगते कीं, प्राचीनकाळीं हा पहाड मध्यें नव्हता. अेकच पुजारी दोन्ही ठिकाणीं अेकाच वेळीं आरती करूं शकत असे. ही गोष्ट कितीहि रसिक असली तरी विश्वास ठेवतां येण्याजोगी नाही. दंतकथांच्या मार्गें कांहींवेळां अैतिहासिक तत्त्व असतें तर कांहीं वेळां केवळ लोकमानसांतील काव्य-कल्पनाच असतें.

ही अडीच कोसाची गोष्ट अकल्यावर मनांत येतें कीं आधुनिक मनुष्याला येथें नअू दिवसांचें चक्कर फिरण्याऐवजीं खंडाळा घाटांतल्या-सारखे सुरंग बोगदे काढायचेंच सुचायचें !

अिटालींत कीं स्विट्झर्लंडांत अशा तऱ्हेचे बोगदे पाडलेले आहेत, असें म्हणतात. बोगद्यांतून रस्ते काढले कीं विजेचे दिवे आलेच. विजे-मागून हॉटेलेंहि यायचींच आणि त्यांच्याबरोबर धर्मविरोधी अशा अनेक गोष्टी दाखल व्हायच्या. काश्मीरचें असेंच होअूं पहात आहे. अेका हिमालयाला तरी आपण आधुनिकतेच्या हल्ल्यांतून वांचवूं नये काय ?

अुखीमठ अणि तुंगनाथ ॥ ४१

सुमेरूच्या शिखराला व केदारच्या मंदिराला प्रणाम करून आम्ही परत फिरलों. तेथें सरळ रस्त्यानें नाळाचट्टीपर्यंत जाऊन तेथून अुखीमठचा रस्ता धरला. हा प्रदेश मला विशेष आकर्षक वाटला, कारण अिथल्या कित्येक टेकड्या महाराष्ट्राच्या टेकड्यांसारख्या दिसल्या.

ज्याप्रमाणें आजकाल अुन्हाळ्यांत दिल्लीचे अधिकारी सिमल्याला जातात, त्याप्रमाणें थंडीच्या दिवसांत केदारनाथप्रभु खालीं अुतरून अुखीमठला येतात. हिवाळ्यांत केदारनाथची सगळी दरी बर्फानें झांकून जाते. अुन्हाळा आला म्हणजे पुजारी लोक खोरीं कुदळीं घेअून अुखीमठाहून केदारला जातात, आणि तेथें बर्फ फोडून रस्ते मोकळे करतात. पुजारी सांगतात कीं, हिवाळ्याच्या सुरवातीला देअूळ बंद करायच्या वेळेला आंत जो दिवा जळत राहातो, तोच अुन्हाळ्यापर्यंत टिकतो. अशा तऱ्हेच्या गोष्टी खऱ्या मानल्या न्हीं तरी सांगितल्याशिवाय राहावत न्हीं. माणसाला काय काय प्रिय आहे, त्याची कल्पना कुठेंकुठें धांवते, हें समजण्यापुरताच याचा अुपयोग असतो. अशा कल्पनांतच पुढें आलेल्या मोठमोठ्या शोधांचें मूळ असतें. म्हणून माणसाची अुमेद या दृष्टीनें अशा समजांचा लोप होअूं देतांच कामा नये.

अुखीमठ येथें मोठा बाजार आहे. काय कारणानें आठवत न्हीं, पण येथें आम्ही चार कीं आठ आणे देअून अेक नारळ घेतला होता. येथें बाजारांत कित्येक नारळ दुकानांतून देवळांत आणि देवळांतून दुकानांत असा अखंड प्रवास करीत असतात. बाजारांत नाण्यांची अशाच तऱ्हेची यात्रा टाळण्यासाठीं जशा कागदाच्या नोटा चालविण्यांत येतात तसें येथें देवळांतहि कागदाचे नारळ चालविले तर काय वाअीट ? नारळाप्रमाणें तो कागद आंतून सडून तरी जाणार न्हीं !

मला आठवतें त्याप्रमाणें आपला तो बंगाली माधवानन्द अुखी-
मठापर्यंतच आमच्याबरोबर होता. येथें त्याला भांग पाजणारे कोणी अितर
साधू भेटले तेव्हां चांगलीच पिअून त्या नशेंतच स्वारी आम्हांला भेटायला
आली होती. त्याचा चेहरा प्रसन्न दिसत नव्हता. पित्तप्रकोप झाला असावा
तसे त्याचे डोळे दिसत होते. आतां आम्ही यात्रेच्या राजरस्त्यावर आलों
होतो. गंगोत्री-जम्नोत्रीच्या वाटेला सोयी कमी आणि धोका जास्ती;
तिकडे आमची सोबत त्याला आवश्यक होती. आतां त्याला ती आवश्य-
कता राहिली नव्हती. आणि आमच्याबरोबर पंचवीस पंचवीस तीस तीस
मैलांची रोजची चाल करून तो थकला होता. आतां जास्त ताणण्याअितकी
त्याच्यांत शक्ति राहिली नव्हती. तो म्हणाला, 'मी आतां थोडा विसांवा घेईन.
नाहीं तर प्रकृति विघडेल अशी धास्ती वाटते.' आम्ही संतोषपूर्वक त्याला
रजा दिली. अिथल्या धर्मशाळेंत अेका डॉक्टरानें आम्हांला कांहीं
पानें दाखविलीं. महाराष्ट्रांत ज्याला घोड्याचीं पावलें म्हणतात अशा
अेका वेलाची (फर्नचीं) हीं सुकलेलीं पानें होतीं. बोटांत धरलीं कीं
भुगाच व्हायचा. पण तींच पानें जेव्हां त्यानें पाण्यांत टाकलीं तेव्हां थोड्या
वेळांत तीं चांगलीं ताज्या पानासारखीं हिरवीं गार झालीं. त्याच डॉक्टरानें
आम्हांला आग्रहपूर्वक सांगितलें कीं, येथून थोडें दूर अेक साधु राहातो;
भेटायला जाईल त्याला दगडानें मारतो आणि शिव्या देतो; पण दर्शन
घेअून येणाऱ्याला चमत्कार दिसल्याशिवाय राहात नाहीं. त्याला कांहीं ना
कांहीं लाभ व्हायचाच. आम्हांला स्वतःला शिव्या, दगड, चमत्कार आणि
लाभ यांपैकीं कशाचीच गरज नव्हती. म्हणून आम्ही दर्शनाची अिच्छा
ठेवली नाहीं. आम्ही पुढें गेलों.

आतां तुंगनाथची चढण चढायची होती. आतांपर्यंत आम्ही
अनेक चढत्या चढून गेलों होतो, तेव्हां तुंगनाथासाठीं आम्ही तयार
नव्हतो असें नाहीं. पण त्या दिवशीं हवेंत जें धुकें भरलें त्याला मात्र आम्ही
खरोखरच तयार नव्हतो. सकाळीं आम्ही कितीतरी सुंदर चाललों; पण
सुंदर पहायला मात्र कांहींच मिळालें नाहीं. क्षीरसागरांत माशांनीं चढावें
तसें आम्ही तुंगनाथ चढत होतो. मध्येच थांबून थांबून आम्ही कुठून आतां

अुखीमठ अणि तुंगनाथ ॥ ४१

सुमेरूच्या शिखराला व केदारच्या मंदिराला प्रणाम करून आम्ही परत फिरलों. तेथें सरळ रस्त्यानें नाळाचट्टीपर्यंत जाऊन तेथून अुखी-मठचा रस्ता धरला. हा प्रदेश मला विशेष आकर्षक वाटला, कारण अिथल्या कित्येक टेकड्या महाराष्ट्राच्या टेकड्यांसारख्या दिसल्या.

ज्याप्रमाणें आजकाल अुन्हाळ्यांत दिल्लीचे अधिकारी सिमल्याला जातात, त्याप्रमाणें थंडीच्या दिवसांत केदारनाथप्रभु खालीं अुतरून अुखी मठला येतात. हिवाळ्यांत केदारनाथची सगळी दरी वर्षानें झांकून जाते. अुन्हाळा आला म्हणजे पुजारी लोक खोरीं कुदळीं घेऊन अुखीमठाहून केदारला जातात, आणि तेथें वर्ष फोडून रस्ते मोकळे करतात. पुजारी सांगतात कीं, हिवाळ्याच्या सुरवातीला देअूळ बंद करायच्या वेळेला आंत जो दिवा जळत राहातो, तोच अुन्हाळ्यापर्यंत टिकतो. अशा तऱ्हेच्या गोष्टी खऱ्या मानल्या न्हींत तरी सांगितल्याशिवाय राहावत नाहीं. माणसाला काय काय प्रिय आहे, त्याची कल्पना कुठेंकुठें धांवते, हें समजण्यापुरताच याचा अुपयोग असतो. अशा कल्पनांतच पुढें आलेल्या मोठमोठ्या शोधांचें मूळ असतें. म्हणून माणसाची अुमेद या दृष्टीनें अशा समजांचा लोप होअूं देतांच कामा नये.

अुखीमठ येथें मोठा बाजार आहे. काय कारणानें आठवत नाहीं, पण येथें आम्ही चार कीं आठ आणे देअून अेक नारळ घेतला होता. येथें बाजारांत कित्येक नारळ दुकानांतून देवळांत आणि देवळांतून दुकानांत असा अखंड प्रवास करीत असतात. बाजारांत नाण्यांची अशाच तऱ्हेची यात्रा टाळण्यासाठीं जशा कागदाच्या नोटा चालविण्यांत येतात तसें येथें देवळांतहि कागदाचे नारळ चालविले तर काय वाअीट ? नारळा-प्रमाणें तो कागद आंतून सडून तरी जाणार नाहीं !

मला आठवतें त्याप्रमाणें आपला तो बंगाली माधवानन्द अुखी-मठापर्यंतच आमच्याबरोबर होता. येथें त्याला भांग पाजणारे कोणी अितर साधू भेटले तेव्हां चांगलीच पिअून त्या नशेंतच स्वारी आम्हांला भेटायला आली होती. त्याचा चेहरा प्रसन्न दिसत नव्हता. पित्तप्रकोप झाला असावा तसे त्याचे डोळे दिसत होते. आतां आम्ही यात्रेच्या राजरस्त्यावर आलों होतो. गंगोत्री-जम्नोत्रीच्या वाटेला सोयी कमी आणि धोका जास्ती; तिकडे आमची सोबत त्याला आवश्यक होती. आतां त्याला ती आवश्यकता राहिली नव्हती. आणि आमच्याबरोबर पंचवीस पंचवीस तीस तीस मैलांची रोजची चाल करून तो थकला होता. आतां जास्त ताणण्याअितकी त्याच्यांत शक्ति राहिली नव्हती. तो म्हणाला, 'मी आतां थोडा विसांवा घेअीन. नाहीं तर प्रकृति त्रिघडेल अशी धास्ती वाटते.' आम्ही संतोषपूर्वक त्याला रजा दिली. अिथल्या धर्मशाळेंत अेका डॉक्टरानें आम्हांला कांहीं पानें दाखविलीं. महाराष्ट्रांत ज्याला घोड्याचीं पावलें म्हणतात अशा अेका वेलाची (फर्नचीं) हीं सुकलेलीं पानें होतीं. बोटांत धरलीं कीं भुगाच व्हायचा. पण तींच पानें जेव्हां त्यानें पाण्यांत टाकलीं तेव्हां थोड्या वेळांत तीं चांगलीं ताज्या पानासारखीं हिरवीं गार झालीं. त्याच डॉक्टरानें आम्हांला आग्रहपूर्वक सांगितलें कीं, येथून थोडें दूर अेक साधु राहातो; भेटायला जाईल त्याला दगडानें मारतो आणि शिव्या देतो; पण दर्शन घेअून येणाऱ्याला चमत्कार दिसल्याशिवाय राहात नाहीं. त्याला कांहीं ना कांहीं लाभ व्हायचाच. आम्हांला स्वतःला शिव्या, दगड, चमत्कार आणि लाभ यांपैकीं कशाचीच गरज नव्हती. म्हणून आम्ही दर्शनाची अिच्छा ठेवली नाहीं. आम्ही पुढें गेलों.

आतां तुंगनाथची चढण चढायची होती. आतांपर्यंत आम्ही अनेक चढत्या चढून गेलों होतो, तेव्हां तुंगनाथासाठीं आम्ही तयार नव्हतो असें नाहीं. पण त्या दिवशीं हवेंत जें धुकें भरलें त्याला मात्र आम्ही खरोखरच तयार नव्हतो. सकाळीं आम्ही कितीतरी सुंदर चाललों; पण सुंदर पहायला मात्र कांहींच मिळालें नाहीं. क्षीरसागरांत माशांनीं चढावें तसें आम्ही तुंगनाथ चढत होतो. मध्येच थांबून थांबून आम्ही कुठून आतां

भाग्य खुलणार अशा दृष्टीनें चहूं बाजूला पाहात असूं. अगदीं टोंकाला पोचलों तेथें ढग कांहींसे विखुरले. वरचा भाग स्पष्ट झाला. पण या शिखराच्या आसपास आमच्या पायाच्या खालच्या बाजूला दूरवरपर्यंत ढगच ढग पसरले होते. ढगांहूनहि अंच जाअून ढगांवरून खालीं त्यांच्यावर दृष्टि टाकण्यांत जो आनन्द वाटतो आणि गौरव अनुभवास येतो तेवढ्याखातर तरी माणसानें येथें आलें पाहिजे. सिंहगड, दार्जिलिंग, अबू अशांसारख्या ठिकाणीं अशी शोभा अनेक लोकांनीं पाहिली असेल. माणसाला त्यावेळीं वाटतें कीं आपण पृथ्वीवर नसून ढगांवर विराजत असलेल्या गंधर्व नगरीचे रहिवासी आहोंत आणि असेच सतत अधांतरीं राहाणार. ऐक वेळां अशाच दुसऱ्या प्रवासांत मी दोनप्रहरीं ऐक पहाड ओलांडीत होतो. आणि तेथें तळच्या धुक्यांमुळें पायांखालीं दूर ऐक मोठें भिद्रधनुष्य पसरलेलें दिसत होतें, जणूं रंगीत कांठाचे ऐक मोठें आसन पसरून मी बसलों आहे असें वाटे. अशा ठिकाणीं फुकटचें वैभव भोगून माणसाचें डोकें कायमचें फिरून गेलें, तर त्यांत आश्चर्य नाही; आणि अशीं अुदाहरणें नाहीत असेंहि नाही. थोड्या वेळापुरतें ज्याचें माथें भडकतें तो कवि, कायमचें भडकतें तो दिवाणा. तुंगनाथहून आम्ही खालीं अुतरलों आणि वरचें वैरी धुकेंहि विखुरलें. आम्ही वर असतांनाच तें गेलें असतें तर आम्ही कांहीं त्याला शाप देणार नव्हतो! खालच्या मंगळचट्टींतून तुंगनाथाचें शिखर फार मजेदार दिसलें. येथून आम्ही पुढें निघालों. स्वामी पुढें होते. बुवा आणि मी पुष्कळ मार्गें राहिलों. संध्याकाळ झाली, अंधार पडायला लागला, आणि पावसानेंहि चांगलाच प्रसाद दिल्यामुळें आम्ही मार्गें राहिलों. स्वामींचा तपास केला. ते पुढे गेले होते. बुवा येण्याची वाट पाहून मी ऐकजणाबरोबर अंतरण्यापांघरण्याचें आणि अितर थोडेंसैं सामान पुढें गोपेश्वरला पाठविलें आणि मी थांबलों. आमच्या सगळ्या प्रवासांत या ऐकाच रात्रीं आमची तिघांची संगत उटली होती.

दुसऱ्या दिवळीं सकाळीं आम्ही जेव्हां गोपेश्वरला पोचलों, तेव्हां स्वामी तिथल्या वृद्ध महंताबरोबर बोलत बसले होते. हा महंत मूळचा दक्षिणी, येथें येअून पहाडी बनला होता. मोडकेंतोडकें मराठीहि तो

बोलायचा. ' रानांत ' म्हणण्याअवर्जी ' राणांत ' म्हणायचा. त्यानें आमचें आदरातिथ्य केलें. स्वामींनीं त्याच्याशीं झालेल्या बोलण्याचा सारांश आम्हांला सांगितला. भगिनी निवेदिता येथें येअून गेल्या' होत्या असें कळलें; आणि आम्ही निरोप घेअून लालसांगाकडे गेलों.

° लालसांगा म्हणजे लालपूल. या गांवाचें खरें नांव चमोली आहे. पण यात्रेकरूंंच्यासाठीं अलकनंदेवर जो पूल बांधला आहे त्याच्या रंगावरून या स्थळाचें नांव लालसांगा पडलें आहे. येथें बाजार, तारघर, वगैरे सोयीं व्यतिरिक्त अेक जम्भरखाना(अस्मितळ)हि आहे. लालसांगाहून पुढील प्रवासांत फारशी गंमत नाहीं वाटत. मुंग्यांची रांग चालत असावी तशी यात्रेकरूंंची रांग या ठिकाणीं पहायला मिळते. वाटेंत गरुडचट्टी लागली, तेथें दुपारीं पुष्कळ चांगली झोप आली; अेवढ्याचमुळें या चट्टीचें नांव लक्षांत राहिलें आहे. आदल्या रात्रीं मुष्कीलीनें झोप मिळविली होती. जर दुपारीं ही झोप मिळाली नसती तर मी आजारीच पडलों असतों. अितके दिवस आम्ही चालत होतों कीं आतां थकवा वाटूं लागला होता. संध्याकाळीं आम्ही जोशी मठाला पोचलों. बदरीनारायणाची ही हिंवाळ्यांतील राजधानी.

श्री आदिशंकराचार्यांनी दिग्विजय केल्यानंतर हिंदुधर्माला सुंदर व्यवस्था बांधून दिली. ख्रिस्ती धर्माला जसा सेंट पॉल तसे मोठ्या प्रमाणांत हिंदुधर्माला श्रीवेदव्यास आणि भगवान् शंकर. मोठमोठीं खंडें सामावतील असें या विभूर्तीचें हृदय आणि दूरवर शतकानुशतकांपर्यंत पोचावी अशी त्यांची दृष्टि. श्रद्धा, वाग्वैभव आणि व्यवस्था हेंच त्यांचें हाड. शंकराचार्यांनी आपली व्यवस्था टिकावी आणि जिवंत राहावी म्हणून भारतवर्षाच्या चारी टोकांना द्वारका, शृंगेरी, पुरी आणि ज्योतिर्मठ (जोशीमठ) असे चार मठ स्थापन केले. चारी ठिकाणीं या धर्मसम्राटानें ब्रह्मचारी ठेवले—जणूं अशोकाचें राजुकच (व्हासीसरोय).

अुत्तरेकडे ज्योतिर्मठ स्थापून तेथें दक्षिणेकडील धर्मनिष्ठ ब्रह्मचार्यांना नेअून त्यांनीं कायम केलें. हिंदुस्थानांतून बौद्ध धर्म अुत्तरेकडे तिबेट आणि चीन या देशांत गेला होता. त्याचे मंगोलियन संस्कार या देशांत येअूं नयेत यासाठीं हें अेक ठाणें मांडलें होतें म्हणावयाचें. प्राचीन संस्कृतींत व्यापाराची दृष्टि, संरक्षणाची दृष्टि आणि धर्म—दृष्टि या तीन्ही अेकत्र पुढें ठेवून ठाणीं स्थापिलीं जात.

जोशीमठांत हिंवाळ्याकरितां परभु बदरीनारायण स्वतः येअून राहातात. त्यामुळें येथेंहि पंड्यांची आणि यात्रेकरूंंची गर्दी खूप असते. येथील कारागीर तांब्याच्या आणि चांदीच्या पत्न्यांवर बदरीनारायणाचें चित्र अुमटवून यात्रेकरूंंना विकतात; कागदावर छापलेलीं चित्रेंहि ठेवतात. येथील बाजार अिकडच्या प्रदेशांत मोठाच म्हणायचा.

जोशीमठांत आम्हांला अेक मद्रासी ब्रह्मचारी भेटला. त्याला अिंग्रजींत बोलतां येत होतें. त्याच्याकडून जोशीमठाचा महंत आणि त्याच्या वंशावळीची पुष्कळ माहिती मिळाली. यात्रेकरूंंच्या आंधळ्या दानवृत्तीमधून या महंताला फुकटचें अुत्पन्न किती आहे आणि तें कसे वापरलें जातें

याविषयींहि त्यानें आम्हांला पुष्कळ सांगितलें, त्याला आंतल्या गोष्टी पुष्कळ माहीत होत्या, असें त्याच्या बोलण्यावरून दिसलें. हिंदुसमाजाला साधें शहाणपण शिकविण्यासाठीं आणि अनेक प्रकारची याण दूर करण्यासाठीं आतां अखादे जबरदस्त गुरु शंकराचार्य अवतीर्ण होणें अवश्य आहे. जोशीमठाच्या देवळाच्या चार कोपऱ्यांवर चार लहान लहान देवळें आहेत. त्यांच्या आंतल्या मूर्ती प्रमाणशुद्ध आणि सुंदर वाटल्या. त्यांपैकीं एका देवळांत शंकर आणि पार्वती मिललेप्रांत अुभे आहेत. ही मूर्ति पाहून तर मी मोहित झालों.

जोशीमठाहून अुतरून अलकनंदा आणि धवलगंगा यांच्या संगमावर विष्णुप्रयागला आम्ही पोचलों. पहाडी नद्या जेव्हां एकमेकीला भेटतात तेव्हां आनंदोन्मत्त होअून जातात. तेथें फार वेळ बसणेंसुद्धां धोक्याचें असतें. त्या मस्तींत मनुष्य वाहून गेला तर नवल नाहीं. पुढें दोनतीन चट्ट्या मार्गें टाकून आम्ही हनुमान चट्टीला गेलों. येथें प्राचीन काळीं एक मोठा याग (यज्ञ) झाला होता; पण आम्ही तेथें न थांबतां पुढें बदरीनारायणाकडे चाललों. वाटेंत एक नदी थिजून बर्फ होअून गेली होती. ती ओलांडणें म्हणजे सोपी गोष्ट नव्हती. पायांखालचा बर्फ मजबूत आहे कीं पातळ आहे हें पहाण्यासाठीं आम्ही आमच्या कांठीचें टोंक बर्फांत खूप जोरानें मारीत असूं. पुष्कळ वेळां नदीच्या वरच्या थराचें बर्फ झालेलें असतें आणि खालीं थंड पाणी वाहात असतें. जरा का वरचा थर फुटला आणि माणूस आंत पडला कीं थंड पाण्याच्या प्रवाहाच्या भोवऱ्यांत सांपडून वाहून जायचा. मग त्याला वांचविण्याला अुपायच नाहीं. वरच्या टेकडीवरील कितीतरी धोंडे गडगडत येअून बर्फाच्या पटावर पडले होते. दगडाच्या भारानें बर्फ वितळतें आणि पातळ होतें. मग अशी एक वेळ येते कीं, बर्फाला दगडांचा भार सहन होत नाहीं. डुप्प ! कीं दगडानें जलसमाधि घेतलीच समजावी. अशा एकदोन जलसमाधि पाहून आम्ही सावध झालों होतो. असें सांगतात कीं, एकावेळीं कोणी एक श्रीमंत मनुष्य चार भोयांच्या झंपानांत बसून जात होता, आणि खालचें बर्फ एकाएकीं वितळून गेलें. तें झंपान आणि पांचीजण त्या प्रवाहांत पडून थंड झाले. त्यांच्यासाठीं बर्फाची कबर तयारच होती.

मला कांहींसें आठवतें, केदारच्या कीं बदरीनारायणाच्या रस्त्याला कुठेसें आम्ही नदीच्या कांठाकांठानें जात होतो आणि नदीवर बर्फाचा अेक मोठा पूल नैसर्गिक रीत्या बनला होता. खालच्या बाजूनें झुलत्या पुलासारखी बर्फाची गोल कमान झाली होती.

× × ×

झालें ! बदरीनारायणाच्या शिखरांचें शेवटीं दर्शन झालें ! आनंद ! आनंद ! अुरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्याम् आम्ही प्रणिपात केला. माणूस वाटेल तितका थकला असला तरी अेवढें शेवटचें अन्तर कापायला काय वेळ लागतो ! फुटवॉलअितके हलके होअून आम्ही धावूं लागलों. ओल्या कपड्यांनीं पुरींत प्रवेश केला; मुक्कामाला जाअून कपडे सुकविले आणि संध्याकाळची आरती आणि राजनैवेद्य पहायला गेलों. बैराग्यांची घंटा वाजविण्याची अेक विशिष्ट पद्धत असते. कंबर कसकसून दोघेजण घंटा वाजवीत असतात. आणि बेताल ताल बरोबर धरतात. हा ताल यांना कुठून सुचला याचें आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही. घंटानादाच्या आमंत्रणाला अुत्तर म्हणून आम्ही देवळांत गेलों. लोकांची अशी कांहीं गर्दी होती कीं, जणूं काय मोहोळावरच्या मधमाशाच ! त्यावेळीं मनांत काय वाटलें, काय काय भाव मनांत भरून आले, याची कल्पना मी स्वतः देण्यापेक्षां स्वामी आनंदांच्या भाषितच तेथें अुतरले तर मनाला कांहींसा संतोष होअील.

“ आम्ही अुठून लगवगीनें देवळांत गेलों. प्रत्यक्ष नारायणाच्या दारीं—भगवंताच्या चरणीं—लोकांची गर्दी काय विचारावी ! सारी बदरीपुरीच तेथें लोटली होती. पुरींत राहूनहि राजनैवेद्याचें दर्शन न घेणारा असा कोण अभागी प्राणि असूं शकेल ! आम्ही कसें वसें दर्शन घेतलें. देवळाच्या आंत दूरवर मूर्तीजवळ अनेक दिव्यांची मालिका झगमगत होती. दर्शन घेअून आम्ही सद्गदीत झालों, कृतकृत्य झालों. अिष्ट, मित्र, संबधीं, सर्वांची आठवण झाली. अनेक दिवसांपासून ज्याची तळमळ मनांत होती, ज्याच्यासाठीं महिनेच्या महिने जंगलांत नी पहाडांत भटकण्याचे आम्ही आनंदानें पत्करलें होतें, तें शेवटीं प्राप्त झालेलें पाहून

डोळ्यांतून आनंदाश्रू वाहू लागले, जीवन सफळ झाले. धन्यतेचा अनुभव घेऊन नारायणाच्या दारीं त्यावेळीं कितीअेक लोक कृतकृत्य होऊन, पावन होऊन, 'नारायणा, तुझ्या चरणीं अेकदां कायमचें स्थान दे,' 'याच-क्षणीं तुझ्या द्दारीं आसरा दे,' 'तुला आतां शरण आल्यावर पुनः त्या असीर पसान्यांत आम्हांला ढकलूं नकोस,' 'माझा अुद्धार कर,' 'या जगांतून मला बाहेर काढून घेऊन तुझ्या चरणीं अक्षय्य शांति दे,' 'धन्य झालों नारायणा, आतां मरण दे,' अशी अनेक तऱ्हेची प्रार्थना करीत, परमेश्वराला आळवीत अुभे होते ! 'देवाचिये द्दारीं' प्रत्यक्ष नारायणा-समोर अुभे राहिल्यानंतरसुद्धां या असार संसाराविषयीं कोणत्या अभागी प्राण्याला अजूनहि भ्रंति-मोह राहिला असेल !

“मंदिराबाहेर नारायणाचा प्रसाद (भात) वांटला जात होता; पण तेथे अितकी काहीं भयंकर गर्दी होती कीं, काहीं केल्या आम्हांला आंत शिरकाव मिळेना. शेवटीं अेका यात्रेकरूकडून थोडासा प्रसाद मागून घेऊन आम्ही मोठ्या प्रेमानें कृतकृत्य होऊन खाल्ला. येथे-नारायणाच्या दाराशीं-राजारंक अेक, गरीबश्रीमंत अेक, ब्राह्मणशूद्र अेक, पापीपुण्य-वान अेक, सुखीदुःखी, रोगीकष्टी, महार चांभार, शूद्रअतिशूद्र, चांडाळ-पतित, अुंचनीच, काळेगोरे, वैष्णवशैव, संन्यासीत्यागी, शाक्तबैरागी, लहानथोर, स्त्री-पुरुष-बालकें, सर्वच अेक. येथे भेद नाही, जात नाही, संप्रदाय नाही कीं पंथ नाही, येथे तुझे माझे नाही, द्वैत नाही, द्वेष नाही; येथे वाद नाहीत, झगडे नाहीत; सनातनी नाहीत समाजिस्ट नाहीत, येथे अुद्धारक नाहीत सुधारक नाहीत, पूर्व नाही पश्चिम नाही, येथे सर्वच अेक; कारण आज सारीं भावंडे पुनःअेकाच पित्याला भेटायला विदेशाहून परत आलीं आहेत. येथे कोणाचा दर्जा मोठा नाही, कोणी कस्पटाप्रमाणें नाही, कोणी तुच्छ नाही. अहंकारानें व्यर्थ फुगलेल्या लोकांचा मद येथे नारायणाच्या दाराशीं गळून पडतो. जे लहान आहेत त्यांना नारायण आपल्या हातानें वर अुचलून, पावन करून सर्वांच्या पंक्तीला बसवील. नारायणाची दृष्टि पंचणार नाही, अितकें लहान, अितकें पापी येथे कोणी नाही.

‘अेक नदिया अेक नारो बहवै मैलो नीर भरो

जब मिल गये, तब अेक बरन भये गंगा नाम परो ॥’

“ या पतितपावनाच्या दारीं कोण पावन होणार नाहीं ? परत्यक्ष नारायणाची दृष्टि पडली असतां सुद्धां कोणावर अुंचनीच, चांगलेंवाभीट, पापी-पुण्यवान् या भेदाचा मळ राहिल ? आणि हा अभेद, हें अद्वैत, हें प्रेम, हा अेकात्मभाव, हा बंधुभाव, यावेळीं येथें मोठमोठ्या ज्ञान्यांपासून थेट अडाण्यापर्यंत सर्वांना समजतो. श्रीमंतापासून थेट गरीब, अशिक्षित, अडाणी यात्रेकरूपर्यंत सगळे कसलाहि सकोच न ठेवतां, मोठ्या प्रेमानें अेकमेकांकडून नारायणाचा प्रसाद मागून घेऊन आणि अेकमेकांत वाटून घेऊन खातात तें अुगीच नाहीं. म्हणून बोलो ‘ जय श्री बदरी विशाल की जय,’ ‘ जय श्री बदरी विशाल की जय.’

आज मला शेवटचें श्राद्ध करायचें होतें. सिद्धपूर आणि गया या दोन ठिकाणीं वडिलांचें श्राद्ध केलें म्हणजे वडिलांची तृप्ति होते. पण बदरीनारायण येथें ब्रह्मकपालाच्या शिलेवर बसून श्राद्ध केलें म्हणजे सर्वच पूर्वज अेकदमच मोक्षाला जातात. येथें श्राद्ध केल्यानंतर मनुष्यानें पुनः जर श्राद्ध केलें तर मोक्षाला गेलेले पितर पुनः नरकांत पडतात, असें शास्त्रांत स्पष्ट लिहिलें आहे ! येथें श्राद्ध करून पितरांच्या ऋणांतून मनुष्य कायमचा मुक्त होतो. अनेक युद्धा करीत करीत मनुष्यानें हिमालयाची ही शेवटची यात्रा केली म्हणजे त्याचीं अैहिक सर्व बंधनें तुटलीं पाहिजेत. मग आपल्याच कुटुंबाला चिकटून राहाण्याअितकी संकुचितता त्यांच्यांत राहातांच कामा नये. मानसिक आसक्ति सुटली कीं धार्मिक ऋणहि फिटलें. श्राद्ध करायचें तें आपल्या कोमल आणि प्रेमळ स्मृतींत राहाणाऱ्या पितरांचें. हृदयाची ग्रंथी सुटली म्हणजे आपले मानलेल्या सर्व आप्तसंबंधीं जनांचेंहि बंधन सुटलें. पुनः ती आसक्ति परत लावायची नाहीं. जो सर्वांचा झाला त्याला आपलें आणि परकें असा भेद कशासाठीं असेल ? भगवन्ताच्या चरणीं येऊनहि जर मनुष्य ही संकुचितता ठेवील तर मात्र तो त्याच किंमतीचा आहे. तो आणि त्याची स्मृति, दोन्ही नरकाला जाणार नाहीत तर काय होतील ? नरक म्हणजे संकुचितता. तुकारामांनीं म्हटलें आहेः—

आधीं होता मुक्त । स्वयें झाला बद्ध ।

घेऊनीया छंद । माझे माझे ॥

सकाळीं अठून न्हाअून धुअून लोठ्यांत तांदूळ भरून देवळांत गेलों. बदरीनारायण येथें स्नानाची अडचण नाही. गरम पाण्याचीं मोठीं कुंडें आहेत. वाटेल तितक्या माणसांनीं वाटेल तितकें स्नान करावें. लोटा तांदूळ पुजाऱ्याकडे सोंपविले. त्यानें कुंडावरील चुलीवर अितर असंख्य लोठ्यांबरोबर माझाहि लोटा चढविला. दर्शन घेअून परत येतों तों त्या लोठ्यांत भात शिजून तयार होता. तो घेअून त्या भटजीबरोबर ब्रह्मकपालाच्या विशाल शिलेवर जाअून मी श्राद्ध केलें. अिथल्या पंड्यांची अडचण मला माहीत होती. ऐक संस्कृत सोडून अितर कोणाहिबरोबर त्यांचें वैर नव्हतें. म्हणून श्राद्धाचे मंत्र माझे मीच तयार करून ठेवले होते. देवाघरीं गेलेल्या पूर्वजांचीं आणि आप्तसंबंधी जनांचीं नांवेहि लक्षांत आणून ठेवलीं होतीं. सर्वांच्या नांवानें येथें श्राद्ध केलें आणि ऐका कुलधर्माची सांगतासिद्धी केल्याचें समाधान घेअून परत आलों. केवढी कृतार्थता ! मी जणू या दुनियेंत नव्हतोंच सुळीं. तिकडून सरळ परत देवळाकडे गेलों. मला घरीं जाअून जेवण करण्यापूर्वीं नारायणाचें पुनः ऐकदां दर्शन घ्यायचें होतें. दाराशीं गर्दी वाढत जात होती. अितके लोक अितकी गर्दी करून अुभे असले, ऐकमेकांचे ऐकमेकांना धक्के लागत असले तरी तेथें कोणाच्या मनाचा तोल जाअील असें नव्हतें. सगळेच भक्तीच्या उन्मादांत दंग; ऐकमेकांसंबंधींचा सद्भाव एकूण ऐक डोळ्यांतून टिपकत होता.

या गर्दींत ऐक मारवाडी युवती ऐका लहानशा ताटांत बदाम, साखर, बेदाणा, चंदन, कापूर वगैरे अनेक पूजाद्रव्यें भरून घेअून आंत प्रवेश शोधित होती. अितक्यांत कोणाचा तरी तिला धक्का लागला, हातांतून ताट खालीं पडलें. ताट पडल्याबरोबर जणू काय काळजांत तीर शिरावा तशी ती बायीं ऐक क्षणभर स्तब्ध झाली, दुसऱ्याच क्षणाला ओकसाओकसीं रडूं लागली आणि तिला रडूं कां न यावें ? तिनें साखरेचा कणकण निवडून पसंत केला नव्हता काय ? प्रत्येक बदाम अुत्तम पुष्ट पाहून घेतला नव्हता काय ? आपल्या हातानें चंदन आणि केशर घांसून घांसून गंध तयार केलें नव्हतें काय ? बदरीनारायणाला हें सर्व अर्पण करीन या संकल्पानें हें सर्व गोळा करून आपल्या प्राणासारखें संभाळीत येथपर्यंत ती

तें घेऊन आली होती. या पूजाद्रव्यामार्गे कित्ती ध्यान, कित्ती भक्ति, कित्ती आनंद सांठविलेला होता ! धन्य होण्याच्या अंन वेळींच तें हातांतून पडून भगवन्ताच्या दारीं अितस्ततः पसरून जावें याहून अधिक विपत्ति ती कोणती ? काय तिचें दुःख ! कित्ती विलाप ! माझे हृदय विरघळलें. मी जवळ गेलों. त्या बालिकेच्या भक्तीपुढें माझे मस्तक नम्र झालें. मी तिला म्हटलें, “बेहेन, हा वृथा शोक कां करतां ? पुजाच्याच्या हातानें हा नैवेद्य आंत पोचला नाही अेवढ्यासाठीं ? तुम्ही चुकतां. अिथला परत्येक दगड पवित्र आहे, पावन आहे आणि भगवन्ताच्या दारचे हे पायातळचे दगड ! कोण जाणें कित्ती संत, महंत, साधू, सत्पुरुषांच्या चरणस्पर्शानें ते पुनीत झाले असतील ! भगवन्ताला त्या पुजाच्याच्या हातानें तुमचा नैवेद्य ध्यायचा नव्हता. तुमच्या हातानेंच तो ध्यायचा होता म्हणून असें झालें. तुमच्या भक्तीवर तुमचा विश्वास असूं द्या . . .” अशा प्रकारें मी पुष्कळ पुष्कळ बोललों. ती बालिका श्रद्धेच्या डोळ्यांनीं माझ्याकडे पहातच राहिली.

खालीं पसरलेले बदाम आणि साखर गोळा करून नारायणाचा प्रसाद म्हणून मी तिच्या हातावर ठेवले आणि म्हटलें, “जा बाबी, आतां सुखानें घरीं जा, भगवन्ताच्या कृपेविषयीं मनांत बिलकुल शंका बाळगूं नको.” भौळी बाला ! मी जितकें सांगितलें, तितकें सगळें तिनें अैकून घेतलें, श्रद्धापूर्वक स्वीकारलें, डोळे पुसले आणि ‘जय बदरी विशाल की जय’ असें म्हणून ती तेथून निघून गेली. ती गेली, पण मला भक्तीची दीक्षा देऊन गेली. नारीहृदयांत कित्ती श्रद्धा असते, कित्ती भक्ति असते, कित्ती अुत्कटता असते, त्याचें दर्शन देऊन ती गेली. बदरीनारायणांचें दर्शन मला मूर्तींत झालें त्यापेक्षां त्या भोळ्या मारवाडी बालेंत अधिक झालें !

• बदरीनारायणाहून कित्येक यात्रेकरू वसुधारेला जातात. अुंचावरून अेक धबधबा पडतो. जे पुण्यवान् असतील त्यांच्या डोक्यावरच त्याची धार पडते, पापी असतील तर धार बाजूला जाते, त्यांच्या डोक्यावर पडत नाही, असा समज आहे. वसुधारेला जायचें आम्ही सोडून दिलें, कारण आमच्या कुलींना पुढें जाण्याची कुवत नव्हती, ते आतां लवकर घर गांठण्यासाठीं अुत्सुक झाले होते. आम्ही परत फिरलों. रस्त्यांत किती-तरी लोक बदरीनारायणाचा भात अुन्हांत ठेवून सुकवीत होते. हा सुकविलेला भात ते येथून घरीं घेअून जातील. बंगाली लोक बंगालला घेअून जातील, पंजाबी पंजाबांत, मारवाडी आपल्या मरुभूमींत तो घेअून जाअून खातील आणि कट्टे कर्मकाण्डी महाराष्ट्रीयसुद्धां तो आपल्या घरीं घेअून जाअून सर्व आत्तेष्टांना वांटून खातील. मद्रासी-थेट रामेश्वरपर्यंतच्या मद्रासी-लोकांच्या घरीं हा भात जाअील. शालिग्राम हा जसा दगड नव्हे, जानवें जसें सूत म्हणूं नये, तसा हा भात हें अन्न समजूं नये. हा प्रत्यक्ष प्रभूचा प्रसाद. तो आपल्या कायेला पवित्र करतो. कोणत्याहि कारणानें हा प्रसाद अपवित्र व्हायचा नाही. अग्नीअितकाच तो पवित्र. तो प्रसाद घेअून आम्ही परत फिरलों.

वाटेंत जिकडे तिकडे विंचवाचीं झुडपें दिसत होतीं. मराठींत या झुडपाला 'खाजकुआ' म्हणतात. कोणी त्याला 'खाजकोली' हि म्हणतात. त्याच्या पानांचा अंगाला स्पर्श झाला कीं, फार खाज अुठते आणि आग होते.

तुळशीच्या झाडाला नमस्कार करणाऱ्यां अेका वैष्णवभक्ताला पाहून अेका मिशनऱ्यानें तुळशीचीं पानें हातांत घेअून चोळलीं. भक्त थकका होता. तो थोडासा पुढें गेला आणि त्यानें विंचवाच्या झाडाला साष्टांग नमस्कार केला. आणि म्हटलें, 'तुळशी मातेपेक्षां आमचा हा

देव मोठा आहे.' पुनः तोच प्रयोग करायला जातांच मिशनऱ्याला 'हा देव मोठा असल्याची' प्रतीति आली, वगैरे गोष्टी तिथल्या अेका पहाडी मनुष्यानें हंसत हंसत सांगितल्या. अशा प्रकारचे चुटके सर्वच प्रांतांत आढळतात. मिशनरी नसला तर दुसरा कोणी परधर्मी किंवा नास्तिक त्याच्या जागीं असतो. गोष्टीला काय, कोण वाटेल तो माणूस चालतो.

आम्ही लालसांगा मार्गे टाकून मिल चौडीला आलों. येथें टेहरी संस्थानची हद्द संपते. कुलींचे करार येथपर्यंतचेच असतात. कैरासिंग आणि वादरू आपलें वेतन घेऊन सद्गदीत अन्तःकरणानें आम्हांला सोडून परत गेले. जातांना आम्हांला म्हणाले, "तुम्ही लोक अितक्या झपाट्यानें चाललां आहांत कीं, आमचे दिवस वांचले, खाणेंखर्च वांचला; पण चालतांचालतां आमचा दम निघून गेला. आतां घरीं जाऊन खूप दूधतूप खाऊं आणि येत्या वर्षीं बोजा अुचलायच्या कामांतून विसांवा घेऊं." ज्या दिवशीं आम्ही मुक्काम करीत असूं त्या दिवशींचा त्यांचा जेवणखर्च आमचेवर असे. गव्हाच्या पिठाऐवजीं त्यांना जर डाळ तांदळाची खिचडी दिली तर त्यांना ती मेजवानी वाटायची. खिचडी देऊन दहा मैल जास्ती चालवाल तरी भग हरकत ध्यायचे नाहींत. आम्ही अेक नवा कुली केला. तो होता गरीब माणूस; पण भोळसटपणें फार बोलायचा. साधू स्वतःविषयीं बोलायचें असेल तेव्हां जसें 'मी' म्हणण्या-ऐवजीं 'हें शरीर' म्हणतात, तसा आमचा हा कुली स्वतःविषयीं बोलायचें असेल तेव्हां 'माझा प्राण' म्हणूनच बोलायचा 'माझा प्राण थकला आहे,' 'माझ्या प्राणाला झोंप पाहिजे आहे,' 'माझ्या प्राणाला अंधारांत जायची हिंमत नाहीं,' वगैरे !

मिलचौडीहून पुढें जातांच गणगी आलों. येथें अेका दुकानाच्या मागच्या लांब व अरुंद ओसरींत आम्ही निजलों होतो. थकल्या भागल्या शरीराला झोपेचा अेक हप्ता कसाबसा मिळाला होता, अेवढ्यांत शेजारीं गायन सुरू झालें. पुष्कळ पहाडी लोक जमले होते. आवाजावरून आम्ही अनुमान केलें कीं कोणी मुलगा गात आहे. त्याचा आवाज चांगला होता, आलापहि मधुर होते. थोडा वेळ झोपेंत गायनाची गोडी मिसळली आणि

मी प्रसन्न झालों. पण गायन ओका कडव्यावरून पुढें हलेचना. पुनः पुनः आपलें तेंच तें, तेंच तें कडवें. अर्धा तास झाला, पाअण तास झाला, तास झाला, दोन तास झाले, तरी आपलें तेंच कडवें थाललेलें. मी कंटाळलों, पुढें त्रासलों, वेचैन झालों. तें कडवें मेंदूंत घुसलें, डोकें फिरायला लागलें, पण गायन कांहीं केल्या थांबेचना. तक्रार तरी कोणाजवळ करायची ? शेवटीं थकून केव्हां झोंप लागली कोण जाणे ! जें संगीत सुरवातीला गोड लागलें होतें तेंच अितकें कंटाळवाणें झालें हें पाहून विचार आला, स्वर्गांचे देव तोच तोच भोग भोगून माझ्याप्रमाणेंच कंटाळून जात असतील आणि मरणासाठीं तळमळत असतील. तुकारामाचा अभंग आठवला:-

स्वर्गांचे अमर अिच्छिताती देवा ।

मृत्युलोकीं व्हावा जन्म आम्हां ॥

अमरपणा म्हणजे, स्वामी दयानन्द म्हणतात त्याप्रमाणें, कधीं न संपणारी जन्मठेपेची शिक्षा-मी कांहीं स्वर्गांतील देव नव्हतो कीं मृत्युसाठीं तळमळूं ! मला अल्पलें सकाळ झाली कीं गणअी सोडायची हेंच जरूरीचें होतें.

येथें वाटेंत चांगली कणिक मिळना. जात्यां तीत खरखरतींल^{तीत} मिसळलेली असायचीच; त्यामुळें माझा कोठा बिघडला. मला ताप येअूं लागला. पण येथें थांबून थोडीच निभावणी होती ! ताप असो नसो, चाललेंच पाहिजे. वाटेंत लांकडाच्या भांड्यांत जमविलेले कच्च्या दुधाचें सुरेख दहीं मिळत असे तेंहि मीं खात असें. दह्यानें माझे कांहीं नुकसान झालें नाहीं; अुलट पोटांतल्या आमांशावर तें अेक रामबाण औषधच ठरलें.

अके दिवशीं अगदीं सांज पडल्यावर अका पहाडाच्या पायथ्याशीं जाअून पोचलों. वाटेंत मोठा पाअूस पडल्यानें मी भिजून चिंव झालों होतों आणि अकाच्या घरीं कपडे सुकविण्यासाठीं म्हणून थांबलों, त्यामुळें मी मागें पडलों होतों. दुकानदार म्हणाला, 'तुमचे दोन सोबती पुढें द्वाराहाटला गेले आहेत, तुम्हांला तिकडे यायला सांगून गेले आहेत.' दुकानदाराकडून निरोप अकला आणि मी आकाशाकडे पाहिलें. अितकें सुंदर आकाश क्वचित्तच पहायला मिळतें. अंधार वाढत चालला. पुढें जावें कीं न जावें याचा विचार करीत होतों. मनांत निश्चय केला कीं, अंधारांत जाण्यापेक्षां अक रात्र अिथें राहिलेलें बरें; पण दुसऱ्याच क्षणीं हुकी अुठली कीं, नाहीं, जावें पुढें. अका रात्रीचा अनुभव मिळेल. दुकानदाराला आश्चर्यांत टाकून मी पुढें निघालों.

पूर्णमेची रात्र; पण ती अमावास्येची असती तरी याहून जास्त अंधार पसरवूं शकली नसती. आकाश काळ्याभोर ढगांनीं घेरलेलें होतें. रस्ता बरोबर दिसत नव्हता. दुपारच्या पावसानें रस्ता मधून मधून धुअूनहि गेला होता आणि लहानमोठे खड्डे पडले होते. वाटेंत पुष्कळ वेळां पडलों, झडलों, गुडघा लचकला, अंगावर घेतलेली शाल माझ्यापेक्षां कांटेरी झाडाचीच कींव करूं लागली; तिची विनवणी करून तिला सांवरीत सांवरीत मी पुढें चाललों. जसजसा वेळ जात चालला तसतसा पस्तावा होअूं लागला. मागें राहिलों असतों तर किती बरें झालें असतें ! पुष्कळ चालल्यावर मनांत विचार आला कीं, आलों हें अंतर जास्त कीं, पुढें राहिलें आहे तें जास्त ? मागें परतायचा विचार करावा आणि पुढें दोन फलांगच राहिले असावे म्हणजे मूर्खपणाच पदरीं यायचा. पुढें चालावें आणि पुनः हिशेब करावा. माझें घड्याळ कनवटीला होतें; पण रात्रीं त्यांत काय दिसणार ? शेवटीं शहाणपणा सुचला कीं, विचाराचें

घड्याळ थांबवावें आणि मुकाट्यानं चालू लागवें. माझ्या चिकाटीच्या अगोदरच जंगलाचा शेवट आला आणि मी द्वाराहाटला पोचलों.

द्वाराहाट बाजारचें ठिकाण आहे. पण नअू साडेमअू वाजून गेले होते; सारा गांव झोपला होता. आतां बुवांचा आणि स्वामींचा तपास कुठें करायचा? अेखाद्याचें दार खडखडावें आणि तो माझ्यावर गुरगुरला तर? आणि समजा गुरगुरला नाही तरी त्याला विचारायचें काय? आमचे बुवा कुठें आहेत हो? स्वामी कुठे आहेत म्हणून? वर्डस्वर्थची 'अिडियट बॉय' ही कविता मला आठवली. वेड्या आआीनं मुलाला गाढवावर बसवून मध्यरात्री डॉक्टराच्या घरीं पाठवून दिलें होतें. गाढव आणि तो मूर्ख मुलगा दोघे जंगलांत 'थंड्या अुन्हाची' सहल करायला गेले. शेवटीं वेडी आआी त्यांना शोधायला केली. शहरांत जाअून ती डॉक्टरला विचारते, 'Doctor, Doctor, where is my Johnnie?' (डॉक्टर, डॉक्टर माझा जॉनी कुठें आहे?) विचान्या डॉक्टरला या वेड्या आआीचा लाडका जॉनी काय माहीत? झोप मोडल्यानं तो त्रासला आणि बडबडत बडबडत पुनः जाअून झोपला. मी 'जर दारोदार' या बुवास्वामींचा तपास ऋरीत राहिलों असतों तर माझीहि तीच गत झाली असतीं. शेवटीं अुपाय सुचला. मोठ्या गंभीर स्वरांनं मला येत असलेल्या अुपनिषदांचे मंत्र ललकारत मी चालू लागलों.

वीज चमकली म्हणजे थोंडेसै दिसायचें, पण मागाहून अंधार दुप्पट व्हायचा. अेका रस्त्याच्या कडेला आलों. तों पुढें सपाट गुळगुळीत जमीन दिसली. जणू रेतीच पसरली आहे. मला वाटलें, 'हें टेनिसकोर्ट येथें कोठलें?' याच्यावरून आपला रस्ता पुढें जात असावा. पण मला शंका आली. अेक दगड घेअून त्या टेनिसकोर्टावर फेकला. दगडांनं रिपोर्ट दिला कीं, येथें पाणी आहे आणि त्यानं जलसमाधि घेतली. त्या परोपकारी दगडाला धन्यवाद! मी अुजव्या बाजूची वाट धरली आणि पुनः गस्त सुरू केली. थोडें पुढें गेलों आणि अेका दुकानाच्या माडीची लहानशी खिडकी अुघडली गेली.—“काका?” मी म्हटलें “आनंद?” लगेच कंदील घेअून स्वामी खालीं आले. बुवांनीं स्वैपाक करून ठेवला होता. त्यांनीं ममतेनं डोळ्यांतून गळणाऱ्या आसवांनिशीं मला जेवूं घातलें.

अेवढ्या अंधारांत मी आलों कसा, हाच मोठा चर्चेचा विषय झाला. प्रेमाच्या गोष्टींना कधीं अंत असतो ? थकलेल्या शरीरानें जर फर्मान सोडलें नसतें तर आमची सारी रात्र झोपेशिवाय गेली असती. सकाळीं 'टेनिस कोर्ट'—तलावाचें दर्शन झालें. तलावावर लाल हिरवें अंजीरी शेवाळ भरलेलें होतें.

आम्ही पुढें निघालों. आतां पंथ थोडा राहिला होता. खालीं दरीं-तून जाऊं लागलें कीं, असह्य वाफारा लागायचा म्हणून पहाडी लोकां-प्रमाणें टेकड्यांच्या माथ्यामाथ्यावरून जो रस्ता मिळेल तो आम्ही पसंत करूं लागलों. वारंवार जरी चढअुतार करावा लागला तरी कांहीं हरकत नाहीं; पण दरींतील भट्टी टाळलीच पाहिजे. शेवटीं आल्मोडा आलें. तेथें परिचित स्थानेहि नव्यानव्यासारखीं दिसायला लागलीं. आम्ही दीड दोन महिन्यांत किती बहुमोल अनुभव मिळविला होता, किती विचार शिकलों होतो, भव्यतेचें किती आकंठ पान केलें होतें ! दृष्टि अगदीं नवी वनून गेली होती, आतां तिला जुनीं दृश्ये नव्यासारखीं भासलीं तर त्यांत काय नवल ?

अेक यात्रा पूर्ण झाली; अेक संकल्प फळास आला. पण यांतूनच अमरनाथाच्या यात्रेच्या संकल्पाचा फाटा फुटला होता, तो आम्हांला विश्रांति घेऊं देअीना. बुवा आणि मी स्वामींचा निरोप घेअून पुनः हरिद्वाराकडे चाललों. स्वयंभु महादेव अमरनाथाचें दर्शन आम्हांला घ्यायचें होतें. काश्मीरचा भूस्वर्ग अवलोकन करायचा होता. सृष्टि-अनंत आहे, दिशा आणि काळ अनंत आहे; मग माणसाची वासना, त्याचे संकल्प, आणि त्याच्या योजना यांना तरी कोठून अंत असणार ?

० रोचनार्थी फलश्रुतिः । कोणत्याहि वस्तूची माणसाला लालूच दाख-
विण्याकरितां जे लाभ दाखविण्यांत येतात ती फलश्रुति होय. मुलांना खरे
लाभ दाखवावे तर ते त्यांना परत्यक्ष दिसत नाहीत. अेवढ्यासाठीं त्यांना
रुचतील असे कसलेहि खरेखोटे लाभ दाखविणें हा आपल्या अिकडे, किंवा
जगांतील सर्वच देशांत म्हणा पाहिजे तर, फार जुना रिवाज आहे. त्यांत
सत्याचा किती अपमान होतो याचा विचार कोणी करीतच नाही. आणि
अेक वेळ असत्यच बोलायचें ठरविल्यानंतर त्यांत मर्यादा कसली ठेवायची ?
असत्याची मात्रा ही कैफी पदार्थाप्रमाणें वाढतच जाते, पण त्यांतच
असत्याचें औषध असतें. आपल्या धार्मिक विधींत आणि व्रतांत फल-
श्रुतीची जणू चढाओढ चाललेली असते. आजचे जाहिवातदार ज्या बेशरम-
पणानें खोटे चालवित्तात, तितकाच बेशरमपणा जुन्या फलश्रुतींतून आप-
ल्याला पहायला मिळतो. पुत्रार्थी लभते पुत्रं । धनार्थी लभते धनं । अित्या-
दींची मालिका सुरू झाली कीं त्याचा सहजासहजीं अंत यायचा नाही.
मुक्तिं मुक्तिं च विंदति पर्यंत पोंचल्याशिवाय भागणार कसें ?

या पद्धतीनें जर हिमालयाच्या परवासाची फलश्रुति लिहायची
झाली तर मला सांगावें लागेल कीं, ही यात्रा जो करील त्याला शतायुषी
असे कमींत कमी शंभर पुत्र होतील; त्याचें घर सोन्याचें होतील, वाटेल
तितक्या वेळां त्यानें लग्न केलें तरी तो तरुणच राहिल, स्वर्गातील अप्सरा,
हिमालयांतील सिद्धगंधर्व आणि सनत्कुमार अित्यादि निवृत्तिशील
ब्रह्मचारी अेकदम अेकाच वेळीं त्याच्यावर तुष्ट होतील. अशी फलश्रुति जर
सफळ झाली तर माणसाची काय दुर्दशा होतील याचा विचार करण्याचें
काम आपलें नव्हे.

यात्रेची जर ही फलश्रुति तर कात्रावर्णनाची फलश्रुति याहूनहि
अधिक असली पाहिजे. जो कोणी हें यात्रावर्णन वाचील त्याला अर्थलाभ

होतील; जो या वर्णनाचा ग्रंथ संग्रही ठेवील, त्याच्या घरांत चोर कधी शिरणार नाहीत; जो कोणी हें पुस्तक विकत घेऊन ब्राह्मणांना आणि विद्यार्थ्यांना—आणि आजच्या युगांत हरिजनांना—फुकट देतील त्याच्यावर ग्रंथकार आचार्य आणि त्याचे प्रकाशक सदोदित संतुष्ट होतील, प्रवास न करतां त्याला प्रवासाचें पुण्य मिळेल अित्यादि, अित्यादि.

लोभाबरोबर भीतीची जोड नसेल तर काम अपूर्ण समजायचें. म्हणून जो कोणी या पुस्तकाची निंदा करील, त्यांतील वचनाविषयी मनांत शंका आणील तो तर कमींत कमी चार कल्पापर्यंत रौरव नरकांत खितपत पडेल; आणि जो कोणी हें यात्रावर्णन वाचून फलश्रुतीचा अध्याय सोडून देतील, वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ।

हिंदुधर्मावर फलश्रुतीनें जेवढा अत्याचार केला आहे तेवढा नास्तिकानीं सुद्धां केला नसेल.

पण मला माझ्या प्रवासाची फलश्रुति निराळ्याच रीतीनें द्यायची आहे. ही यात्रा केल्यानें मला काय लाभ झाला हें मी सांगितलें आणि जो कोणी या प्रकारची यात्रा करून पाहील त्याला प्रत्यक्ष काय काय लाभ होण्याचा संभव आहे अेवढें मी सांगून टाकलें कीं माझे काम संपलें.

मला प्रथम कबूल केलें पाहिजे कीं, अशा प्रवासाकरितां जी पूर्वतयारी असली पाहिजे ती माझी नव्हती. पूर्वतयारीवांचून केलेल्या चळवळी कमींत कमी फळ देतात. शिक्षण ही जीवनाची पूर्वतयारी असल्यानें शिक्षकाला तर प्रत्येक बाबतींत पूर्वतयारी पुरेपूर करण्याचें सुचलेंच पाहिजे. पण आजकालचे शिक्षक दुसऱ्यांना जें शिक्षण देतात तें स्वतःच्या जीवनांत दाखल करण्याअितकीहि दरकार वाळगीत नाहीत. मी माझ्या जीवनांत अेकाहि प्रसंगीं पूर्वतयारी बरोबर केल्याचें मला स्मरण नाही. तेव्हां या प्रवासाची फलश्रुति मी काय सांगूं?

हिमालयाच्या प्रवासाला किंवा अुत्तरेकडील कुठल्याहि प्रवासाला निघणाऱ्याला हिंदी भाषेचें कामचलाअू ज्ञान तर असलेंच पाहिजे. मला तें नव्हतें. जेथें प्रवास करीत असूं तिथला स्थानिक अितिहास आणि स्थानिक भूगोल याची सामान्य माहिती आपल्याला असली पाहिजे, तीहि

मला नव्हती. यात्रेला निघालें म्हणजे तीर्थक्षेत्राचें माहात्म्य जसें मिळेल तसें माणसानें वाचलेलें असलें पाहिजे; नाही तर यात्रेंतील अर्धें काव्य मनुष्य गमावून वसतो. पूर्वतयारींत माझ्याजवळ अुत्साहाचें भांडवल चांगलेंच होतें, शरीर दुर्बल पण काटक होतें, नासून टाकायला वेळ वाळेल तेवढा होता, कांहींहि हेतूवांचून जीवन घालविण्याची मानसिक तयारीहि होती. मला स्वैपाक करतां येत होता, पोहतां येत होतें, आणि अेकटें अेकटें मनोराज्य करायलाहि येत होतें. निसर्गाबरोबर अेकरूप होण्याअितकी मनोवृत्ति तयार झालेली होती आणि निष्पाप अशा परवृत्तीचें फळहि कांहींतरी सात्त्विकच मिळेल अशी श्रद्धा होती. दुसरी सर्वांत मोठी तयारी म्हणजे प्रेमळ मित्रांची सोबत.

वेदान्तग्रंथांत सांगितलें आहे कीं, भक्तांमध्ये दोन प्रकारची वृत्ति असते. मांजराच्या क्लिळांची आणि माकडाच्या क्लिळांची. मांजरीचें पिल्लूं सर्वस्वी निराधार—डोळे मिटून पडून रहातें; आणि मनांत म्हणतें कीं, माझी आजी येतील आणि मला अुचलून घेअून जातील. तर माकडाचें पिल्लूं शक्य तेवढें स्वावलंबी असतें. आपली आजी कुठें आहे, सकट कोणीकडून येण्याचा संभव आहे अित्यादि गोष्टींकडे तें स्वतःच लक्ष ठेवतें. आणि संकटप्रसंगीं न बोलावतां झट्टिशीं जाअून आजीला विलगतें. माणसांत या दोन्ही प्रकारच्या वृत्ति असतात. माझ्यांतसुद्धां या दोन्ही वृत्ति योग्य प्रमाणांत असल्यामुळें तें अेक पूर्वतयारींत गणतां येतील खरें.

हिमालयाच्या यात्रेला अेखादा हिंदु गेला तर त्याचा मुख्य हेतु धार्मिकच असणार. हिमालयाचा आपण अितर प्रकारें विचारच करूं शकत नाहीं. पण धार्मिक हेतु म्हणजे काय ? आपले पाय चालले, पवित्र म्हटल्या जाणजे जमिनीवर आपल्या शरीराचा भार पडला अेवढ्यानंच आपण पावन होअून जातो, अशी हिंदु लोकांत समजूत असतेच. तसें नसतें तर आंधळे आणि बहिरे यात्रेला निघाले नसते. अेखादा युरोपिअन प्रवासी प्रवास करतो तेव्हां तो सुखाचीं शक्य तितकीं साधनें बरोबर वाळगतो. शरीराचें वजन, शरीराची शक्ति आणि शारीरिक आनंद वाढविण्याचा तो प्रथम प्रयत्न करतो. फोटो काढण्याची आणि चित्रें रेखाटण्याचीं साधनें बरोबर

बाळगून आपले संस्कार स्थायी करण्याची तो धडपड करितो. वांकडें-तिकडें जितकें फिरतां येतील तितकें फिरून अितरांनीं जें पाहिलें नाहीं किंवा जाणलें नाहीं तेंच पहाण्या-जाणण्याचा आणि कशांत तरी नंबर मिळविण्याचा तो प्रयत्न करतो. धार्मिक प्रवासांत जितक्या अडचणी सहन कराव्या तितकें त्याचें पुण्य जास्ती. भोगविलासामुळें किंवा आळशी अदीपणामुळें शरीरावर जें पूट चढलें असेल तें काढून टाकणें ही एक धार्मिक साधना मानली आहे. माझ्या मतें आपल्या लोकांनीं यात्रांमध्ये तितिक्षेचें तत्त्व दाखल करून यात्रेला खूप अुच्चस्थान दिलें आहे. यात्रेकरूंत जर तितिक्षावृत्ति नसेल, तपोलालसा नसेल, तर यात्रास्थानें पवित्र राहूं शकणार नाहींत; आणि त्या त्या स्थळांचें नैसर्गिक सौंदर्य अळणी झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. कष्ट सोसल्यानें, तन्हतन्हेच्या अडचणी स्वेच्छेनें सहन केल्यानें माणसाची शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक भूक प्रदीप्त होते, आणि जीवनाचा आनंद सात्त्विक आणि विशुद्ध होतो. विलासिता आणि कला यांचें वैर असल्यानें तितिक्षाद्वारांच मनुष्याला रसास्वादाची शक्ति मिळवितां आणि राखतां येते. जो तपस्वी आहे तोच कलारसिक होअूं शकतो.

धार्मिक लाभांत दुसरा एक मोठा लाभ म्हणजे सत्पुरुषांचें दर्शन. तीर्थांचें माहात्म्य पाहून सत्पुरुष तेथें जाऊन राहिल्याचीं अुदाहरणें थोडीं. सृष्टीची भव्यता पाहून किंवा अमुक प्रसंगाची पवित्रता देखून कोणी सत्पुरुष त्या ठिकाणीं जाऊन राहातो आणि मग तें स्थान तीर्थ पदवीला पोचतें. अनेक सत्पुरुषांनीं एकाच स्थानाला दीर्घकाळ पसंत केलें अथवा अेखाद्या प्रभावशाली व्यक्तीनें अेखाद्या स्थानाचें माहात्म्य तयार केलें कीं लगेच तें स्थान मोठें तीर्थ मानलें जाअूं लागतें. मग येथें साधुसंत, तपस्वी आणि मुनी यांची जा ये सुरू होते. प्रत्येक तीर्थांबरोबर जे कांहीं प्रसंग जोडलेले असतील ते सर्व यात्रेकरूंच्या तोंडीं जिवंत राहिल्यानें धर्मजीवन आणि धर्मरहस्य अनायासें अशा ठिकाणीं जागृत राहते. मग अशीं स्थानें सहजच धार्मिक विचारांचीं देवघेव करणाऱ्या सम्मेलनासारखीं बनतात.

लोकांच्या धार्मिकवृत्तीमुळे ज्ञानसत्ते येथे अखंड चालवीत अशी साधनें अुत्पन्न होतात. आणि मग धर्मविचारांची कसोटीहि तेथे चांगलीच होअं लागते. अनेक लोकांचे विचार समोरासमोर अेकमेकांवर आपटेल कीं त्यांतून अत्युच्च समन्वयाची दृष्टि विकसते.

मोठमोठ्या तीर्थांत मी हे चारी लाभ पाहिले आहेत.

खरे यात्रेकरू साधारणपणे यात्रा चालूं असतांना ब्रह्मचर्याचें पालन करतातच; आणि शक्य तेवढें खोटे बोलत नाहींत कीं कोणाला फसवीत नाहींत. हाहि अेक मोठा धार्मिक लाभच मानतां येतील, शुद्ध जीवनाचा आनंद अेक वेळ चाखला म्हणजे तेंच जीवन पुढें चालवावें हें बरें असें माणसाला वाटूं लागतें. आणि कित्येक वेळीं मनुष्य हा संकल्प दृढ धरून बसतो. धार्मिक समजुती, भावना, रिवाज आणि त्यांचें काव्य यांचा खजिना तर यात्रेमुळे माणसांत वाढतोच. अितकेंच नव्हे तर या सर्वांमुळे विचार अधिकाधिक अुदार होत जातात. मद्रासी ब्राह्मण काश्मीरांत जातो, आणि काश्मीरचा पंडित महाराष्ट्रांत येतो तेव्हां कट्ट्या धार्मिक म्हटल्या जाणाऱ्या लोकांमध्ये सुद्धां किती फरक असतो हें पाहून कसल्याहि फेरफारासाठीं माणसाचें मन तयार होतें; आणि अशी अुदारता हेंच शिक्षणाचें सर्वांत मोठें फळ आहे.

शिक्षणाचीं मुख्य क्षेत्रे दोन. अेक ज्ञानसशास्त्र आणि दुसरें समाजशास्त्र. दोन्ही बाजूंनीं माणूस जर दूरवर जाअूं शकला तर तो खात्रीनें शिक्षित आहे. मनुष्य आंत अुतरून, अंतर्मुख होअून, स्वतःला तपासून, मानसशास्त्रांत बुडी मारतो; आणि आसपास निरीक्षण करून, दूरवरचा कार्यकारणभाव तपासून, माणसांसारखीं माणसें कशीं कशीं वागतात याचें निरीक्षण करून तो समाजशास्त्र तयार करतो. आंत अुतरून तो अंतर्यामीला ओळखूं शकतो; बाहेर सर्वत्र फिरून येअून त्याला विराटपुरुषाचें आकलन करतां येतें. अंतर्यामीची ओळख म्हणजे अध्यात्मशास्त्र, विराटपुरुषाचा परिचय म्हणजे सृष्टिशास्त्र. दोन्ही मिळून धर्मशास्त्र बनतें. त्याचें परिशीलन हेंच खरें शिक्षण.

प्रवासाचा सद्यःफलदायी लाभ म्हणजे सृष्टीच्या लीलेचें दर्शन होय. अुंचअुंच पर्वत, आणि खोल खोल दऱ्या, विस्तीर्ण नद्या आणि त्याहूनहि

विस्तीर्ण असे पुलिन, सर्वत्र अुगवलेले वृक्ष आणि त्यांच्या वरखालीं आश्रय घेणारे पशुपक्षी, हें सगळें मोठें काव्य आहे. जेथें पहाड पर्वत नाहीत आणि जमीन चहूंच बाजूस सरळ सपाट आहे, तेथें ऋतूप्रमाणें नवेंनवें सौंदर्य पहावयास मिळतें. कांहीं कांहीं वेळां पाण्याचें टिपुसहि नसतांना स्वच्छ पाण्याचे प्रवाह अुन्हांत धांवणाऱ्या मृगांना फसवून मारून टाकतात; पण म्हणून कांहीं मृगजळाची शोभा कमी होत नाही. आणि हवेंत खरोखर ओलावा असला कीं अेखांदें अिंद्रधनुष्य अचूक आपला प्रभाव दाखवितेंच.

आणि जर समुद्राचें दर्शन झालें तर भरतीओहोटीरूपी त्याचा श्वासोच्छ्वास आपलें लक्ष वेधल्याखेरीज राहात नाही. आपल्या श्वासानें जर आपलें रक्त शुद्ध होतें तर समुद्राच्या या भरतीओहोटीनें कशाची बरें शुद्ध होत असेल, अशा तऱ्हेचे कल्पनातरंग अुठल्यावांचून कसे राहातील ? आणि समुद्रावरचे पतंग (शिडाचीं जहाजें) जेव्हां लाटांवर डोलूं लागतात, तेव्हां आतां या लाटांतून फुलें फुलतील अशी अुत्कंठा वाटूं लागते. समुद्रांत जसे लाटांमुळें पाण्याचें हृदय वरखालीं होतें, तसें दृश्य जमिनीवरहि केव्हां केव्हां दिसतें.

सूर्योदय आणि सूर्यास्त हीं तर नित्यनूतन कवित्वाची अनंतता आहे. या अुभय संध्याकालांची शोभा देशपरत्वे बदलते, स्थानपरत्वे बदलते, ऋतुपरत्वे बदलते, क्षणोक्षणीं बदलते, आणि ढगांच्या लहरीप्रमाणेंहि बदलते.

आणि ढग ? ढग म्हणजे अनंत आकाशाचे चिरप्रवासी यात्रेकरू. आकाश बदलायचें नाही आणि ढग क्षणभरहि स्थिर राहायचे नाहीत. या दोघांच्या कात्रींत सांपडलेल्या सूर्याला क्षणोक्षणीं नवी भूमिका बजावावी लागते. पृथ्वी बहुरत्न वसुंधरा-वाटेल तितकें वैभव दाखवो, तें कमीच आहे असें सिद्ध करण्यासाठींच या ढगांची नेहमीं धडपड चालू असते. या ढगांशीं चढाओढ करण्याचें जर कोणाच्या मनांत येत असेल तर तें हिमालयातील बर्फाच्या ढिगांना; पण हिमालयाच्या पहाडापेक्षांहि मोठमोठे पहाड वाटेल त्या ठिकाणीं अुभे करून हे ढग हिमालयाचें किंबहुना

पृथ्वीचें गर्वहरण करतात. फरक अितकाच कीं पहाडावर लहानमोठे असंख्य वृक्ष अुगवतात; तर ढगांवर ढगच अुगवतात.

प्रवासी कितीहि फिरत असला आणि विरक्त असला तरी त्याला आपलें पोट बरोबर घेअून फिरावें लागतें. यामुळें दुपारीं भुकेची वेळ आली कीं, अतिथिशील झोपडीचें काव्य त्याला सर्वांहून आकर्षक वाटतें. तशा तर खेड्यांतल्या झोंपड्या आकर्षक असतातच. झोपड्या, जनावरांचे गोठे, शेतीच्या निरनिराळ्या किर्या, विणकर, कुम्भार, सोनार, सुतार, लोहार वगैरे कारागिरांचे पसरलेले धंदे, सर्वत्र वेगवेगळे आणि अेकत्र मिळून मोठें काव्य असतें. नदीचें काव्य अेक प्रकारचें तर तिच्यावरच्या पुलावरचें दुसऱ्याच प्रकारचें.

यात्रावास पत्करून भटकत भटकत मनुष्य निसर्गाची विविध रंगाची लीला जशी पाहूं शकतो, तसें त्याला विविध लोकदर्शनहि होतें. प्रत्येक ठिकाणची भाषा वेगळी, रिवाज वेगळे, घराची बांधणी वेगळी, पोषाख वेगळे अशा फरकांच्या पाठीमागें काय सोयी आहेत, कोणते आदर्श मानले गेले आहेत यांचा जर तपास केला तर माणसाला बहुमोल शिक्षण मिळाल्यावांचून राहाणारं नाहीं. आणि जसजसा तो खोलांत शिरतो, तसतशी या विविधतेच्या मुळाशीं अेक सार्वभौम अेकता त्याला दिसूं लागते; आणि अेकच मनुष्यहृदय किती प्रकारें विकास पावतें हें पहाण्यांतच विशेष आनंद असतो. लोकजीवन म्हणजे मनुष्यजातीच्या स्थूलबुद्धीची सूक्ष्मता. निसर्ग बदलला कीं, माणसाला आपल्या संवयी बदलल्यावांचून सुटका नाहीं. मनुष्यानें विचार करण्याचें नाकारलें तरीहि रोजची अडचण त्याला कधीं ना कधीं थोडा थोडा विचार करायला प्रवृत्त करते, आणि जें कार्य बुद्धि करीत नाहीं तें काळ करून देतो. अशा रीतीनें दीर्घ काळाच्या सफाअीमुळें जें मनुष्यजीवन घडलेलें असतें त्याचीं स्वाभाविक मोहकता नजरेंत भरल्यावांचून राहात नाहीं.

आणि लोकस्वभावांत हें सर्व यथार्थ रीत्या अुतरलेलें असल्यामुळें त्यांत लोकांना अेक प्रकारचें स्वास्थ्यहि लाभतें. अेकाअेकीं आलेली श्रीमंती जशी माणसाला बेढंगी वाटते तशी ही संस्कृति नसते. त्यामुळें या साधे-

पणांत असाधारण गौरव असतो आणि लोकसंस्कृतीचे हे सर्व नवेनवे प्रकार आणि त्यांच्या स्वाभाविक वातावरणांत जाऊन ते तपासतांना मिळत असलेल्या शिक्षणाचें मूल्य कोण अजमावूं शकेल ?

आपल्या देशांत लिखाणांतून तितका अतिहास सांठविला गेलेला नाही, जितका तो आपल्या जीवनांत सांठविलेला आहे. त्यामुळे यात्रा पर्यटनांत अतिहासदर्शनहि होतेंच. त्यांत आणखी हिमालयाचा प्रदेश तर भारतवर्षाचा प्रान्त-देश आहे. येथें संस्कृतीच्या आणि क्रांतीच्या कितीतरी लाटा येऊन शमल्या असतील. कुरुपांचालांच्या संस्कृतीपासून तहत कर्नल यंगहस्बंडच्या हल्यानें त्रासून केलेल्या तिबेटी लोकांच्या आजच्या संस्कृतीपर्यंत सर्व वस्तूंचे ठसे या ठिकाणीं ऐकमात्रें करून पहावयाला मिळतात. या वाजूकडे आपलें लक्ष वेधून भगिनी निवेदितानें हिन्दु समाजावर मोठे उपकार करून ठेवले आहेत.

भूरचनेच्या दृष्टीनें व भूस्तरशास्त्राच्या दृष्टीनें सुद्धां हिमालयाच्या प्रवासामधून पुष्कळ ज्ञान मिळतें. हिमालय आडवा नसता तर रशिया आणि चीनकडील थंडवारे व तिकडील विचित्र संस्कृति या दोन्हींचा आपल्यावर हल्ला झाला असता. गंगा नदी नसती तर जशी आपली समृद्धि झाली नसती, तशीच हिमालय नसता तर हिमालयाऐवढी अतुंग आर्यसंस्कृतीसुद्धां येथें विकसली नसती.

देशाचा आत्मा आणि देशाचें विराट स्वरूप, दोघीचें ऐकसमयावच्छेदेंकरून दर्शन घ्यावयाचें असेल तर यात्रा हीच ऐक अमोघ साधना आहे.

मनुष्य स्वभावतः स्थावर आहे कीं जंगम ?

° सहज विचार केला असतां दिसून येतील कीं त्याच्यांत या दोन्ही वृत्ति भरल्या आहेत. जंगली अवस्थेंतून सुधारून आजची अवस्था जर मनुष्याला मिळालेली असेल तर मनुष्य मुळांत जंगमच असला पाहिजे. अन्न आणि पाणी जिकडे मिळेल तिकडे जावें ही प्राणिमात्राची स्वाभाविक वृत्ति आहे. जोंवर मनुष्य शिकारी वृत्तीनें राहात होता तोवर त्याला असेंच करणें भाग होतें. अेका जंगलांतील शिकार संपली कीं पांडवां-सारख्या आरण्यकांना दुसरें जंगल शोधावें लागे, अशीं वर्णनें महाभारतांत-सुद्धां येतात. शिकारी जीवन सोडून देअून मनुष्यानें जेव्हां धनगराचें, गुराख्याचें आणि गवळ्याचें जीवन पसंत केलें तेव्हांसुद्धां अेका जंगलां-तील किवा चराअू रानांतील गवत संपलें कीं आपले कळप घेअून त्याला दुसऱ्या ठिकाणीं जावें लागे. पुढेंपुढें जिकडे अन्न मिळेल तिकडे जाअून राहाण्यापेक्षां जिथें आपण राहातो तिथेंच अन्न काढतां आलें तर किती छान होतील, असा मनुष्याच्या मनांत विचार आला. °त्यानें भटकण्याचें सोडून देअून जमीन कसण्याला आरंभ केला, आणि तो आर्य * झाला. शेतीच्या वाढीबरोबर माणसाच्या जीवनांत मोठ्यांत मोठा फेरवदल होत गेला. संस्कृति वाढली आणि स्थावरता आली. स्थावरतेबरोबर माणसाची कार्यशक्ति वाढली, पण त्याची वीर्यशक्ति (Vitality) काहींशी कमी झाली असली पाहिजे. अेका बाजूनें काहीं झीज सोसल्यावांचून दुसऱ्या बाजूनें मनुष्य वाढूंच शकणार नाही.

पूण मनुष्य पडला लोभी. त्याला दोन्ही अवस्थांचा लाभ व्यायचा होता. त्याला जगांत असें दिसलें कीं, निसर्गानें वनस्पतिसृष्टीला जेथें स्थावर केली तेथें त्यांचें लग्न लावणाऱ्या पुरोहितासारखीं जंगम फुलपांखरेंहि निर्माण

* अर्=जमीन कसणें.

कलीं. अमुक अेका मोठ्या वर्गानें स्थावर राहावें आणि त्याला जंगम-पणाचा लाभ मिळवून देणाऱ्या दुसऱ्या वर्गानें भटकत राहावें अशी व्यवस्था माणसाला सोयीची वाटली. त्यानें गृहस्थाश्रमाबरोबर भटक्या लोकांचे अेकदोन आश्रम स्थापन केले. ब्रह्मचारी शिकून तयार झाला कीं तो भटकायला जायचाच. तीर्थयात्रा पुरी झाली म्हणजेच त्याला लग्नाची परवानगी मिळायची. दुसऱ्या बाजूला, गृहस्थाश्रमाची प्रवृत्ति थोडी ढिली पडली, स्थावर झाल्याचा गंज चढला कीं धर्मशास्त्र सांगतें, 'आतां पुष्कळ भोगलें, चला परत अरण्याकडे.' जेथून आलों तिकडे परत जाण्यांत अेक प्रकारचा आनन्द, अेक प्रकारचा विसांवा असतोच. सकाळीं अुठून भटकायला गेलेलीं मुलें सांज होतांच आऱीची अूवदार कूस शोधित यायचींच. जें अरण्य सोडून मनुष्यप्राणि वस्तींत आला, आणि गृहस्थ आणि शहरी बनला त्या अरण्याकडे परत जाअून परिव्राजक होण्याची तयारी करणें यामध्यें हाच आनन्द आहे. प्रगति ही नेहमीं स्वरूच्या पेचासारखी असते. अेक कुंडाळें पुरें झालें, कीं अेक पायरी वर चढली.

गृहस्थाश्रमाऱी लोकांनींहि मधून सधून यात्रेला गेलेंच पाहिजे अशी जुनी व्यवस्था होती, त्यामुळें मनुष्याला देशदेशांतील श्रौष्टी पहातां येतात, समजून घेतां येतात, नवेनवे संबंध जोडतां येतात आणि स्थावरतेमुळें जीवनावर जमलेलें शेवाळ काढून टाकतां येतें.

समाजशास्त्र विकसित करणाऱ्या धर्मकारांनीं अशी व्यवस्था केली नसती, तरीहि मनुष्यस्वभावानें हीच वस्तु या ना त्या रीतीनें शोधून काढलीच असती. मनुष्यमात्रांत जी नैसर्गिक किंवा अीश्वरी प्रेरणा आहे तिलाच शास्त्रीय स्वरूप देण्याचें काम धर्मकार करीत असतात. अेकटीं नैसर्गिक वृत्ति ही खालींहि पाडील आणि वरहि चढवील. जी नैसर्गिक वृत्ति मनुष्याला वर घेअून जाते तिलाच अीश्वरी प्रेरणा म्हणतात. अीश्वराकडे घेअून जाते ती अीश्वरी. या कारणानें स्वतंत्रपणें विकसलेल्या साऱ्या धर्मांतूनहि जवळ जवळ अेकसारखीच व्यवस्था दिसून येते. यात्रेला जाण्याचा रिवाज जपानांत शिंटो किंवा बुशीडो धर्मांतहि आढळतो, आणि हिंदूंच्या आश्रमव्यवस्थेंतहि तो सांपडतो. मक्केच्या हज्यातेंत पुण्य आहे असें सांगणाऱ्या अिस्लामी धर्मांतहि त्याला स्थान आहे. आणि

तागाचे कपडे घालून यरुसलेमच्या पवित्र भूमीचा प्रवास करणाऱ्या भक्तजनांनाहि ही वस्तु प्रिय होऊन बसली आहे.

आपल्याअिकडे यात्रेलाच प्रधानधर्म समजणारे^० परिव्राजक तर होतेच, पण प्रत्येक वर्णालासुद्धां थोडा फार प्रवासाचा धर्म सांगितला होताः ब्राह्मण ब्रह्मचारी म्हणून प्रथम विद्यायात्रेला जात, मागाहून यज्ञसत्रांत जात, चातुर्मास्य सोडून अधूनमधून तीर्थाटन असायचेंच आणि वृद्धांनीं वृद्धपणीं मरण्याकरितां सुद्धां अेका स्थानीं बसण्याअैवजीं पाय चालतात तोंवर अीशान्य दिशेकडे चालत राहावें असेंच विधान केलेलें आहे.

क्षत्रिय जर मृगयेसाठीं दरवर्षीं बाहेर पडले नाहींत तर शेतीचें रक्षण व्हावें कसें ? आणि शेतकऱ्यांनीं राजाला पिकाचा पष्टांश द्यावा कसा ? राजांत जर कांहीं पुरुषार्थ असेल तर घोडा सोडून अश्वमेध करा-थला तो निघायचाच. दिग्विजय न करील तो राजा यथातथाच म्हटला जाओी.

वैश्य म्हणजे सौदागर. ते आपला काफला घेऊन जंगलें पसार करतील, अेका राज्यांतून दुसऱ्या रीष्यांत जातील, अिकडचा माल तिकडे विकतील, तिकडचा अिकडे घेऊन येतील, तेव्हांच सार्थवाहाचें त्यांचें जीवन सार्थ झालें म्हणायचें. घरच्या नववधूलासुद्धां घरांत सोडून समुद्राची सफर करायला जाणाऱ्या वाणिज्यवीरांच्या कथा आपल्या साहित्यांत कांहीं कमी नाहींत.

बौद्ध साधू म्हणजे जबरदस्त प्रचारक. त्यांनीं समुद्रयात्रेचा निषेध न जुमानतां दूरदूरच्या देशांपर्यंत संस्कृतीचा विस्तार केला आणि देश-देशांतराच्या लोकांनाहि त्यांनीं या देशांत आणलें. जंगलांत गेंडा जसा अेकाकी निर्भयपणें फिरत असतो तशाप्रकारें श्रमणूनें सर्वत्र विहार केला पाहिजे अशी बुद्ध-भगवानाची शिकवण होती. आणि त्यांनें स्वतः तर असा विहार करून करून अेका संबंध प्रांतालाच त्या प्रवृत्तीचें नांव देऊन टाकलें *

* विहार-विहार प्रांत.

अशोक राजानें दिग्विजय सोडून देऊन धर्मविजय सुरू केला आणि दरवर्षी नव्यानव्या दिशेकडे धर्मयात्रा चालविल्या. वृद्धश्रवा अिद्रानें वैदिक संस्कृतीच्या प्रारंभकाळींच आदेश दिला कीं, जो वसून राहतो त्याचें नशीबहि वसून राहातें, जो चालू लागतो त्याचेंच भाग्य चालतें. चराति चरतो भगः ही प्रेरणा घेऊन मॅढपाळ चालले, खलाशी चालले, भक्त चालले, सैनिक चालले आणि परिव्राजकहि चालले. या जगतांत सर्वच कांहीं चालतें आहे. आणि मनुष्य जेव्हां चालून चालून कंटाळतो, तेव्हां स्थावर होऊन राहाण्याऐवजीं या जगाला सोडून तो कायमचा चालताच होतो.

मनुष्याला प्रवासाची दीक्षा जर कोणाकडून मिळाली असेल तर ती आकाशांतील ताऱ्यांकडून नसून अखंड जीवनप्रवाह चालविणाऱ्या नद्यांच्याकडून. त्यांतसुद्धां दोन प्रकारच्या वृत्ती दिसून येतात. प्राचीन काळीं कित्येक लोक हा सूर्य अुगवतो तरी कोठून हें शोधून काढण्यासाठीं जसे अुत्तरोत्तर पूर्वेकडे जात, आणि दुसरे कित्येकजण हाच सूर्य विसांवा घ्यायला मावळतो कुठें हें शोधून काढण्याला पश्चिमेकडे जात, त्याच-प्रमाणें कित्येक लोक या नदीचें अितकें अुसळणारें पाणी येतें तरी कोठून हें प्रत्यक्ष पहाण्यासाठीं तिच्या अुगमाकडे चढू लागत तर अितर कित्येकजण या सगळ्या पाण्याचें विसर्जन कुठें होतें, कशांत होतें, आपल्याला तेथें काय आढळेल याचा अनुभव घेण्यासाठीं खलाशी होऊन समुद्राकडे जात. गंगोत्रीकडे जाणारा मॅढपाळ आणि गंगासागराकडे दौडणारा खलाशी हे भाअूभाअूच होत. नदीमुखानेंच समुद्रांत प्रवेश करावा अशी शिफारस करणाऱ्या कवीच्या वंशजांनी समुद्रयात्रा किती केली आहे याचा तपास काढतांना मात्र निराशाच पदरीं येते. वेदकाळचे तुंग आणि भुज्यु जी यात्रा करीत ती नदीची होती कीं समुद्राची हें आज सांगणें कठीण आहे. जातककथेंत वर्णिलेलें वैश्य लोक अेका वाजूला जावा, वाली आणि श्यामचीन्नपर्यंत जात असतील, आणि दुसरीकडे आभिरकेचा सगळा पूर्वकिनारा पादाक्रांत करीत असतील. पण त्यांच्यांतून अेकानेंहि प्लिनी (Pliny) प्रमाणें पूर्व वा पश्चिम सागराचें पेरिप्लस लिहिलें नाहीं. जावाला गेल्यानंतर परत

येण्याची आशाच ज्यानें सोडली. त्याच्या वंशजांनीं समुद्रयात्रेचा निषेध करावा यांत आश्चर्य तें काय ? आणि हा निषेध कां तर म्हणे. तेथें खाण्या-पिण्यांत सोंवळ्याओवळ्याचा कांहीं धरबंध राहाणारिं नाहीं. आचार-धर्म बरोबर पाळला जाणार नाहीं या संकटांतून वांचण्यासाठीं हा खासा अुपाय शोधून काढला ! अुन्हांत जाण्यानें अेकाला पित्तप्रकोप होत असे; त्यानें त्याबद्दल वैद्याला विचारलें. शहाण्या वैद्यबुवांनीं मोठा गंभीर चेहरा करून सांगितलें, ' भल्या गृहस्था, अुन्हांत जाणें हेंच मुळीं चुकीचें आहे, सावलींत बसून राहा ना, मग बघूं बरं कसा पित्तप्रकोप होतो तो ! ' अेखाद्याची पापी नजर आपल्या पत्नीवर पडेल या धास्तीनें बद्दमा-षाला ठीक करण्याअैवजीं आपल्या बायकोलाच अन्तःपुरांत डांबून ठेव-ण्याचें ज्यांनीं पसंत केलें, त्या लोकांनीं समुद्रयात्रेचा निषेध करून स्वतःला स्वतःच्या देशांत कोंडून घ्यावें, हें यथायोग्यच आहे. फार काय सांगावें !

- ० या भेकड व्यवस्थाकारांनीं वैराग्यधन अशा संन्याशांनाहि आज्ञापिलें आहे कीं, जेथें खाण्याची पंचाअीत असेल, लोक श्रद्धाभक्तिपूर्वक पुडीला बोलावीत नसतील, जेथें दंगा मारामारी चालतूअसेल अशा देशांत जाअूंच नये. प्रदोषाची ज्यांना हौस आहे, अशांना आपली मुलगी देअूं
- ० नये, असाहि अेक दंडक होता. सुरक्षितता हाचु प्रथम धर्म आहे !!

अितकें करून आणि जीवनांतील सर्वोत्कृष्ट सत्त्व सुकवून टाकून आपण जें संभाळूं अिच्छित होतो तें तरी संभाळलें गेलें काय ? ज्यांचा संसर्ग टाळण्यासाठीं आपण समुद्रयात्रा सोडून दिली तेच सारे अुलट पेंव फुटावें तसे आपल्या अिकडे आले आणि आपलें राज्य, आपला व्यापार, आपलें शिक्षण आणि आपलें भाग्य या सगळ्याचाच ताबा घेअून येथें कायम झाले. ' जो बसून राहातो त्याचें भाग्यहि बसूनच राहायचें.'

. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, जीवनाचें अुत्थान जेव्हां मंद पडूं लागतें, तेव्हां माणसाच्या हृदयांत अज्ञाताविषयीं भीति शिरूं लागते. याच्या अुलट जर जीवनांत यौवनाचा प्राण मुसमुसत असेल तर त्याच अज्ञानाचें आमंत्रण टाळतो म्हटलें तरी टळत नाहीं. अज्ञानामार्गे धांवणें, त्याचा अनुभव घेणें, त्याच्यावर विजय मिळवून त्याला ज्ञात बनविणें

हा जीवनांतील मोठ्यांत मोठा आनंद आणि अुत्कृष्ट पौष्टिक खुराक आहे. वैज्ञानिक प्रयोग करून जसा अज्ञातावर विजय मिळवितां येतो, तसा प्रवास करूनहि मिळवितां येतो.

मनुष्य घोड्यावर स्वार होतो तेव्हां घोड्याच्या शक्तीचाहि स्वतः-मध्ये संचार झाला आहे अशा प्रकारे त्याची छाती फुलते, आणि शक्तीचा साक्षात्कार झाल्यामुळे मनुष्याचे व्यक्तित्व तितक्या अंशाने परिपुष्ट होते. अैशी मैलाच्या वेगाने धांवणाऱ्या मोटारीचे अडकुशचक्र हातीं धरतांच हा सगळा वेग माझाच आहे, असें माणसाला वाटूं लागते. अेखादी संस्था किंवा राज्य चालविण्याचे फळ-त्याचा व्यक्तितगत आनन्द-‘ अितक्या लोकांशीं माझे तादात्म्य आहे, अितकी मोठी शक्ति मला वापरतां येते, अितक्या व्यक्तींना गोळा करून मी अेक विराट शक्ति अुत्पन्न करूं शकलों आहे ’ या अनुभूतीतच आहे. व्यक्तित्वाचा विकास, शक्तीचा संचय आणि भवितव्यतेचे नियंत्रण हाच माणसाला मोठा आनन्दाचा विषय आहे. प्रवासाच्या द्वारा मनुष्य जितका भूमिभाग दृष्टीच्या योगाने आपलासा करतो, जितके अन्तर पादाक्रांत करतो, जितका अनुभव सांठवितो तितक्या अंशांनीं त्याचे जीवन समृद्ध होते. भांडारांत सांठविलेले धन वाह्य असल्यामुळे ओझ्यासारखे होते; अनुभवाच्या द्वारा सांठविलेले ज्ञान, कमाविलेले संस्कार आणि मिळविलेली शक्ति आंतरिक असल्यामुळे त्यांचे ओझे वाटत नाही. अुलट त्यांची जोड मिळाल्यामुळे जीवनांत दुसरा पुष्कळ वोजा अुचलण्याची शक्ति अुत्पन्न होते. जो मनुष्य प्रवासाला निघाला त्याला पुष्कळ वस्तूंचा परिग्रह टाळण्यावांचून गत्यन्तर नसते. ज्याला हलके होतां येत नाही, त्याला प्रवासच करतां येणार नाही. मग तो ढग असो वा मनुष्य असो; आणि प्रवासद्वारा मिळविलेले ज्ञान, संस्कार किंवा कौशल्य असें कांहीं पचून जाते कीं, त्याचा वोजा किंवा परिग्रह भासतच नाही.

प्रवासद्वारा मिळविलेले ज्ञान आणि शिक्षणसंस्थांत मिळविलेले ज्ञान या दोहोंत मोठ्यांत मोठा हाच फरक असतो. आजकालच्या शिक्षणाच्या द्वारा मिळविलेले ज्ञान भाररूप असते. कारण ते वापरलेले

किंवा पचविलेले नसते. म्हणून लहान लहान मुलांना शाळेतले शिक्षण देण्यापेक्षा प्रवासाचे शिक्षण दिले तर ते कमी खर्चाचे आणि अधिक फलद्रूप होतील.

प्रवासी जसजसा प्रवास करित जातो, तसतसा तो चातुर्याचा सांठा वाढीत जातो; चिकाटी आणि अुदारता शिकतो; आणि अंती तो अेक अुत्कृष्ट समाजशास्त्री बनतो. प्रवास म्हणजे अडचणी सोसण्याचा वाद-शाही प्रकार. प्रवासांत अडचणी आल्याने माणसाला असे नाही वाटत की, आपल्या दारिद्र्याचे हे अेक प्रतीक आहे. त्याला असे वाटते की, सुचणूक अंगी आणण्याची ही अेक संधीच आपल्याला मिळाली आहे. अेका दृष्टीने प्रवास हे व्यक्तित्वाच्या विकासाचे साधन आहे; तर दुसऱ्या दृष्टीने तो देशभक्तीचा अनुभवाने थवथवलेला अेक प्रकार आहे. जितका देश आपण पाहिला-निरीक्षला-आपलासा केला तेवढ्या-क्षेत्राविषयी आपल्यांत विशिष्ट भावना अुत्पन्न होते, त्याच्याशी आपली आत्मीयता बांधली जाते, त्याच्यासंबंधी अभिमान किंवा भक्ति अुत्पन्न होते आणि त्यामुळे आपण त्याचे अनन्य भक्त बनतो. अेखाद्या प्रांताचा प्रवास करून आल्यानंतर वर्तमानघटनेत येणाऱ्या तिथल्या समाचारा-विषयी केवढी आस्था वाढू लागते !

पण या प्रवासाच्या मार्गे जगाला लुटण्याची दुर्बुद्धि असता कामा नये. जगाचा कस काढून घेण्याची, जास्तीत जास्त फायदा मिळविण्याची वृत्ति असेल तर वर वर्णिलेल्या अुच्च लाभांपैकी फारच थोडे हातीं लागावयाचे. मोठ्या लोभाने प्रवृत्त होऊन केलेल्या प्रवासाच्या लाभांची मर्यादाहि तितकीच मोठी असते. भक्त-सेवक प्रवासाला निघतो तेव्हां अन्तर्बाह्य साऱ्या शक्ती संघ घेऊन त्याला सोबत करायला निघतात. जगाचे शोषण करू पहाणारा मनुष्य शेवटी अिंद्रियपरायणच व्हायचा आणि अिंद्रियानुभव हा विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच आवश्यक असल्यामुळे त्यापुढे त्याची मात्रा जसजशी वाढत जातील तसतसे व्यस्त प्रमाण सुरू होऊन तो अधिकाधिक वेचव होऊ लागतो आणि शेवटी त्याचा अुथळपणाच दिसून पडतो. अिंद्रियानुभवांतून मिळणारा आनन्द परिमित असतो. मनुष्यजातीने त्याचा अन्त पाहिला आहे.

पण अजूनहि माणसाला अंत सांपडलेला नाही—हृदयानुभवानें होणाऱ्या विकासाचा. त्याची विविधता अजून संपलेली नाही. जितका मनुष्य अधिक भिःस्पृह, निराग्रही आणि निरहंकारी तितकी त्याला प्रवासा-मधून जास्तीत जास्त संस्कारिता लुटतां येते. भक्त-सेवक जेव्हां प्रवासाला निघतो, तेव्हां आत्मानुभव, आत्मविकास आणि आत्मैक्य जीन्ही त्याच्यांत वाढतच जातात. रोजच्या रोज विकास पावणारें विश्व वचून भोगैश्वर्यामार्गे लागलेल्या माणसाला वाटतें कीं, 'हें विश्व माझें होवो, माझ्या ताब्यांत येवो.' त्याच्याअैवजीं भक्त-सेवक अिच्छितो कीं, 'मीच त्याचा सेवक व्हावें, त्याचा अंश व्हावें आणि अभेद अंगीं बाणवून घेअून तेंच होअून जावें.' हाच जीवनाचा परमोत्कर्ष आहे.

प्रवास करण्यानें लाभ काय असें जर मला कोणी विचारलें, तर त्याचें अुत्तर मी सहज देअूं शकेन. पण लोक मला विचारतात, कीं तुम्ही कोणत्या अुद्देशानें प्रवासाला निघालात ? हा प्रश्नच वेगळा आहे. आणि त्याचें अुत्तर देणें कांहीं सोपें नाही. खाणें, निजणें, भिणें, लग्न करणें अित्यादि विश्वजर्नीन किर्या मनुष्य कोणत्या अुद्देशानें करतो हें सांगणें सोपें नाही. पुष्कळ वेळां मनुष्य असेंखें सांगेल कीं, राहावत नाही म्हणूनच या सार्वत्रिक प्रवृत्तींत आम्ही पडतो. यांतून जितके लाभ होतील ते सारे आम्हांला अिष्ट आहेतच, पण कोणत्या लाभाच्या लोभानें प्रेरित होअून आम्ही प्रवृत्त झालों तें आम्ही सांगूं शकणार नाही. आंतून अेक अदभ्य प्रेरणा अस्वस्थ करून सोडते म्हणून मुकाट्यानें तिला वश व्हावेंच लागतें. निसर्गाची ही रचना आहे—योजना आहे, कीं जीवनासाठीं जी वस्तु अत्यंत अुपयोगी आहे, तिच्या लाभालाभाचा विचार करून ती पसंत करावी असें कांहीं असतच नाही. आंघोळ करावी कीं न करावी हा माणसाच्या पसंतीचा विषय होअूं शकेल, पण निजावें कीं न निजावें हें निसर्ग माणसाला पसंत करूं देत नाही. निद्रेचा हल्ला झाला कीं विवश होअून मनुष्य तिच्या ताब्यांतच जातो.

ज्या मनुष्याच्या वृत्ति विकृत झालेल्या नाहीत, अशा मनुष्याच्या वावतींत प्रवासाची वृत्तीहि तितकीच स्वाभाविक असते. पाअूस पडला

कीं खोंड जसा आपल्या शिंगांनी जमीन खोदून हुंगायला लागतो, तशी प्रवासाला निघायची संधी आली कीं, प्राकृतिक मनुष्याचीं पाअुलें न विचारतां चालायलाच लागतात. 'कुठें चालला ?' असें कोणी त्याला विचारलें तर तो म्हणेल कीं, ' तें कांहीं आम्हांला माहीत नाहीं. असेल तिकडे जाअूं खरे. जाणें, चालणें, स्थानांतर करणें, अेकेठिकाणीं न बसणें, नवे नवे अनुभव घेणें, अितकेंच आम्हाला माहीत आहे. डोळ्यांना तहान लागली आहे, सगळ्या शरीराला भूक लागली आहे, म्हणून पाय चालताहेत, याहून जास्त आम्हांला कांहीं समजत नाहीं.'

पहाडांतील रहिवाशांना ही चालण्याची खाज अधिक असण्याचा संभव आहे, पण सपाटीवरचे लोकसुद्धां कांहीं कमी भटक्ये असत नाहींत. काशीचें गंगाजळ रामेश्वरला घेअून जाअून रामेश्वरच्या सेतूची रेती काशीला किंवा हरिद्वारला पोचविणारे यात्रेकरू सारेच कांहीं पहाडी असत नाहींत.

माझ्या लहानपणचीं पुष्कळशीं संस्मरणें प्रवासाविषयींचीं आहेत. शहापुराहून वेळगुंद्रीला जावें आणि तेथें पेरू, आंत्रे किंवा करवंदें खावीं, सातान्याहून जरंड्याला किंवा परळीला जावें आणि तिथला रामदास स्वामींचा मठ आणि हनुमान पहावा; वेळगांवहून तिनअी घांट अुतरून गोव्याची अप्रतिम वनश्री डोळाभर पहावी किंवा आंबोली घाट ओलांडून सावंतवाडीच्या मोतीतलावाच्या कांठीं लांकडावरचें रंगीत काम बघून घ्यावें; जहाजांत बसून कारवारला जाअून समुद्रकिनारीं वाळूचे किल्ले बांधावे; पुण्याला जाअून संगम, पर्वती किंवा चतुःशृंगी यांचें दर्शन घ्यावें; मिरज, जत, रामदुर्ग, मुधोळ, सांगली आणि सावनूरसारख्या संस्थानांचे पाहुणे होअून मध्ययुगीन भारतवर्षाचें ओझरतें दर्शन घ्यावें, आणि कृष्णेच्या कांठीं नाचत बागडत असणारे हत्तीसारखे गाअीत्रैल पाहून आनंद मानावा, हेच माझे बालपणचे संस्कार. गाडींत गवत आणि गादी टाकली आहे, गाडी ओढणाऱ्या बैलांच्या गळ्यांतील घटांचा आवाज रात्रींच्या शांतीचा छेद करीत आहे, कुठून तरी चोर येतील या भीतीनें रात्र जागून काढण्याची आवश्यकता पटली असूनसुद्धां डोळे मधून

मधून मिटताहेत आणि दचकून पुनः अघडावेत तेव्हां 'बघा, आम्ही कसे सारी रात्र जागतो आहो' असे म्हणणाऱ्या चांदण्या माथ्यावर चमकत आहेत, हे सारे दृश्य माझ्या लहानपणच्या जीवनाशी ओतप्रोत झाले आहे. प्रवास करायला मला हेतु किंवा प्रयोजन लागतच नाही. गांधीजींच्या बरोबर विलायतेला जाण्याची संधि आली असतां सुद्धा मी कां गेलों नाही? हिमालयाची यात्रा केली असतांना त्याच्या पलीकडे कैलासाला मी कां गेलों नाही? अफगाणिस्तानावरून रशियाला जाण्याचा संकल्प शेवटच्या घटकेला कां सोडून दिला? किंवा जावा, बाली, श्याम आणि सुमात्राकडे मी केव्हां जाणार आहे? मोरिशसहून आलेले आमंत्रण मी केव्हां स्वीकारणार आहे? असे प्रश्न कोणी मला विचारले तर ते स्वाभाविक आहे. न जाण्यासाठी कांहीं तरी कारण असू शकेल, जाण्यासाठी कारण कशाला पाहिजे? नदीला कोणी विचारले आहे, कीं तू कां वाहातेस? ती वाहातांना थांबते तेव्हांच सर्वजण आश्चर्य करतात.

हिमालयाच्या यात्रेला मी कसा गेलों आणि त्यांतून मी काय काय मिळविलें याचें थोडेंसें वर्णन या प्रकासवृत्तांतांत आरंभापासून शेवटपर्यंत ठिकठिकाणीं आलेच आहे. हिमालयाला जाण्याची वृत्ति हिंदुमात्रांत स्वाभाविक असते. सिंधु, गंगा, ब्रह्मपुत्रा आणि त्यांच्या सख्या साऱ्याच हिमालयाच्या मुली आहेत. तेव्हां प्रत्येक नदीभक्त केव्हां केव्हां आजोळीं मजा करायला हा जायचाच. हिमालयाचें वैभव दुनियेंतील तमाम सम्राटांच्या समस्त वैभवापेक्षांहि बरचढ आहे. हिमालय हाच आपला महादेव आहे. साऱ्या विश्वाची समृद्धि वाढवीत असून सुद्धा अलिप्त, विरक्त, शान्त आणि ध्यानस्थ. हिमालयाला जाऊन त्यालाच हृदयांत धारण करून घेण्याची ज्याची शक्ति असेल त्यानेंच जीवन जिंकलें. त्याला अनंत प्रणाम असोत.

या पुस्तकांत आलेल्या कठीण शब्दांचा आणि वाक्यांचा

अर्थ आणि संदर्भ.

[ही टिप्पणी तयार करतांना गुजरात विद्यापीठांतील अेक अध्यापक श्री. नगीनदासभाई पारेख यांनीं परिश्रमपूर्वक तयार केलेल्या याच पुस्तकाच्या गुजराती टिप्पणी—पुस्तिकेची जशी बहुमोल मदत झाली आहे तसाच खुद्द श्री. काकासाहेबांचाहि हातभार या कामाला लागलेला आहे. त्यामुळे या टिप्पणीमधून वाचकांना माहिती आणि ज्ञानसंग्रह करून घेतां येण्याजोगा आहे. —अनुवादक]

प्रकरण १

पान ४ गच्छति चेतः. शरीर पुढें चालत आहे आणि नाखूष असें मन मागून धांवत आहे. [अभिज्ञानशाकुंतल अंक १ ला]

पान ४ दरबारांत मोकळा झाला. याचा अर्थ समजण्यासाठीं काकासाहेबांच्या खाजगी पत्रांतील पुढील अुस्तारा अुपयोगी पडेल :—

“ बडोद्यास ‘ श्री गंगनाथ भारतीय सर्व विद्यालय ’ नांवाची अेक राष्ट्रीय शाळा होती. कै. श्री. केशवराव देशपांडे हे त्या शाळेचे संस्थापक आणि संचालक होते. या संस्थेंत शेवटचीं दोन वर्षे मी मुख्य अध्यापक होतो. श्री. केशवराव देशपांडे आणि श्री. अरविंद घोष परममित्र. दोघांनीं मिळून राष्ट्रोद्धाराच्या उद्देशानें ‘ भवानी मंदिर ’ नांवाची संस्था स्थापन करण्याचें योजिलें होतें. क्रांतिवाद चळवळ या योजनेंतूनच हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाली अशा संशयानें ब्रिटिश सरकारनें अरविंद घोषांचेबरोबर केशवरावांना पकडण्याचा आणि गंगनाथ विद्यालय मोडण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण बडोद्याच्या श्री. सयाजीरावांनी ब्रिटिश सरकारला आपल्या राज्यांत ढवळाढवळ करूं दिली नाहीं.

दिल्ली दरबाराच्या वेळीं सयाजीरावांना नमविण्याचा जणू कटच रचला गेला होता. बादशाहाला दरबारांत सलामी द्यायच्या वेळीं सयाजीरावांनीं कंबर भरपूर वांकविली नाहीं आणि बादशहाकडे पाठ न फिरवितां, कासवाप्रमाणें पाऊल मार्गें मार्गें टाकीत जाण्याचा नियम मोडून माणसाप्रमाणें पाठ फिरवून ते आपल्या जागीं गेले; हा 'महान् अपराध' पुढें करून सरकारानें त्यांना पुष्कळ छळलें, आणि चहूं वाजूंनीं राजद्रोहाची ओरड करून राज्यकारभारांत अनेक फेरफार करण्याला भाग पाडलें. याच काळांत केशवरावांना अमरेली प्रांताचें अधिकारीपद सोडून द्यावें लागलें आणि गंगनाथ विद्यालय बंद करावें लागलें...हिमालयांत जाऊन ध्यानधारणा करण्याची मला पुष्कळ वर्षांपासून तळमळ लागून राहिली होती. पण मी कर्तव्यवद्द असल्यामुळें विद्यालय सोडून जाण्याचा विचारहि मनांत आणणें शक्य नव्हतें. पण सयाजीरावांची कंबर वांकली नाहीं म्हणून सरकारनें त्यांचा तेजोवध केला, त्यामुळें ब्रिटिशांना ढवळढवळ करणें शक्य झालें, गंगनाथ विद्यालय मोडलें, माझ्या जहाजाचा नांगर ओढला गेला आणि मग दीड दोन वर्षांपासून शिडांत भरलेला वारा त्याला सरळ हिमालयांत घेऊन गेला."

पान ४ When I am free : मी स्वतंत्र होऊन तेव्हां किती किती आनंदांत राहीन ! डहाळीवर झुलणाऱ्या फुलांच्या बहाराखालीं मी आतां खूप खूप मजेनें काळ घालवीन. [पहिली ओळ सोडून बाकीच्या ओळी शेक्सपीअरच्या ' टेम्पेस्ट ' नाटकामधील आहेत.]

प्रकरण २

पान ६ पुंडलिकाचें पुण्यक्षेत्र : पंढरपूर. [" पंढरीच्या वाटे, बाभळीचे काटे, सखा विठ्ठल भेटे, पांडुरंग "]

पान ७ परशुरामापासून... ..होते : ब्राह्मणाखेरीज दुसऱ्या कोणालाहि आपली अस्त्रविद्या द्यायची नाहीं, अशी परशुरामाची प्रतिज्ञा होती, तेव्हां कर्ण, आपण ब्राह्मण आहोंत, असं खोटें सांगून त्याच्यापाशीं अस्त्रविद्या शिकण्यासाठीं राहिला होता. या ठिकाणींहि आजीचा लेखकाशीं खरा परिचय नव्हता.

पान ७ स्वर्धुनी : स्वर्गगा.

पान ७ ब्रह्मावर्त : कुरुक्षेत्राजवळील दृषद्वती आणि सरस्वती या दोन नद्यांमधील प्रदेश.

पान ७ हिंदु सम्राट् अकबर : अकबर बारादशहानें हिंदु राजांशीं सोयरिकी केल्या, हिंदु आणि मुसलमान धर्मांचें सार काढून ' दीने अिलाही ' नांवाचा नवा धर्महि सुरू केला, याचें या ठिकाणीं सूचन आहे.

पान ८ अघोर साधना : अघोर पंथ नांवाचा शिवभक्तांचा अेक विशिष्ट संप्रदाय आहे. हे लोक अतिशय घाणेरडे असतात. यत्किंचित्हि घृणा न बाळगतां हे लोक मांस आणि सडलेलें प्रेत-अितकेंच काय मल-मूत्र सुद्धां खातात. कधीं अंग धूत नाहींत कीं तोंड स्वच्छ करीत नाहींत. मद्यपानासाठीं करवंटी ठेवतात. सापाच्या आणि अितर प्राण्यांच्या हाड-कांची माळ गळ्यांत घालतात. या संप्रदायाचें मूलस्थान बडोदा संस्था-नांत आहे म्हणतात. तेथें अघोरेश्वर मठांत अघोर स्वामी राहात असत. हा संप्रदाय फार प्राचीन आहे. या पंथाचे लोक अबू, काठेवाड आणि बंगाल या भागांत हल्लींहि आढळतात. मार्को पोलो, प्लिनी, अॅरिस्टॉट्ल् अि.च्या ग्रंथांतहि या पंथाचा अुद्देश आढळतो.

पान ९ कुंभ मेळा : गुरु आणि सूर्य मकर राशींत असतील आणि रविवारीं जर पूर्णिमा आली तर प्रयाग आणि हरद्वार येथें कुंभ योग मानला जातो. गुरु आणि सूर्य सिंह राशींत अेकत्र आले आणि गुरुवारीं पूर्णिमा आली तर गोदावरीच्या तीरावर, गुरु-सूर्य मेष राशींत अेकत्र आले आणि सोमवारीं वद्य अष्टमी आली तर कावेरीच्या काठीं, आणि श्रावणमासीं गुरु किंवा सोमवारीं अमावास्या आली तर कृष्णा नदीच्या काठीं कुंभयोग मानतात.

कुंभ मेळ्याची उत्पत्तिकथा पुराणांत पुढीलप्रमाणें सांगितली आहे:— देवांनीं आणि दानवांनीं मिळून समुद्रमंथन केलें, तेव्हां शेवटीं त्यांतून अमृताचा कुंभ घेऊन धन्वन्तरि बाहेर आला. देवांची दृष्टि त्या कुंभावर पडतांच त्यांनीं इंद्रपुत्र जयंताला खूण केली आणि तो अेकदम कुंभ घेऊन पळाला. अितक्यांत दैत्यगुरु शुक्राचार्यांनीं दानवांना सावध केलें तेव्हां ते

जयंताच्या मार्गे लागले. जयंत वाट सांपडेल तिकडे पळत सुटला. बारा दिवस आणि बारा रात्री ही पळापळ आणि ओढाताण चालली, आणि शेवटीं दैत्यांनीं कुंभ घेतला. पण दैत्य सगळेच अमृत पिण्यासाठीं गडबड करूं लागले आणि शेवटीं झगडा उत्पन्न झाला. अितक्यांत श्रीविष्णु मोहिनीस्वरूप घेऊन आले आणि त्यांनीं सर्वांना अमृत वांटून देण्याच्या मिषानें कुंभ आपल्या हातीं घेऊन सगळें अमृत देवांना पाजलें. अमृत कुंभासाठीं देवदानवांच्या बारा दिवस आणि बारा रात्री चाललेल्या लढाईंत ज्या ज्या ठिकाणीं कुंभ पडला होता, त्या त्या जागा पवित्र समजल्या गेल्या आहेत, आणि तेथे तेथे कुंभपर्व भरतें. या युद्धकालांत चंद्रानें अमृत गळू दिलें नाहीं, सूर्यानें कुंभ फुटूं दिला नाहीं, कुंभ दानवांच्या हातीं गेला तेव्हां बृहस्पतीनें त्याचें रक्षण केलें, आणि जोंवर कुंभ जयंताच्या हातीं होता तोंवर शनीनें त्याचें रक्षण केलें. म्हणून ज्या ज्या स्थानीं हा कुंभ पडला त्या त्या स्थानीं जेव्हां सूर्य, चंद्र आणि बृहस्पति अेका रेषेंत येतात तेव्हां कुंभयोग आला म्हणतात.

पान ९ प्रमाण : 'आधार' या अर्थी मीमांसा शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्द.

पान ९ परत्यक्ष : अिन्द्रियजन्य.

पान ९ अनुमान : हेतुद्वारां किंवा तर्कद्वारा अेखाद्या वस्तूचा अनुभव किंवा निर्णय करणें.

पान ९ शाब्द : शब्दानें उत्पन्न झालेलें (विश्वासपात्र माणसाचें वचन. आप्तवाक्यं प्रमाणम्.)

पान ९ उपमान : समानधर्माचें कथन.

पान १० आत्मन्येवच विद्यते : आत्म्यामध्येचि संतुष्ट्याचें कर्तव्य संपलें (गी. अ. ३।१७).

परकरण ३

पान ११ चरम : आत्यंतिक, शेवटचें.

पान ११ तरी पण काशीसारख्या आला नाहीं : काकासाहेब लिहितात : "माझ्या लेखांत ऐतिहासिक व वैज्ञानिक सत्य

संभाळण्याचा आटोकाट प्रयत्न असतो. पण आदर्शवाद व कल्पनाविहार चालला म्हणजे पाया भरपूर आहे किंवा नाही याचें भान रहात नाही व मग The wish is father to the thought असें होतें ! औरंगजेबानें बांधलेली ही मशीद मोडण्याचा प्रयत्न मराठ्यांनीं केला नाही असें या ठिकाणीं जें सूचित केलें आहे तें अतिहाससिद्ध नाही असें मागाहून समजलें. पेशव्यांनीं काशीच्या नवाबावर स्वारी करून औरंगजेबाची मशीद पाडून त्या ठिकाणीं विश्वनाथाचें देअूळ पुनः बांधण्याचा मनसुबा केला होता; पण काशीचे ब्राम्हण उघड्याबोडक्यानें पेशव्यांकडे आले आणि रडून जाजावून त्यांनीं त्यांची अशी समजूत घातली कीं, 'काशी तुम्ही जिंकाल पण त्याच्या अगोदर आमची कत्तल होतील आणि तुम्हांला ब्रह्महत्येचें पातक लागेल; कोणी देअूळ बांधित असेल तर त्याला नको म्हणणें पाप आहे, तें पाप आम्हांला लागूं नये म्हणून तुम्ही दुसरीकडे एक देअूळ बांधा; आम्ही तेथें येऊं.' अशा लोकांपुढें पेशवे हरले आणि गुप्तवेष्टानें गंगास्नान करून गुपचुप परत आले. अशा रीतीनें ब्राह्मणांच्या नामदर्पणाची निशाणी म्हणूनच ही मशीद आज त्या ठिकाणीं आहे. ही हकिकत नंतर वावेली व न्यामुळें एक आधार तुटला. तरी पण सामान्यपणें हिन्दु वृत्तीचें खरें चित्र पुस्तकांत दिलें आहे तेंच बरोबर आहे, म्हणून तेथें न बदलतां टीपेमध्ये सत्याला अवकाश दिला आहे. ”

पान ११ कानपूरची विहीर : १८५७ सालच्या बंडाच्या वेळीं नानासाहेबांच्या फौजेतील लोकांनीं अंग्रजांची कत्तल करून त्यांना एका विहिरींत टाकून दिलें होतें, असें म्हणतात. ही विहीर अंग्रजांनीं अजून तशीच ठेवली आहे, आणि तिच्यावर या अत्याचाराची हकिकत लिहून ठेवली आहे.

पान १२ दिल्ली शहरासमोरील सेनापतीचें बाहुलें : ब्रिगेडिअर जनरल जॉन निकल्सन. १८५७ च्या बंडाच्या वेळीं अंग्रजांनीं दिल्ली पुनः ताब्यांत घेण्यासाठीं जेव्हां १४ सप्टेंबर १८५७ रोजीं हल्ला केला त्यावेळीं यानें खूप शौर्य दाखविलें होतें. याच लढाईत त्याला प्राण-

घातक जखम झाली; पण २० तारखेला अंग्रजांनीं दिल्लीचा पुरा ताबा घेतल्यानंतर २३ तारखेला याचें देहावसान झालें. दिल्ली येथें याचा पुतळा आहे आणि त्याच्या आसपास त्याच्या नांवाची बागहि आहे.

पान १२ हाअुस अेजट : घर-दलाल. मोठ्या शहरांत घर भाड्यानें किंवा विकत घ्यायचें असेल तर या घर-दलालांच्या मार्फत तो व्यवहार करणें सोपें जातें.

पान १२ टॉमस कुक् : जलप्रवास करणाऱ्या प्रवाशांच्या सुख-सोयींची व्यवस्था करणारी अेक प्रख्यात कंपनी.

पान १२ शिपिंग अेजट : बोटीनें देशांतराचा प्रवास करायचा असेल तर हे दलाल उपयोगी पडतात. तिकिट घेणें, सामानाची व्यवस्था करणें, वाटेतील मुक्कामावर हॉटेलची सोय पहाणें, प्रेक्षणीय स्थळे दाखविणें हीं कामें हे दलाल करून देतात.

पान १३ ट्रॅव्हलर्स गाईड : प्रवाशांचे वाटाडे.

पान १४ तुरग प्रवासी : घोड्याप्रमाणें शीघ्र गतीनें फिरणारे प्रवासी.

पान १६ पूर्वमीमांसा : जैमिनीअृषींनीं रचलेल्या दर्शनशास्त्राला 'पूर्वमीमांसा' म्हणतात. यांत यज्ञयाग इत्यादि कर्मकांडाचें प्रतिपादन आहे.

पान १६ वेदान्ती : अुत्तर मीमांसा म्हणजे वेदांतदर्शन मानणारे.

पान १६ गदाधरी : ('गादाधरी') न्यायशास्त्राचा प्रख्यात ग्रंथ.

पान १६ दशग्रंथ : अृक्, यजुस्, साम आणि अथर्व हे चार वेद, आणि शिक्षा (स्वरोच्चारसंबंधीं), छंद, व्याकरण, निरुक्त (व्युत्पत्ति आणि अर्थ यासंबंधीं), ज्योतिष् आणि कल्प (सूत्रें) हीं सहा वेदांगें मिळून दहा ग्रंथ होतात.

पान १४ कबीरांनीं विणली होती : कारण कबीर हे मोमीन होते.

पान १७ स्थापत्य : घरे बांधण्याचें शास्त्र.

पान १७ शिल्प : कारागिरी.

परकरण ४

पान २० सीतेचा शाप : कीं सिकते(वाळू)चा शाप ?

परकरण ४ (अ)

पान २८ लोकानां रक्षणार्थाय...हेतवे : लोकांच्या रक्षणासाठीं आणि जगताच्या मुक्तीकरितां.

परकरण ५

पान ३० मार : बौद्ध धर्मात कल्पिलेली आसुरी संपत्तीची अधिष्ठात्री व्यक्ति.

पान ३० भगवान् नचिकेता : (कठोपनिषत्-कथा) वाजश्रवा मुनीचा हा मुलगा. पित्याच्या कल्याणाकरितां तो यमाच्या घरीं (मृत्यूच्या दारीं) गेला होता. तीन दिवस तो यमाच्या दारीं अुभा होता. शेवटीं यमाला ही बातमी समजतांच तो धांवत आला आणि त्यानें नचिकेताला वरदान दिलें तेव्हां नचिकेतानें यमाकडून ब्रह्मज्ञानाची मागणी केली आणि यमानें नाना तऱ्हेचीं प्रलोभनें दाखविलीं तरी त्यांना वश न होतां शेवटीं त्यानें ज्ञान प्राप्त करून घेतलें.

परकरण ६

पान ३३ खुदीराम बोस : मुजफरपुरांत पहिला बाँब टाकणारा बंगाली तरुण.

पान ३३ कन्हैयालाल दत्त : आपल्या टोळींतून फुटलेल्या नरेन्द्र गोस्वामीचा जेलच्या अस्पितळांत खून करून फांशीला जाणारा बंगाल-मधील क्रांतिकारक तरुण.

पान ३३ आनंदमठ : बंकीमचंद्रांची विख्यात कादंबरी. यांतच प्रसिद्ध ' वंदे मातरम् ' गीत आहे.

पान ३७ प्रायोगच्छति ... आपदः : भाग्यरहित जेथे जाओ तेथे आपदा !!

पान ३७ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः : शुद्ध आहाराने चित्त शुद्ध होते. (छांदोग्य : ७-२६-२.)

परकरण ७

पान ४१ गौरांगपरभु श्री चैतन्य : श्रीकृष्ण चैतन्य. 'श्री गौरांग-परभु' या नावाने प्रसिद्ध झालेले बंगालमधील भक्त. यांचा प्रेमभक्तिप्रधान संप्रदाय आजहि बंगाल, वृंदावन, गुजरात वगैरे प्रांतांत चालत आहे.

पान ४१ नेरानेरी [बं. नेडा नेडी] : बंगाली भाषेत 'नेडी' म्हणजे बोडका असा अर्थ होतो. या साधूंनी डोक्यांचे मुंडन केले असल्यामुळे त्यांना 'नेडा नेडी' म्हणतात.

पान ३४ सिद्ध व निषिद्ध : जी गोष्ट करण्याची शास्त्रांत सूट दिली असेल ती सिद्ध आणि याविरुद्ध ती निषिद्ध.

पान ४४ अय् भुवन मनोमोहिनी : श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांचे प्रसिद्ध राष्ट्रगीत.

परकरण ८

पान ४५ संन्याशांची दहा नावे : तीर्थ, आश्रम, वन, अरण्य, गिरी, पर्वत, सागर, सरस्वति, भारती आणि पुरी.

पान ४५ चार मठ : दक्षिणेकडे शृंगगिरिमध्ये शृंगगिरि किंवा शृंगेरी, पश्चिमेकडे द्वारकेत शारदा, पूर्वेकडे श्रीक्षेत्रपुरी येथे गोवर्धन आणि उत्तरेकडे बदरिकाश्रमांत ज्योतिर्मठ.

पान ४५ ब्रह्मचाऱ्यांचे चार प्रकार : उत्तरेचे आनंद, दक्षिणेकडेचे चैतन्य, पूर्वेकडील प्रकाश, पश्चिमेकडेचे स्वरूप.

पान ४७ पुरातत्व खाते : पुरातन वस्तूंचा शोध करणारे खाते.

पान ५० श्री सहजानंद स्वामी : अयोध्येजवळील छपया नावाच्या गांवीं जन्मलेले आणि मागाहून गुजरात-काठेवाडमध्ये येऊन राहिलेले सहजानंद स्वामी हे रामानंद (कबीराचे आणि ज्ञानेश्वरपिता विठ्ठलपंतांचे गुरु) यांचे शिष्य होते आणि गुरूंच्या अवसानानंतर त्यांच्या गादीवर ते आले होते. मागाहून त्यांनी आपला स्वतंत्र पंथ स्थापन केला.

पान ५० **स्वामीनारायण संप्रदाय** : सहजानंद स्वामींनी स्थापिलेला संप्रदाय. या संप्रदायाचा प्रधान देव श्रीकृष्ण आहे. वल्लभ-संप्रदायाची पूजापद्धति कायम ठेवून त्यांत कित्येक सुधारणा त्यांनी केल्या आहेत. स्त्रीपुरुषांची दर्शनाची जागा वेगवेगळी असते. स्त्रियांना उपदेशहि गुरुपत्नी करते. स्त्रियांनी गुरूच्या चरणाला स्पर्श करणेसुद्धा या संप्रदायांत नाही. या संप्रदायांतील साधूंत ब्रह्मचारी, साधु आणि पाळा असे तीन वर्ग आहेत. सर्वांनी ब्रह्मचर्य पाळावयाचें असतें. दोघांनी जोडीजोडीने फिरलें पाहिजे असा नियम आहे. वडताळ येथें यांचें मुख्य देअूळ आहे. अमदाबाद येथेंहि या संप्रदायाचें मोठें देअूळ आहे. 'शिक्षापत्री' हा यांचा मुख्य ग्रंथ आहे आणि प्रत्येक शिक्षित माणसानें त्याचा नित्य पाठ केलाच पाहिजे असा नियम आहे. गुजरातेंतील पाटीदार, कोळी वगैरे लोकांत याचा विशेष प्रचार आहे. आचारशुद्धीवर या संप्रदायाचा विशेष भर आहे.

प्रकरण ९

पान ५२ **वृद्ध टॉल्स्टॉय बरे !** : कौंट टॉल्स्टॉय हे रशियांतील एक मोठे तत्त्वज्ञानी आणि साहित्यिक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. आपले विचार आचारांत अुतरविण्याचे त्यांचे नेहमी प्रयत्न चालत. या प्रयत्नांत त्यांच्या पत्नीकडून वारंवार अडथळा येथी. शेवटी उत्तरवयांत कंटाळून जाऊन ते गुप्त रीतीने घर सोडून चालते झाले आणि थोड्याच काळांत त्यांचें देहावसान झालें.

पान ५२ **डार्विनचा जीवनकलह-सिद्धांत** : चार्ल्स रॉबर्ट डार्विन (१८०९-८२). विद्यार्थिदशेपासूनच याला प्राणिशास्त्राची आणि वनस्पतिशास्त्राची आवड होती. शिक्षण पूर्ण होतांच तो 'बीगल' जहाजाबरोबर दक्षिण अमेरिकेंत आणि प्रशांत महासागरांत संशोधन करण्यासाठी गेला. या प्रवासांत त्याला प्राण्यांचें आणि जंगली लोकांचें जें निरीक्षण करावयास मिळालें त्यासंबंधी त्यानें दोन ग्रंथ लिहिले; एका ग्रंथांत प्रवासवर्णन आणि दुसऱ्यांत पाहिलेल्या प्राण्यांच्याविषयी माहिती दिली. यानंतर त्यानें आपल्या सिद्धांताचें प्रतिपादन केलें. त्यामुळें शास्त्रज्ञांत मोठी खळबळ उडाली.

डार्विनचा सिद्धांत असा आहे कीं, वनस्पती आणि प्राणी यांची प्रत्येक जात स्वतःला पोसतां येतील त्याहून अधिक संततीला जन्म देते आणि जगण्याला गुरेशा साधनांच्या अभावीं या संततीमध्ये परस्परांत जगण्यासाठीं कलह माजतो. यांत अितरांपेक्षां जे अधिक बलवान् असतात आणि निसर्गाच्या कठोरतेशीं व विषम परिस्थितीशीं झगडून टिकण्याची शक्ति ज्यांच्यांत अधिक असते ते टिकतात. याप्रमाणें टिकलेल्यांच्या संततीलाहि पुनः जीवनकलह करावा लागतो आणि त्यांतून जे अधिक लायक असतात ते टिकतात. कालांतरानें मूळ प्राण्याच्या शरीररचनेंत, बुद्धिशक्तींत वगैरे अितकें रूपांतर होतें कीं तो अेक नवीन प्रकारचाच प्राणि बनतो. अशा रीतीनें अेका योनींतून अनेक योनींचा अुद्भव होतो. या नियमांना (Natural Selection), (Struggle for existence) आणि (Survival of the fittest) अशीं नांवे डार्विननें दिलीं आहेत.

पान ५२ प्रिन्स कॅरोपोट्किन् : रशियांतील अेका अुमरावाच्या कुळांत यांचा जन्म झाला होता. हे अत्यंत परखर विद्वान् असून भूस्तर विद्या, संगीत, कला, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान वगैरे विषयांचे खोल अभ्यासी होते आणि यांना अत्तावीस भाषा अवगत होत्या. यांखेरीज मजूरवर्गांत करांतीचा प्रसार करण्यासाठीं शेतकरी आणि कामकरी यांच्या स्थितीचा खोल अभ्यास करून ते छोटीं छोटीं पत्रकेंहि लिहीत असत. त्यांना तीनचार देशांतील तुरुंगांचा अनुभव होता. आपल्या आयुष्याचीं शेवटचीं वर्षे त्यांनीं अिंग्लंडांत काढलीं. आणि त्या काळांत अनेक अभ्यासपूर्ण ग्रंथ लिहिले. डार्विनच्या सिद्धांतांना विरोध करून शास्त्रीय शोधांच्या द्वारा त्यांनींहि असें सिद्ध केले आहे कीं प्राणी किंवा जाती टिकतात त्या अेकमेकाला मारण्याच्या वृत्तीमुळे नसून परस्पर साहाय्याच्या वृत्तीमुळे टिकतात. अेकमेकाचें सहन करून घेण्याची वृत्ति हीच मुख्यत्वे समाजाला टिकविणारी वृत्ति आहे, आणि जेथें ही वृत्ति नसेल तेथें निव्वळ स्वार्थ आणि विग्रहच चालतो. समाजाची प्रगति होण्यासाठीं परस्परसाहाय्याचें आणि सहकाराचें तत्त्वच अधिक अुपयुक्त ठरलें आहे.

परकरण १०

पान ५७ हिंदुस्थानचें महान... ..इच्छा होती : बाबरानें आपल्या अेका पत्रांत लिहिलें होतें. “शेवटीं हिंदुस्थानांत कांहींशी व्यवस्था आली आहे आणि माझा खुदातालावर विश्वास आहे कीं त्याच्या मेहेर-बानीनें थोड्याच वेळांत सर्व कांहीं सुव्यवस्थित होतील. हें काम पुरें झालें कीं लगेच मी खुदाची मर्जी असेल तर अेका क्षणाचाहि विलंब न करतां तुमच्याकडे यायला निघेन. त्या भूमीचा आनंद हृदय कसें विसरेल ? ज्यानें दारू सोडण्याची आणि शुद्ध जीवन घालविण्याची प्रतिज्ञा घेतली आहे असा माझ्यासारखा माणूस त्या सुखी प्रदेशांतील स्वादिष्ट टरबुजें आणि द्राक्षें कशीं वरें विसरणार ? नुकतेंच परवां हे लोक माझ्याकडे अेक मोठें टरबूज घेऊन आले होते; मी तें कापलें आणि मला घर आठवलें. मला वाटलें माझ्या जन्मभूमीपासून मी दूर पडलों आहे, आणि हा विचार येतांच मला रडूं कोसळलें.” (स्टॅन्ले लेनकृत “बाबर” पृष्ठ १९५)

पान ५८ अशरणशरण : अनाश्रितांचें आश्रयस्थान.

पान ५८ परस्थानत्रयी : गीता, उपनिषद् आणि बादरायण ब्रह्म-सूत्र—या तिहींवरील भाष्यें.

परकरण १२

पान ६७ अॅसीरियाची शरशीर्ष लिपी : अॅसीरिया हा आशिया मायनरच्या, अुत्तर सरहद्दीवरील प्रदेश. बाबिलोनच्या पतनानंतर याला चढती कळा लागली आणि त्यानें आपल्या संस्कृतीचा विकास केला. आज तेथील मोडक्या इमारतींचे अवशेषच फक्त निनेवेहच्या आसपास पडले आहेत. निनेवेह येथें खोदकाम करतांना अेक मोठें पुस्तकालय सांपडलें आहे, आणि त्यांत गणित, भूगोल, प्रशूपक्षी वगैरेसंबंधींच्या शास्त्रीय ग्रंथांव्यतिरिक्त काव्याचे आणि पुराणांचेहि अनेक ग्रंथ सांपडले आहेत. हे सर्व ग्रंथ मातीच्या विटांवर लिहिलें आहेत. या लिपीतील अक्षरें बाणाच्या फळासारखी असतात म्हणून त्यांना ‘शरशीर्ष लिपी’ म्हणतात.

डार्विनचा सिद्धांत असा आहे कीं, वनस्पती आणि प्राणी यांची परत्येक जात स्वतःला पोसतां येतील त्याहून अधिक संततीला जन्म देते आणि जगण्याला पुरेशा साधनांच्या अभावीं या संततीमध्ये परस्परांत जगण्यासाठी कलह माजतो. यांत अितरांपेक्षां जे अधिक बलवान् असतात आणि निसर्गाच्या कठोरतेशीं व विषम परिस्थितीशीं झगडून टिकण्याची शक्ति ज्यांच्यांत अधिक असते ते टिकतात. याप्रमाणें टिकलेल्यांच्या संततीलाहि पुनः जीवनकलह करावा लागतो आणि त्यांतून जे अधिक लायक असतात ते टिकतात. कालांतरानें मूळ प्राण्याच्या शरीररचनेंत, बुद्धिशक्तींत वगैरे अितकें रूपांतर होतें कीं तो अेक नवीन प्रकारचाच प्राणि बनतो. अशा रीतीनें अेका योनींतून अनेक योनींचा अुद्भव होतो. या नियमांना (Natural Selection), (Struggle for existence) आणि (Survival of the fittest) अशीं नांवे डार्विननें दिलीं आहेत.

पान ५२ प्रिन्स करॉपोट्किन् : रशियांतील अेका अुमरावाच्या कुळांत यांचा जन्म झाला होता. हे अत्यंत परखर विद्वान् असून भूस्तर विद्या, संगीत, कला, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान वगैरे विषयांचे खोल अभ्यासी होते आणि यांना अत्तावीस भाषा अवगत होत्या. यांखेरीज मजूरवर्गांत करांतीचा परसार करण्यासाठीं शेतकरी आणि कामकरी यांच्या स्थितीचा खोल अभ्यास करून ते छोटीं छोटीं पत्रकेंहि लिहीत असत. त्यांना तीनचार देशांतील तुरुंगांचा अनुभव होता. आपल्या आयुष्याचीं शेवटचीं वर्षे त्यांनीं अिंग्लंडांत काढलीं. आणि त्या काळांत अनेक अभ्यासपूर्ण ग्रंथ लिहिले. डार्विनच्या सिद्धांतांना विरोध करून शास्त्रीय शोधांच्या द्वारा त्यांनींहि असें सिद्ध केलें आहे कीं प्राणी किंवा जाती टिकतात त्या अेकमेकाला मारण्याच्या वृत्तीमुळें नसून परस्पर साहाय्याच्या वृत्तीमुळें टिकतात. अेकमेकाचें सहन करून घेण्याची वृत्ति हीच मुख्यत्वे समाजाला टिकविणारी वृत्ति आहे, आणि जेथें ही वृत्ति नसेल तेथें निव्वळ स्वार्थ आणि विग्रहच चालतो. समाजाची प्रगति होण्यासाठीं परस्परसाहाय्याचें आणि सहकाराचें तत्त्वच अधिक अुपयुक्त ठरलें आहे.

परकरण १०

पान ५७ हिंदुस्थानचें महान... ..इच्छा होती : बाबरानें आपल्या अेका पत्रांत लिहिलें होतें. “ शेवटीं हिंदुस्थानांत कांहींशी व्यवस्था आली आहे आणि माझा खुदातालावर विश्वास आहे कीं त्याच्या मेहेर-बानीनें थोड्याच वेळांत सर्व कांहीं सुव्यवस्थित होतील. हें काम पुरें झालें कीं लगेच मी खुदाची मर्जी असेल तर अेका क्षणाचाहि विलंब न करतां तुमच्याकडे यायला निघेन. त्या भूमीचा आनंद हृदय कसें विसरेल ? ज्यानें दारू सोडण्याची आणि शुद्ध जीवन घालविण्याची प्रतिज्ञा घेतली आहे असा माझ्यासारखा माणूस त्या सुखी प्रदेशांतील स्वादिष्ट टरबुजे आणि द्राक्षें कशीं बरें विसरणार ? नुकतेंच परवां हे लोक माझ्याकडे अेक मोठें टरबूज घेअून आले होते; मी तें कापलें आणि मला घर आठवलें. मला वाटलें माझ्या जन्मभूमीपासून मी दूर पडलों आहे, आणि हा विचार येतांच मला रडूं कोसळलें. ” (स्टॅन्ले लेनकृत “ बाबर ” पृष्ठ १९५)

पान ५८ अशरणशरण : अनाश्रितांचें आश्रयस्थान.

पान ५८ परस्थानत्रयी : गीता, उपनिषद् आणि वादरायण ब्रह्म-सूत्र—या तिहींवरील भाष्यें.

परकरण १२

पान ६७ अॅसीरियाची शरशीर्ष लिपी : अॅसीरिया हा आशिया मायनरच्या अुत्तर सरहद्दीवरील प्रदेश. बाबिलोनच्या पतनानंतर याला चढती कळा लागली आणि त्यानें आपल्या संस्कृतीचा विकास केला. आज तेथील मोडक्या इमारतींचे अवशेषच फक्त निनेवेहच्या आसपास पडले आहेत. निनेवेह येथें खोदकाम करतांना अेक मोठें पुस्तकालय सांपडलें आहे, आणि त्यांत गणित, भूगोल, प्रशूपक्षी वगैरेसंबंधींच्या शास्त्रीय ग्रंथांव्यतिरिक्त काव्याचे आणि पुराणांचेहि अनेक ग्रंथ सांपडले आहेत. हे सर्व ग्रंथ मातीच्या विटांवर लिहिलें आहेत. या लिपींतील अक्षरें बाणाच्या फळासारखी असतात म्हणून त्यांना ‘ शरशीर्ष लिपी ’ म्हणतात.

पान ६९ 'मन अेव मोक्षयो : ॥' : मन हेंच मनुष्याच्या बंधनाचें किंवा मोक्षाचें कारण आहे.

पान ६९ 'न कश्चित् रिपु ॥' : कोणी कोणाचा मित्र नाही कीं शत्रु नाही.

पान ६९ 'आत्मैव आत्मनः ॥' : आत्माचि आपुला बंधु आत्माचि रिपु आपुला ॥

पान ७० शिरसि मा लिख : कपाळावर लिहूं नकोस.

पान ७४ पुरश्चरण : अेखाद्या मंत्राचा अमुक हजार किंवा लाख जप करण्याचा निश्चय करून व्रतस्थ राहाणें.

परकरण १३

पान ७६ कनकोत्तम भूषणा ॥ : ती देवी सुवर्णा-प्रमाणें अुत्तम कांतीची, चकाकणाऱ्या सुवर्णाची वस्त्रें धारण करणारी, सुवर्णाच्या वर्णाची आणि सुवर्णाचे अुत्तम अलंकार ल्यालेली आहे.

पान ७६ नुन्दाभवती त्रयम् ॥ : नंदा नांवाची नंदाची जी कन्या होअील तिची जो कोणी स्तुति, पूजा आणि ध्यान करील तो त्रैलोक्याला वश करील.

पान ७६ सैषा परसन्ना मुक्तये ॥ : ती जर परसन्न होअील आणि वर देअील तर माणसें मुक्त होतील.

पान ७७ नफरत : तिरस्कार.

पान ८० अपिचेत् स : ॥ : असो मोठा दुराचारी भजे मज अनन्य जो । मानावा तो जसा साधू त्याचा सुंदर निश्चय ॥

पान ८० गुहक : अेक भिल्ल राजा.

परकरण १४

पान ८३ जगहः (हिंदी) स्थान.

परकरण १५

पान ९१ धर्मार्थ वरम् ॥ : दानधर्म करण्यासाठींच ज्याला द्रव्याची गरज वाटते त्यानें तो लोभ सोडून द्यावा हें बरें; चिखलानें

अंग भरवून घेअून मग तें धुवायचें त्यापेक्षां त्याला स्पर्शच न करणें अधिक चांगलें नाहीं का ?

पान ९६ कर्मण्यकर्म यः । : कर्मी अकर्म जो पाहे अकर्मी कर्म जो तसें ।

पान ९६ कर्मणोह्यपिबोद्धव्यं... .. गतिः ॥ : सामान्य कर्म जाणावें विकर्महि विशेष जें । अकर्म तेंहि जाणावें कर्माचें तत्त्व खोल हें ॥

परकरण १६

पान ९८ बॅक्टेरिऑलॉजिकल डिपार्टमेंटः जंतुशास्त्रविषयक खातें.

पान १०० विष्कंभकः मागील अंकाचें थोडक्यांत सार देअून प्रस्तुताचें सूचन करणारा नाटकाचा उपोद्घात.

पान १०१ न च तत्परेत्य नो अिहः या लोकींहि कामाची नाहीं आणि परलोकींहि उपयोगाची नाहीं.

भरत वाक्यः संस्कृत नाटकांत शेवटीं म्हटला जाणारा आशीर्वाद-पर श्लोक.

परकरण १७

पान १०२ 'धीरोद्धता... .. धरित्रीम् ।' : धरणीलासुद्धां वांकायला लावील अशी धीरोद्धत चाल (अुत्तर राम०)

पान १०३ 'न विवृतो मदनो न च संवृतः ।' : मदन उघडाहि नाहीं कीं झांकलेलाहि नाहीं (शाकुंतल)

पान १०३ 'पिपासितै... .. पीयते ।' : तहानेल्यांना काव्य-रस पिववत नाहीं.

पान १०५ किंवदन्ती : अफवा.

परकरण २०

पान ११७ दीपदानः दीपदानाचें येथें केलेलें सर्व वर्णान मानव-जीवनाला लागू पडतें.

परकरण २१

पान ११९ 'धर्मो रक्षति रक्षितः' : धर्माचें जो रक्षण करतो त्याचें धर्म रक्षण करतो.

पान ११९ अमरनाथ : काश्मीरांतील मोठें तीर्थस्थान.

पान ११९ खोजरनाथ : ज्याप्रमाणें काश्मीरमध्ये अमरनाथ महादेव अत्यंत कठिण जागीं आहे त्याचप्रमाणें नेपाळच्या उत्तरेस खोजरनाथ महादेव आहे. फक्त साधू लोकच तेथें जाण्याचें धाडस करतात.

पान ११९ राकसताल : मानससरोवराच्या शेजारीं असलेलें दुसरें सरोवर रावणहृद.

पान १२० ग्यानिमा आणि गडतोक : दोन तिब्बती शहरें.

पान १२० चराति चरतोभगः । चालणाऱ्याचें भाग्य चालूं लागतें.

परकरण २२

पान १२२ 'अद्य मे किरयाः' : आज माझा जन्म सफल झाला, आज माझ्या किरया सफल झाल्या.

परकरण २३

पान १२४ ग्रंथसाहेब : शिखांचा धर्मग्रंथ.

पान १२७ अर्धदग्ध : (दग्ध, विदग्ध = विद्वान्, संस्कारी) अर्ध्या हळकुंडानें पिवळा झालेला विद्वान्, Half-baked Pandit.

परकरण २४

पान १३६ 'छंदसि बहुलम्' : छंदांत सूट.

परकरण २५

पान १४१ वामनावताराच्या काळीं होतें : शुक्राचार्यांनीं.

परकरण २६

पान १४२ श्रीचक्र : तंत्रशास्त्रांत श्रीचक्राची पूजा सांगितली आहे. अेका वर्तुळांत समोरासमोर समभुज त्रिकोण आणि वर्तुळाच्या

आसपासहि लहान लहान त्रिकोण—असा त्याचा आकार असतो. हे मातेचें प्रतीक समजलें जातें, म्हणून त्याची पूजा होते.

पान १४५ ब्राह्मणा० ... : उपनिषदांत जनक राजाच्या यज्ञाच्या वेळीं गोळा झालेल्या ब्राह्मणांना याज्ञवल्क्य मुनि शास्त्रार्थासाठीं आह्वान करीत आहेत, त्या वेळचीं हीं वचनें आहेत. त्यांचा अर्थ—‘तुम्हां ब्राह्मणां-मधून ज्याची अिच्छा असेल त्यानें मला विचारावें, अथवा वाटलें तर सर्वजण मला विचारा. ज्याची अिच्छा असेल त्याला मी विचारतो, अथवा सर्वांना मी विचारतो !’ पण ब्राह्मणांना हिंमत झाली नाही.

परकरण २७

पान १४६ तत्र को मोहः ० : ऐकत्व पहाणाऱ्याला तेथें कुठल मोह आणि कसला शोक ? (अीशावास्य०)

• पान १४७ मार्गे शूद्रवदाचरेत् : परवासांत शूद्रापरमाणें वागावें.

परकरण २८

पान १४९ क्रिमिधहि मधुराणां० : जातीच्या सुंदरांना कांहींहि शोभतें.

पान १४९ Will no one..... again : भावार्थ—ती काय गाते हें मला कोणी सांगणार नाही काय ? कदाचित् तिच्या या विषाद-युक्त स्वरांत किती तरी जुन्या दुःखद स्मृती आणि जुन्या युद्धांच्या कथा भरल्या असतील; अथवा कदाचित् ती आजची घरगुती कहाणीहि गात असेल ? कीं तिच्यावर आलेल्या आणि पुनः येण्याचा संभव असलेल्या अशा एखाद्या स्वाभाविक आपत्तीचें, हानीचें किंवा दुःखाचें ती गान करीत असेल ?

पान १५० ऐकश्रुति : ऐकाच स्वरांत गाविलें जाणारें.

(इं. Monotonous.)

पान १५१ व्युत्थान : समाधि अुतरून सामान्य स्थितीवर येणें.

पान १५१ कलिविडंबन : संस्कृतांत ऐक मनोरंजक परकरण आहे त्यांत अल्पज्ञान्यानें सभा कशी जिंकावी तें सांगितलें आहे.

पान १५३ घटत्व... ...चर्चेत : शुष्क पांडित्ययुक्त चर्चेत.

परकरण २९

पान १५६ वाचासिद्धि आणि किर्याफलाश्रयत्व : ' सत्य-
प्रतिष्ठायां किर्याफलाश्रयत्वम् । ' (साधनपाद, योगसूत्रम्)—सत्यनिष्ठाची
वाणी अमोघ होते.

परकरण ३०

पान १६१ Lands intersected : समुद्राच्या अरुंद फाट्यानें
वेगळे पडलेले देश एकमेकांचा तिरस्कार करतात. जीं राष्ट्रे एकाच साग-
राच्या बिंदूप्रमाणें एकमेकांत मिसळून एक झालीं असतीं त्यांच्यामध्ये अुभे
राहून पर्वत त्यांना एकमेकांचे शत्रू बनवितात. (कूपर कवीकृत ' टास्क ')

पान १६३ तच्चेतसा स्मरति० : (रम्य हश्ये पाहून आणि मधुर
शब्द ऐकून शांत असलेल्या जीवालासुद्धां एक प्रकारची जी हुरहुर लागून
राहाते) तीं म्हणजे मनोभावाच्या ठिकाणीं स्थिर झालेलीं मागील जन्मांचीं
स्नेहस्मरणेंच असलीं पाहिजेत. [शाकुंतल.]

परकरण ३१

पान १६६ अव्यापी : पूर्णपणें विस्तृत नसलेली—कारण कित्येक
माणसें कविता लिहीत नसलीं तरी कवी असूं शकतील.

अतिव्यापी : फाजील विस्तृत—कारण कित्येक माणसें कविता लिहीत
असलीं तरी कवी नसूं शकतील.

परकरण ३२

पान १६८ संकुलयुद्ध : सर्व माणसांचें मिळून एकदम चाललेलें
युद्ध.

पान १६९ लँडस्लिप : पर्वतावरून पुष्कळ वेळां कडे किंवा मातीचे
प्रचंड ढपले ढांसळून पडतात त्याला ' लँडस्लिप ' म्हणतात.

परकरण ३३

पान १७६ लास्य = स्त्रियांचें कोमल नृत्य.

तांडव = शिवाचें परलयकाळचें नृत्य.

पान १७८ 'समय' = मीलनस्थान.

परकरण ३५

पान १८२ अनिकेत }
अनगारिक } = घर नसलेला.

परकरण ३६

पान १८९ अेकहि संघ काशीला पोचायचा नाही : कोणच्याहि पंथाचें काम सफळ होणार नाही.

यासंबंधीं स्पष्टीकरण देतांना काकासाहेब लिहितात —

“ जैन लोकांत आपल्या वाण्याप्रमाणें यात्रेकरूंना तीर्थस्थानाकडे घेऊन जाण्याचा रिवाज आहे. फरक हा कीं कोणी अेखादा श्रीमंत मनुष्य स्वतःच्या खर्चानें यात्रेकरूंचा संघ तीर्थस्थानाकडे घेऊन जातो—अशा संघनायकाला 'संघवी' असें म्हणतात. गुजरातमध्ये हें आडनांव आपण अैकतों...आपण ज्याप्रमाणें 'गंगेत घोडी न्हालीं' म्हणतो तशासारखाच हा प्रयोग आहे. ”

पान १९१ 'नैव तस्य ...' ... कश्च न ।' : केल्यानें वा न केल्यानें त्यास भावार्थ सारखा ।

परकरण ३७

यथा काष्ठं च... भूतसमागमः ॥ : समुद्रांत ज्याप्रमाणें लांकडाचे ओंडके अेके ठिकाणीं येतात, कांहीं काळ अेकत्र राहातात आणि पुनः वेगळे पडतात, तसाच माणसांचा सहवास आहे.

परकरण ३९

पान २०४ आतश बहेराम : “ मुसलमानी जुलमासुळें जेव्हां पारशी लोक अिराणांतून हिंदुस्थानांत पळून आले तेव्हां आपला पूजेचा अग्नि ते बरोबर घेऊन आले. सध्यां तो अग्नि गुजरातमध्ये संजाना येथें किंवा उदवाडा येथें अजून सुरक्षितपणें जळत आहे. हा अग्नि कधीं विझला नाही. ”

परकरण ४०

पान २०६ मुलाचा बळी संतोष मानला : महंमद पैगंबरांचा पूर्वज अीश्वरनिष्ठ आब्राहाम याला दोन मुलगे होते. त्यांतील लहानाचें नांव अिस्माअिल. बापाचें अिस्माअिलावर विशेष प्रेम होतें. अीश्वरानें त्याची कसोटी पाहाण्याचें ठरविलें. अेके दिवशीं स्वप्नांत आब्राहामला अीश्वरानें कुरबानी करण्याची आज्ञा केली. कुरबानीचा कायदा असा आहे कीं आपल्याला अत्यंत प्रिय, आपण जिला बहुमोल समजतो अशा वस्तूचा बळी दिला पाहिजे. आब्राहामनें दुसरे दिवशीं गायीची कीं बकऱ्याची कुरबानी केली. पण पुनः रात्रीं स्वप्नांत तीच आज्ञा झाली कीं ' कुरबानी कर. ' त्यानें अधिक बलिदान केलें, तरी पुनः तेंच स्वप्न ! त्यानें नम्र होऊन अीश्वराची प्रार्थना केली कीं ' अै मालिक, तूं कोणाची कुरबानी मागत आहेस ? ' अीश्वरानें सांगितलें, ' तुझ्या लाडक्या मुलाची ! '

भक्तश्रेष्ठ आब्राहामच्या हृदयाला अेवढेसेंसुद्धां दुःख झालें नाहीं. त्यानें अीश्वराला सर्वस्व अर्पण केलें होतें. दुसऱ्या दिवशीं मुलाला घेऊन भक्तराज कुरबानीच्या जागीं जायला निघाला. सैतानानें आईला आणि मुलाला फितवून त्याचें मन परतण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण हें सर्वच कुटुंब सच्चें अीश्वरभक्त असल्यामुळें तिघांपैकीं कोणीहि मोहवश झालें नाहीं. बापानें मुलाची गदन पकडली आणि तिच्यावर आतां तो सुरी चालविणार अितक्यांत अीश्वरानें त्याला थांबविलें आणि म्हटलें, " तुझ्या भक्तीवर मी प्रसन्न झालों आहे. हा तुझा लाडका मुलगा परत घेऊन जा. मी तुझ्या बकऱ्यावरच संतुष्ट आहे. " तेव्हां आब्राहामनें मुलाअैवजीं बकऱ्याचा बळी दिला. तेव्हांपासून बकर-अीदचा सण सुरू झाला.

परकरण ४२

पान २१४ सेंट पॉल : यानें ख्रिस्ती धर्माचें तत्त्वज्ञान व्यवस्थित रीतीनें मांडून त्याच्या प्रचारासाठीं माणसांना चहूंवाजूला पाठविलें होतें.

परकरण ४४

पान २२५ ' अिडिअट बॉय '... ' थंड्या अुन्हाची ' सहल : " मुलगा वेडा होता, आअीच्या सांगण्यावरून तो रात्रीं

चंद्रप्रकाशांत डॉक्टरला बोलावून आणण्यास गेला होता. मुलगा आणि तट्टू दोघेहि सारखेच. मुलाला कोंबडी आणि घुबड यांतला भेद ठाअूक नव्हता, आणि सूर्य आणि चंद्र यांच्यांतील भेदहि त्याला अुमगत नव्हता ! रात्रीचा अनुभव मुलगा आशीला सांगतो—“ The cock did crow ' tohoo tohoo ', and the sun did shine so cold ”—कोंबडा कसा ‘ डूहू डूहू ’ (घुबडाचा स्वर) करीत ओरडत होता आणि सूर्याचं अुन्ह कसं थंड होतं !

परकरण ४५

पान २२८ वृथा पाठो भवेत्तस्य० : त्याचा पाठ फुकट जाईल आणि व्यर्थ श्रम मात्र पदरांत पडतील.

पान २३४ परान्तदेश : सीमान्त प्रदेश.

पान २३४ कर्नल यंगहस्बंड : हिमालयावर चढण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांपैकीं अेक प्रख्यात पुरुष. यानें ल्हासावरहि स्वारी केली होती.

परकरण ४६

पान २३५ निसर्गानें केली : फुलगांखरें या झाडावरून त्या झाडावर बांगडत असतां फुलांतील पूंकेसर आणि स्त्रीकेसर त्यांच्या पायांना चिकटतात; अशा केसरांचा परस्पर संयोग झाला म्हणजे वनस्पति-सृष्टि फळते.

पान २३५ मनुष्याची अुत्करांति : मनुष्याचें अगदीं प्रारंभीचें जीवन पशूहून आणि वानराहून वेगळें नसणार. गुहेच्या आश्रयास राहावें, कंदमुळें फळें ओरबडून खावीं, शिकार करून कच्चे मांस खावें आणि निसर्गाचा कोप झाला म्हणजे पटापट मरून जावें, अशी प्राथमिक स्थिति असली पाहिजे. पुढें पाण्यावरून जाण्यासाठीं ताफे बांधावे, जमिनीवरून धांवण्यासाठीं गाढवाघोड्यांचा अुपयोग करावा, खण्यासाठीं पशुपक्ष्यांचें आणि मांश्यांचे कळप पाळावे, हें त्याला सुचलें असलें पाहिजे. यानंतरचा काळ म्हणजे तन्हतन्हेचीं हत्यारें वापरून अुपकरणें तयार करावीं, जमीन नांगरून भ्रान्य तयार करावें, पाणी आणि अग्नि यांच्या मदतीनें तें शिजवावें, गुरांच्या दुधापासून पौष्टिक आहार मिळवावा; प्रथम कांतडी, नंतर

लोकरी, आणि शेवटी रेशमी वा सुती कपडे वापरण्याचें मनुष्याला सुचलें असलें पाहिजे. गुहांच्या अैवर्जी झोपड्या आणि महाल आले; आणि भटकणाऱ्या टोळ्या स्थावर होऊन त्यांच्या जमाती, जाती आणि वंश स्थापले जाऊन सामाजिक जीवन समृद्ध आणि जटिल झालें असलें पाहिजे.

पान २३७ वाणिज्य वीरांच्या कथा : बौद्धांच्या जातक कथा, पंचतंत्र, कथासरित्सागर अित्यादि साहित्यांत वणिक लोकांच्या गोष्टी पावलोपावलीं येतात. जैन लोकांच्या धर्मग्रंथांत आणि कथावाङ्मयांत देखील देशाटनाच्या गोष्टी वाचावयास मिळतात.

पान २३८ प्राचीन काळीं पश्चिमेकडे जात : अुत्तर-ध्रुवाकडे जेव्हां बर्फयुग माजलें तेव्हां तेथील आपले पूर्वज जीव वांचविण्यासाठीं अून्ह कोठें मिळेल हें शोधू लागले असले पाहिजेत आणि हळूहळू सूर्योदयाच्या किंवा सूर्यास्ताच्या रोखानें फिरत्या गतीनें दक्षिणेकडे पसरले असले पाहिजेत.

पान २३८ प्लिनी आणि पेरिप्लस : अि. स. ४५ च्या आसपास 'पेरिप्लस ऑफ् धि अेरिथिरअन् सी' (अरबी समुद्राचें पंचांग) या नांवाचा ग्रंथ लिहिला गेला. त्यामध्ये आफ्रिकेचा पूर्वकिनारा, हिंदुस्थानचा पश्चिम आणि पूर्व हे दोन्ही किनारे आणि दूर ब्रह्मदेशापर्यंतचा सगळा किनारा यांसकट तेथील बंदरांचीं, त्यामधील अंतरांचीं आणि कांहीं शहरांचीं अगदीं थोडक्यांत वर्णनें दिलेलीं आहेत. स्वदेशीचा पुरस्कर्ता रोमन अितिहासकार प्लिनी यानें हा ग्रंथ लिहिला असावा असें मानण्यांत येतें.

पान २३९ समुद्रयात्रेचा निषेध : ' जे जाय जावा ते पाछा नहीं आवा ' हा अेका गुजराती म्हणीचा पूर्वार्ध काय सुचवितो ?

पान २४२ विश्वजनीन : (Universal) सर्व प्रकारच्या लोकांत ज्यांचा व्यवहार अबाधित आहे अशा (किरया)

पान २४३ मध्ययुगीन भारतवर्षाचें दर्शन : मध्ययुगामध्ये राजाप्रजेचा संबंध पितापुत्राप्रमाणें मानला जात असे, आणि राजाचें राज्य सरंजामी सरदारांच्या मार्फत टिकविलें जात असे. या राजांची आणि सरदारांची खानदानी हेच काय ते प्रजेचे हक्क त्या काळीं असत.

पान २४४ हिमालय...साऱ्या विश्वाची समृद्धि वाढवितो : हिमालय नसता तर आर्यावर्ताची संस्कृति कांहीं निराळीच झाली असती. हिंदी महासागराचें पाणी अुचलून अुत्तरेकडे धांवणाऱ्या ढगांना तो अडवितो, आणि त्यांचेकडील पाण्याचा प्रत्येक थेंब खाली खेंचून घेअून हिंदुस्थानाला देतो. हिमालयाच्या दक्षिणेकडील अुताराचें पाणी तर हिंदुस्थानाला मिळतेंच पण अुत्तरेकडील अुताराचें पाणीदेखील काळजीपूर्वक गोळा करून हिंदुस्थानाला आणून पोचविण्याचें काम ब्रह्मपुत्रा, सिंध, सतलज आणि धोऱ्या या नद्या करीत असतात. त्यांतल्या त्यांत सिंधू आणि ब्रह्मपुत्रा प्रौढ असल्यानें पित्याला आदरपूर्वक वळसा घालून आपलें काम करितात. त्यांच्या मानानें सतलज आणि धोऱ्या कालच्या पोरी. त्या हिमालयाच्या टेंकड्यांतूनच आरपार वाट काढून अुत्तरेकडील पाणी सरळ घेअून येतात.

• हिमालय आहे म्हणून अुत्तर ध्रुवाकडील थंड वारे हिंदुस्थानावर येअून तेथील प्रदेश वैराण करूं शकत नाहींत. हिमालयाच्या जंगलांतील सगळा पाचोळा खताच्या रूपानें पार्वती नद्या खेंचून आणून हिंदुस्थानच्या शेतांना समृद्ध करतात. हिमालय आहे म्हणूनच आपल्याकडील वनस्पति-सृष्टि, प्राणिसृष्टि आणि मानवी संस्कृति अितक्या समृद्ध झाल्या आहेत.

राष्ट्रीय विचारांचा सोप्या भाषेत प्रचार करणारी

अखिल महाराष्ट्रांतील एकच स्वस्त माला

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुणे २ :

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।— गीता

सामाजिक दौर्बल्य आणि अवनति यांतून सुटका होण्यासाठी समाजधर्माचे निश्चित ज्ञान समाजांतील सर्व घटकांत पसरले पाहिजे. आजच्या जागृतीच्या काळांत समाजांतील सर्व स्त्री-पुरुषांना आपल्या स्थितीचे स्वरूप आणि उन्नतीचा मार्ग दाखविणारे विचार सुलभतेने उपलब्ध झाले पाहिजेत. मार्गाचा बोध झाल्यावर उत्साहाने व आशावादाने अचूक यत्न करण्याची स्फूर्ति झाल्याशिवाय राहणार नाही. सुलभ आणि स्वस्त अशा ग्रंथांच्या प्रसाराने हे कार्य लवकर होईल अशी खात्री असल्याने ही माला चालविण्यांत आली असून समाजविकासाच्या विविध अंगांची सांगोपांग माहिती देऊन महाराष्ट्रांतील 'सकळ जन शहाणे' करून सोडण्याचा उद्देश आहे.

१ रुपया प्रवेश-फी भरून कायम ग्राहक होणारांस
प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक पुस्तक ३ किं.स मिळेल. ट. ख. निराळा.

प्रसिद्ध होणारे प्रत्येक पुस्तक कायम ग्राहकाने घेतलेच

पाहिजे. न घेतल्यास त्याचे कायम ग्राहकत्व

रद्द समजले जाईल.

आमचे प्रकाशने

*१, २ सत्याचे प्रयोग अथवा महात्मा गांधींचे आत्मचरित्र

महात्मा गांधींनी स्वतः लिहिलेल्या आत्मचरित्रावरून त्यांचे जीवन-रहस्य, सत्याग्रहस्वरूप आणि त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेत व चंपारण्यांत केलेल्या मोहिमांचे तत्त्व स्पष्ट होते. या ग्रंथाचा सर्व जगांत मोठा गौरव झाला आहे. अनेक देशीविदेशी पंडितांनी याचा पुरस्कार केला आहे.

किं. २ रु.

*३ खादी मीमांसा—

(सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति) ले० बाळूभाई मेहता.
किं. (१॥ रुपया) पृष्ठे ३५०

आर्थिक दृष्ट्या खादी हिंदुस्थानला कशी तारुं शकेल हें समजून घेण्यासाठी हें पुस्तक आवश्यक आहे. विद्यार्थी, शेतकरी आणि खादी कार्यकर्ते यांनी हें पुस्तक अवश्य संग्रहीं ठेवावे.

*४ स्वराज्य शिष्टि—

महात्मा गांधींचीं गोलमेजपरिषदेपुढील भाषणे आणि विलायतेतील इतर मुलाखती वगैरे. किं. ६ आणे.

*५ संयम कीं स्वैराचार—

महात्मा गांधींच्या ब्रह्मचर्य आणि संततिनियमनावरील लेखांचे सुबोध भाषांतर. किं. ८ आणे.

*७ हिंदुधर्माचीं मूलतत्त्वे व पुनर्घटना—

प्रख्यात तत्त्वज्ञ सर राधाकृष्णन् यांच्या 'Hindu View of Life' या अत्यंत नांवाजलेल्या ग्रंथाचे सुबोध भाषांतर वाचून हिंदुधर्माचे सिद्धांत जाणून घ्या. किं. १ रु.

*८ उपनिषदांतील दहा गोष्टी—(पुनर्मुद्रण) ले० शंकर दत्तात्रय देव. किं. ६ आणे.

- *९ विद्यार्थिजीवन-(पुनर्मुद्रण) ले. श्रीपाद सदाशिव महाजन.
विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व मानसिक उन्नतीला पोषक अशा विविध विषयांचें या पुस्तकांत सोप्या भाषेत विवेचन केलेलें आहे. किं. ८ आ०
- *१० फिलिफाइन्सच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास—
ले० ज्यं. र. देवगिरीकर. किं. १ रु.
- ११ काँग्रेसचा इतिहास—(आवृत्ति दुसरी.) किं. २ रु.
- १२ समाजवादच कां ?—ले. जयप्रकाश नारायण.
समाजवादच कां प्रस्थापित झाला पाहिजे, समाजवाद म्हणजे काय, समाजवाद प्रस्थापित झाला म्हणजे समाज कसा सुखी होईल. याचें अगदीं सोप्या भाषेत या पुस्तकांत वर्णन केले आहे. किं. १० आणे.
- १३ खानवंधूचा अल्प परिचय—अनुवादक—प्रेमा कंटक.
सरहद्दप्रांतावर इंग्रज सरकार कशा पद्धतीने राज्य करते हें समजून घेण्यास अत्यंत उपयोगी असें पुस्तक. किं. ९ आणे.
- १४ जवाहरलाल नेहरू (आत्मचरित्र)— किं. ५ रुपये.
- *१५ विश्राम (चार गोष्टींचा संग्रह) ले. साने गुरुजी. किं. १० आ.
- *१६ भारताय संस्कृति—ले. साने गुरुजी. किं. १॥ रु.
- १७ प्रसाद—दीक्षा—महात्माजींची खासगी पत्रे. किं. १ रु.
- १८ भिल्ल साधू गुला महाराज यांचें चरित्र— किं. ६ आणे.
- १९ आधुनिक भारत— ले. शं. द. जावडेकर. किं. ४ रु.

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला

३७३ शनिवार, पुणे २.

*ही पुस्तके मुंबई, मध्यप्रांत व वन्हाड सरकार विद्याखात्यांनीं शाळांतील लायब्रर्यांकरितां व बुधिसासाठीं मजूर केली आहेत.